

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

БЕРЕЗЕНЬ
ЧЕРВЕНЬ

2010

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Григорію Петровичу Півторакові — 75 років	4
	Півторак Г. П. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі	8
	Скляренко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім». 13	30
	Карпенко Ю. О. Ступені порівняння різних частин мови та їхні функції	41
	Ткаченко О. Б. До ідеологічних основ української нації і української мови	49
	Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. I. Впливи, інтерференція, запозичення	55
	Бідер Г. Про мову рукописної «Білоруської граматики» (Вільно, 1915–1916 рр.) Антона Луцкевича (Відмінювання іменників)	83
	Лукінова Т. Б. З історії порівняльно-історичних студій в Україні	98
	Зубов М. І. Кілька етимологічних зауважень до назв слов'янських міфологічних персонажів	113
	Лучик В. В. Етюди з «Короткого етимологічного словника топонімів України». 2	124
	Черниш Т. О. Слов'янські поміна loci, умотивовані термічною семантикою	136
	Кононенко В. І. Слослові конотації у структурі тексту	146
	Єрмоленко С. С. Семіотична структура темпорального дейксиса і комунікативно-функціональний контекст	156
	Скопненко О. І. Засади кодифікації в українській та білоруській літературних мовах (20-і — початок 30-х рр. XX ст.)	168
	Селігей П. О. Про виховання мовної свідомості	176
	Баландіна Н. Ф. Перформативи як індикатори функцій конвенційних висловлень	194
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Карпенко О. Концепт <i>боль</i> в типологіческом освещении	204
	НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
	Хроніка	207

Julius Rosenberg

ГРИГОРІЮ ПЕТРОВИЧУ ПІВТОРАКОВІ — 75 РОКІВ

14 червня 2010 р. виповнюється сімдесят п'ять років визначному українському мовознавцеві академіку НАН України Григорію Петровичу Півторакові — авторі понад 250 праць з історії та діалектології східнослов'янських мов, етно- і глотогенезу східних слов'ян, етимології, культури мови, білорусистики, давньому авторові й багаторічному членові редколегії журналу «Мовознавство». В Україні та за її межами ювіляр широко відомий насамперед обґрунтуванням цілісної теорії походження української, білоруської та російської мов, а також завдяки діяльній участі в укладанні фундаментальних лексикографічних праць.

Народився Г. П. Півторак у селянській родині на хуторі Коритище Недригайлівського району Чернігівської (нині Сумської) області. Крізь усе життя проніс він щиру любов до українського слова, яка прийшла завдяки «Кобзареві» Т. Шевченка, іншим творам красного письменства, народним пісням, щоденному мовленню односельців. Ці дитячі захоплення згодом вплинули на вибір професійного шляху. Закінчивши 1959 р. Полтавський державний педінститут ім. В. Г. Короленка як історик і філолог, майбутній науковець учителював на Київщині, а 1961 р. вступив до аспірантури Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР на фах «білоруська мова».

Під час дворічного стажування в Мінську Г. П. Півторак досконало опанував мову своєї спеціальності, написав білоруською мовою й успішно захистив кандидатську дисертацію — «Історія інфінітива в білоруській мові». Серед іншого дисертант виявив важливі морфологічні закономірності цієї дієслівної форми. Теоретична значущість і практична цінність розвідки потім підтвердилися при укладанні багатотомного «Історичного словника білоруської мови».

З 1964 р. Григорій Петрович працює в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні. Тут він продовжує досліджувати історію інфінітива, залучаючи до аналізу ще й матеріал української та російської мов. Молодий учений порівнює шляхи розвитку інфінітивних форм у східнослов'янських мовах, знаходить у цьому процесі особливості, властиві кожній з мов. Важливий висновок розвідки: східнослов'янські форми інфінітива поєднують у собі як стародавні, так і відносно нові риси, але в кожній з мов ці риси різні, не збігаються. 1974 р. проведене дослідження було оформлене у вигляді монографії «Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах».

Г. П. Півторак — активний учасник створення семитомного «Етимологічного словника української мови», укладеного у відділі загального та слов'янського мовознавства під керівництвом академіка НАН України О. С. Мельничука. Ця монументальна праця виявляє генетичні зв'язки української літературної й діалектної лексики XIX–XX ст. на слов'янському та індоєвропейському тлі. За

кілька десятиліть копіткої праці Г. П. Півторак написав понад 3500 етимологічних статей, у четвертому й п'ятому томах був членом редколегії, а в шостому виступив співредактором тому. Перші п'ять томів цієї важкої за виконанням, але такої потрібної Україні праці побачили світ протягом 1982–2006 рр. і дістали високу оцінку вітчизняних та зарубіжних наукових кіл. Шостий том вийде друком цього року, а останній том — найближчими роками. Завдяки повноті реєстру та глибині опрацювання словник потрапив до числа найбільших і найкращих у світовій етимологічній лексикографії.

Будучи фахівцем зі східнослов'янських мов, ювіляр перейнявся чи не найважливішою проблемою цієї галузі славістики — генезою української, білоруської та російської мов. Важливість проблеми виходить далеко за межі самої лінгвістики, адже з'ясувати походження мови — це великою мірою з'ясувати й походження етносу, її носія. Наслідком багаторічних пошуків стала докторська дисертація «Формування і діалектна диференціація східнослов'янського етно-мовного ареалу до XIII ст.», захищена 1989 року.

Ця фундаментальна, насичена багатим фактажем розвідка — перша спроба з'ясувати походження східнослов'янських мов комплексно, системно. Автор не лише спирається на розмаїття лінгвістичних джерел (відомості з історичної фонетики, історичної діалектології, писемних пам'яток), а й широко залучає набутки історичної науки, археології, антропології, а також етнографії та фольклористики. У цьому безперечно методологічна новизна праці.

Наклавши ареали археологічних і етнографічних культур на діалектні ареали східних слов'ян, учений виділив на кінець XIII ст. шість діалектних макрозон: південно-західну (галицько-волинську), карпатську, поліську, полоцько-смоленську, північну (псковсько-новгородські говори) та північно-східну (ростово-суздальські та середньоокські говори). Усі макрозони мали специфічні фонетичні риси, які відрізняли їх одна від одної. Щоправда, ареали більшості цих рис, як правило, не збігалися між собою, їхні ізоглоси не були стійкими, змінювалися з бігом часу залежно від різних мовних і позамовних чинників.

Дослідження показало, що фонетичні особливості, за якими розрізняють українську, білоруську та російську мови, у XII–XIII століттях в основному вже склалися. Звісно, формування цих особливостей не могло безпосередньо спричинити появу східнослов'янських народностей та їхніх мов, адже тут далися взнаки й численні позамовні чинники. Як переконливо довів Г. П. Півторак, українська, білоруська та російська мови виникли внаслідок консолідації трьох регіонів східнослов'янського населення. У діалектному відношенні цей процес полягав у перегрупованні давньоруських діалектних масивів у нові ареали. Попри ці зміни, давні діалектні риси виявилися надзвичайно тривкими, збереглися донині й чітко проглядаються в сучасному територіальному поділі всіх трьох східнослов'янських мов.

Щоб донести свої ідеї та знахідки до фахівців з інших дисциплін і якнайширшого кола читачів, Г. П. Півторак написав дві науково-популярні книжки: «Українці: звідки ми і наша мова» (1993) і «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів зі “спільної колиски”» (2001; 2004). Перша з них містить археологічні відомості з історії України, оповідає про східнослов'янські союзи племен, характеризує південноруські діалектні риси, які згодом стали специфічними для української мови, та з'ясовує джерела української літературної мови. Натомість у другій докладніше висвітлено процес формування української народності й початки політичної історії України.

Г. П. Півторак аргументовано спростовує вигаданий радянськими ідеологами міф про те, ніби українці, білоруси та росіяни — рідні брати, бо начебто походять з єдиної давньоруської народності, а їхні мови — з єдиної давньоруської мови. Учений доводить, що Київська Русь від самого початку формувалася як рання українська держава. Її державотворчим і об'єднавчим етносом стали південні русини, тобто протоукраїнці. Пізніше до її складу ввійшли й інші племена — ті, з яких згодом сформувалися білоруси й росіяни.

Обидві книжки зажили в нашому гуманітарному просторі великого розголосу та популярності. Вони стали неодмінними посібниками для студентів. Їх захоплено читають навіть ті, хто не має філологічної чи історичної освіти. За цикл праць із етно- та глотогенезу східних слов'ян Г. П. Півторакові 1995 р. присуджено премію НАН України ім. І. Я. Франка.

Ювіляр завжди віддавав належне й другому своєму покликанню — білорусистиці. Він відродив білорусистику в Україні, видав перший в Україні підручник «Білоруська мова», переклав українською науковий збірник «Нариси білорусько-українських літературних зв'язків», який з'явився спочатку в Мінську, а 2003 р. — в Києві. До українського видання Григорій Петрович написав велике передне слово. За цю працю йому присуджено Премію президентів академій наук України, Білорусі та Молдови. 1991 р. він заснував і очолив Українську асоціацію білорусистів, є почесним членом і заступником голови Міжнародної асоціації білорусистів.

Крім суто наукової, Г. П. Півторак не цурався й науково-педагогічної діяльності. У 1990-х роках він викладав за сумісництвом у Київському національному університеті ім. Т. Г. Шевченка навчальні курси «Білоруська мова й література», «Вступ до слов'янської філології», «Методика лінгвістичного аналізу тексту», «Порівняльна граматики слов'янських мов», спецкурси «Проблеми літературного перекладу з білоруської мови на українську», «Мовна ситуація в Україні в контексті історичного розвитку суспільства», «Актуальні проблеми походження української мови», вів спецсеминар «Українсько-білоруські фольклорні, літературні й театральні зв'язки давнього періоду». У 1996–1998 рр. ювіляр викладав за сумісництвом курси «Історична граматики української мови» та «Історія української літературної мови» в Уманському державному педінституті ім. П. Г. Тичини.

2006 року вийшов друком академічний «Білорусько-український словник», що його Г. П. Півторак уклав разом зі своїм учнем, канд. філол. наук О. І. Скопненком. Це видання — не лише перша в історії культурних взаємин наших народів праця такого роду, а й перший в Україні великий перекладний словник, укладений за диференційним (контрастивним) принципом. Він містить специфічну лексику сучасної білоруської літературної мови, а також найпоширеніші розмовні слова, архаїзми й діалектизми, які семантикою, морфемним складом, наголосом чи родовою належністю відрізняються від українських відповідників. У статтях перекладено чимало словосполучень і питомих білоруських фразеологізмів. Зі сторінок словника білоруська мова постає як мова самостійна, самобутня, багата на власні лексико-фразеологічні скарби. Цього року укладачі «Білорусько-українського словника» заслужено стали лауреатами премії НАН України ім. О. О. Потебні.

Сказав ювіляр своє вагоме слово і в таких галузях філології, як культура української мови, літературознавство, художній переклад. Він редактор і рецензент численних мовознавчих праць, член редколегії часопису «Київська старовина», щопіврічника «Культура слова».

Українська держава й наукова громадськість гідно поцінували змістовний, новаторський доробок Г. П. Півторака. 1997 р. його обрано членом-кореспондентом, а 2009 р. — академіком Національної академії наук України.

З 1998 року вчений завідує відділом загальнославистичної проблематики та східнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Від 2007 р. очолює спеціалізовану раду із захисту дисертацій при Інституті. З 2004 р. обіймає посаду заступника академіка-секретаря Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України.

Г. П. Півторак — учасник багатьох всеукраїнських і міжнародних конференцій, нарад, симпозіумів, конгресів. Він частий гість у навчальних закладах і наукових товариствах, його статті друкують газети й часописи, його виступи можна почути по радіо й телебаченню. Ці виступи звичайно стосуються походження українців, їхньої мови, а також культури мовлення, норм слововжитку.

Як творчій особистості ювілярові притаманні щира відданість науці, високий професіоналізм, цілеспрямованість і працелюбність, велика філологічна культура. Колеги й учні глибоко шанують його за багатий життєвий досвід, скромність, доброзичливість, безкорисливу любов до слова.

Своє сімдесятип'ятиріччя Григорій Петрович Півторак зустрічає сповненим нових масштабних планів і задумів. Наукова громадськість, українські та зарубіжні мовознавці сердечно вітають його зі славним ювілеєм, зичать йому міцного здоров'я, творчої наснаги й невичерпного натхнення для нових звершень на благодатній ниві української науки про мову.

П. СЕЛІГЕЙ

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНО- І ГЛОТОГЕНЕЗУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті обґрунтовується необхідність комплексного підходу до етно- і глотогенетичних досліджень із залученням не тільки лінгвістичних, але й історичних, археологічних, антропологічних та інших джерел, визначаються їхні можливості й недоліки, аналізуються основні здобутки східнослов'янських суспільствознавців у застосуванні комплексного методу, розглядається проблема походження української мови. порушуються також деякі інші актуальні методологічні проблеми історичного мовознавства.

Ключові слова: глотогенез східних слов'ян, етногенез східних слов'ян, праслов'янська етномовна спільність, протоукраїнський період, східні слов'яни.

Систематичне дослідження проблем, що стосуються походження східнослов'янських народів та їхніх мов, на ґрунті загальнотеоретичних міркувань і з використанням традиційних джерел (спочатку переважно мовознавчих — писемних пам'яток і народних говорів), як відомо, почалося в Росії з другої половини XIX ст. разом із розвитком порівняльно-історичного мовознавства. Конкретні досягнення в розв'язанні цих проблем на кожному історичному етапі визначалися обсягом наявного в дослідників фактичного матеріалу й способами його наукової інтерпретації, а також панівними на цих етапах загальнотеоретичними поглядами на етно- і глотогенетичні процеси взагалі й на формування та розвиток східнослов'янських народів і їхніх мов зокрема. При цьому декілька поколінь дослідників мусили пройти шлях від традиційного розуміння східнослов'янського етномовного ареалу як однорідного моноліту — «єдиного руського народу» без істотних етнічних і діалектних відмінностей, які з'явилися нібито лише в період феодальної роздрібненості, до усвідомлення споконвічної складності й розмаїтості етномовної ситуації на східнослов'янських землях, зокрема й до переконаності в тому, що «наявність значної кількості діалектних розходжень як у давній східнослов'янській, так і в давньоруській мові є безсумнівним фактом»¹.

Для висвітлення різних аспектів етно- і глотогенезу східних слов'ян, формування східнослов'янського етномовного простору (в російській мовознавчій традиції — давньоруської мови), етапів та особливостей його діалектного розшарування, яке поступово внаслідок перегрупування діалектних зон завершилося утворенням трьох самостійних східнослов'янських мов, важливе наукове значення мають праці багатьох українських, російських, білоруських дослід-

---

¹ Филлин Ф. П. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков // Вопр. языкознания. — 1970. — № 5. — С. 3.

ників та славістів з інших країн (зокрема К. П. Михальчука, П. Г. Житецького, О. О. Потебні, Ю. Ф. Карського, А. Ю. Кримського, Є. К. Тимченка, В. М. Ганцова, П. О. Бузука, О. О. Шахматова, О. І. Соболевського, С. Б. Бернштейна, В. І. Абаєва, О. М. Трубачова, В. М. Топорова, Ф. П. Філіна, Г. О. Хабургаєва, В. В. Іванова, А. А. Залізняка, В. В. Колесова, К. В. Горшкової, І. І. Огієнка, С. Й. Смаль-Стоцького, Ю. В. Шевельова, Л. А. Булаховського, О. С. Мельничука, М. А. Жовтобрюха, В. М. Русанівського, С. П. Самійленка, С. П. Бевзенка, О. Б. Ткаченка, І. Г. Матвіяса, В. В. Німчука, Ю. О. Карненка, А. М. Залеського, В. Г. Скляренка, А. Й. Журавського, В. В. Мартинова, О. М. Булики, Т. Лер-Сплавінського, К. Мошинського, П. Векслера, Р. Нахтігала та багатьох інших), у монографіях та окремих статтях яких порушується цілий ряд загальних проблем, що стосуються східнослов'янського глотогенезу, і висвітлюється історія конкретних фонетичних і граматичних рис та особливостей окремих східнослов'янських мов.

Наукові позиції провідних мовознавців різних періодів і лінгвістичних шкіл у численних питаннях історичної діалектології та граматики східнослов'янських мов ґрунтовно проаналізовані й досить повно викладені в працях Л. А. Булаховського, Ф. П. Філіна, В. В. Німчука² та в узагальнювальній багатотомній «Історії української мови»³, що усуває необхідність детальнішого висвітлення цього питання, яке виходить за рамки окресленої нами проблематики. Зазначимо лише, що переважна більшість цих та інших авторів, які порушували проблеми етно- і глотогенезу східних слов'ян, у своїх статтях і монографіях зовсім оминають теоретичні засади й методологічні позиції, на базі яких вони будують дослідження. Українські здобутки в цій галузі поки що зводяться фактично до двох статей В. В. Німчука, в яких на основі досліджень Г. Пауля, В. Гумбольдта, Ж. Вандрієса, Ю. В. Шевельова, Г. О. Хабургаєва, В. В. Мартинова, А. Є. Супруна, Є. С. Кубрякової та ін. він викладає своє розуміння загальних закономірностей формування й розвитку споріднених мов⁴, оскільки «без елементарної теорії глотогенезу легко пуститися на манівці та в суб'єктивізм»⁵. Проте слід зауважити, що створити комплексну універсальну теорію глотогенезу, яку можна було б коректно застосовувати при дослідженні глотогенетичного процесу будь-якої конкретної мови або групи споріднених мов, принципово неможливо, бо кожна з них має свою специфіку і своєрідні умови формування та розвитку. Зокрема, й реалії східнослов'янського етно- і глотогенезу далеко не завжди співзвучні з теоретичними напрацюваннями західноєвропейських та інших мовних теоретиків.

Теорія й методологія наукових досліджень з етногенезу різних народів і глотогенезу споріднених мов охоплює чимало різних аспектів. Для дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян принципове значення, на наш погляд, мають

² Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т.— К., 1977.— Т. 2.— С. 167–190; Філін Ф. П. Образование языка восточных славян.— М. ; Ленинград, 1962.— С. 7.— С. 49; Філін Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк.— Ленинград, 1972.— С. 30–83; Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії.— К., 1990.— С. 190–234; Німчук В. В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України : В 3 т.— К., 2005.— Т. 1. Кн. 2.— С. 351–468.

³ Історія української мови. Фонетика.— К., 1979.— С. 7–62.

⁴ Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності.— С. 190–193; Німчук В. В. Походження української мови.— С. 353–361.

⁵ Німчук В. В. Походження української мови.— С. 359.

насамперед принципи добору необхідного й достатнього кола джерел та способи їх наукової інтерпретації.

У XIX і в першій чверті XX ст. філологи, історики, археологи й етнологи, що займалися проблемами етно- й глотогенезу, працювали автономно — за принципом «кожен має займатися своєю справою». Проте з поступовим нагромадженням фактичного матеріалу в кожній із суспільних наук і новими досягненнями в його узагальненні почала визрівати думка про необхідність виходу дослідників-суспільствознавців за межі своєї вузької спеціальності й урахування здобутків інших гуманітарних наук.

Найпершими цього висновку дійшли історики. Ще на початку XX ст. досить виразно намітився поділ гуманітаріїв на теоретиків, котрі розуміли необхідність кардинального переосмислення методології історичного дослідження, і значно ширше коло традиціоналістів, що залишалися в рамках вузькоспеціалізованих, позитивістських уявлень про способи історичних студій⁶. Необхідність критичного переосмислення проблем методології історичного дослідження, зміни професійної орієнтації істориків стала ще очевиднішою на початок 20-х років XX ст. Вузьку спеціалізацію переважної більшості тодішніх істориків, прагматизм і відсутність у них теоретичного підходу до методології історичного дослідження чи не найгостріше критикував російський філософ і методолог Л. П. Карсавін у своїй праці «Философия истории», опублікованій у Берліні 1923 року. З 1929 р. у Парижі почав виходити часопис «Аннали» — найвпливовіше міжнародне методологічне видання. Цей часопис виступав за створення єдиної науки про людину, за міждисциплінарні контакти істориків з представниками інших наук, за «історію в усій її повноті». Найчіткіше обґрунтування необхідності взаємодії історії з іншими галузями знань, міждисциплінарного підходу до вивчення джерел спостерігається у відомому в наукових колах виданні — колективній праці найвидатніших французьких істориків і спеціалістів історичних наук «Історія та її методи» («Histoire et ses methodes», Париж, 1961).

Майже синхронно з істориками 20-х років XX ст. важливий принцип комплексного вивчення етногенетичних проблем силами лінгвістів, істориків, археологів, антропологів, етнографів та інших спеціалістів проголосив і О. О. Шахматов, а в 30–40-х роках цей принцип сприймався вже як необхідність. Проте нерозробленість методики археологічних і лінгвістичних, лінгвістичних і антропологічних, археологічних та історичних зіставлень, використання часто суб'єктивних критеріїв для подібних досліджень призвели до того, що давно назріле й нині майже загальне для всіх спеціалістів з проблем слов'янського етно- і глотогенезу прагнення до комплексності досліджень тривалий час залишалися більше побажанням, аніж реальним досягненням⁷.

Майже до кінця XX ст. декларації про доцільність міждисциплінарного синтезу в етногенетичних дослідженнях або й конкретні вияви такого підходу знаходимо лише в окремих працях небагатьох дослідників. Зокрема, серед лінгвістів археологічний матеріал при таких дослідженнях у 40-х роках XX ст. досить широко використовував Т. Лер-Сплавінський⁸ у зв'язку з бурхливим розвитком польської археології в післявоєнний період. Наприкінці 40-х років минулого століття увагу дослідників привернула програмна стаття Р. І. Аванесова, присвячена

⁶ Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории.— М., 2000.— С. 55.

⁷ Королюк В. Д. К исследованиям в области этногенеза славян и восточных романцев // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев.— М., 1976.— С. 7–8, 18.

⁸ Lehr-Splawinski T. O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian.— Poznań, 1946.

утворенню російських говорів⁹, насамперед настановами методологічного плану, й особливо констатацією необхідності вивчення історії мови і законів її розвитку в нерозривному зв'язку з історією народу, що по суті було закликом до комплексного підходу в дослідженні мовних явищ. Елементи такого підходу простежуються і в самій статті Р. І. Аванесова. Проте його абсолютно скептичне ставлення до можливості реконструкції східнослов'янських діалектів дописемного періоду вже не може задовольнити сучасного дослідника. Незважаючи на це, низка цікавих і оригінальних спостережень та пропозицій Р. І. Аванесова, викладених у цій статті й у численних інших працях з різних питань історичної діалектології російської мови, залишаються актуальними і в наш час.

Після відомої лінгвістичної дискусії 1950 р., яка реабілітувала порівняльно-історичний метод, за півстоліття з'явилася величезна кількість праць різного рівня й наукової вартості, в яких серед іншого порушувалися й окремі питання східнослов'янського глотогенезу, зокрема історичної діалектології східнослов'янських мов. Ці дослідження сприяли нагромадженню фактичного матеріалу на фонетичному, граматичному й лексичному рівнях і готували науковий ґрунт для узагальнювальних праць.

Від 70-х років ХХ ст. ідея міждисциплінарного синтезу в гуманітарних дослідженнях знаходить розуміння й підтримку у все ширших колах східнослов'янських, насамперед російських, лінгвістів та істориків. Як слушно відзначив Ф. П. Філін, «завдання історика-мовознавця можуть вважатися виконаними лише тоді, коли розкрито не тільки механізм мовних змін, а й умови, в яких ці зміни відбувалися і якими вони врешті-решт були зумовлені, коли за мовними явищами відкривається історія суспільства, життя минулих поколінь»¹⁰. А ці завдання, у свою чергу, зобов'язують дослідника звертатися до різноманітних питань етногенезу східних слов'ян, оскільки «без висвітлення етногенетичного процесу не можна зрозуміти і всебічно охарактеризувати не лише конкретний хід історії в її далеких глибинах, але й початок історичного життя сучасних народностей і націй»¹¹.

Необхідність виходу за рамки суто лінгвістичних матеріалів диктується також сучасними особливостями розвитку мовознавства, зокрема процесом поступового його перетворення з описової науки в пояснювальну, тобто переходом від нагромадження й опису фактів до встановлення їхньої генези і причинних зв'язків¹². На думку В. І. Абаєва, це — початок нової ери в історії мовознавства¹³.

Як відомо, в будь-якій науці перехід від описової до пояснювальної стадії потребує залучення цілого ряду даних зі споріднених галузей знань, що повною мірою стосується й мовознавства. «Мова — явище унікальне за своєю універсальністю, тому так безмежно широкі й універсальні її зв'язки з усім тим, що називають “екстралінгвістичним світом”»¹⁴. Отже, пояснювальне мовознавство передбачає неодмінне використання, крім лінгвістичних фактів, також історичних, археологічних, історико-етнографічних, палеоантрополо-

⁹ Аванесов Р. И. Вопросы образования русского языка в его говорах // Вестн. МГУ.— 1947.— № 9.— С. 109–158.

¹⁰ Філін Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк.— Ленинград, 1972.— С. 8.

¹¹ Третьяков П. Н. Этногенетический процесс и археология // Сов. археология.— 1962.— № 4.— С. 3.

¹² Детальніше див.: Абаев В. И. Языкознание описательное и объяснительное : О классификации наук // Вопр. языкознания.— 1986.— № 2.— С. 31.

¹³ Абаев В. И. Зазнач. праця.— С. 39.

¹⁴ Там же.— С. 31.

гічних та інших даних, зокрема й тих, якими займаються культурологія, психологія, філософія і т. ін.

Ідею комплексного дослідження етногенетичної проблематики одноставно підтримали й учасники дискусії на засіданні «круглого столу» з проблеми «Етногенез слов'ян» під час IX Міжнародного з'їзду славистів (К., вересень 1983 р.). Близько 20 промовців — представників усіх славистичних дисциплін підкреслювали, що проблеми слов'янського етногенезу мають розв'язуватися спільними зусиллями вчених різних спеціальностей, хоч в окремих виступах відзначався неоднаковий рівень досягнень у різних галузях знань для використання наукових результатів в узагальнювальних працях: тут більше зробили лінгвісти й археологи і значно менше необхідних даних нагромадили антропологи, етнографи та фольклористи¹⁵.

Для міждисциплінарного синтезу етногенетичних досліджень нині існують сприятливі умови не тільки через достатню базу фактичних даних, а й через те, що філологи, історики, археологи й антропологи на основі своїх матеріалів запропонували оригінальні й цілісні концепції східнослов'янського етно- і глоттогенезу, спільні й відмінні особливості яких можуть бути предметом плідних наукових дискусій і сприяти максимальному наближенню до істини.

Комплексний підхід до розв'язання низки етно- і глоттогенетичних проблем частково успішно реалізувався в працях російських лінгвістів Б. В. Горнунга, О. М. Трубачова, й особливо Г. О. Хабургаєва¹⁶. У його дослідженнях на основі співвіднесення сучасних лінгвогеографічних свідчень з історико-археологічними даними викладена цілісна, хоч і не бездоганна¹⁷ концепція східнослов'янського глоттогенезу, в якій справедливо підкреслюється важливість взаємодії різних етнічних і мовних елементів у ході становлення так званої давньоруської народності й давньоруської мови. Безсумнівний науковий інтерес становить і вперше запропоноване дослідником накладання карти давніх етнографічних і політичних меж на сучасну діалектологічну карту. При цьому на підставі діалектних даних були виділені північно-східна діалектна зона і говори Середньої Оки, північно-західна, центральна, південна і південно-західна діалектні зони¹⁸, хоч дві останні, за визнанням самого автора, визначені невпевнено через брак достатнього обсягу фактичного матеріалу¹⁹. Таким чином, у концепції Г. О. Хабургаєва намічено новий аспект в етногенетичних дослідженнях східних слов'ян, тому вона потребує уважного й об'єктивного аналізу, а її дискусійні й сум-

¹⁵ Васеко Е. Ф., Хабургаев Г. А. Проблемы славянского этногенеза на IX Международном съезде славистов // Вестн. МГУ. Филология.— М., 1984.— № 2.— С. 17.

¹⁶ Горнунг Б. В. Из предистории образования общеславянского языкового единства.— М., 1963.— 143 с.; Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян // IX Междунар. съезд славистов (К., сент. 1983 г.). Славянское языкознание : Докл. сов. делегации.— М., 1983.— С. 231–270; Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян // Вопр. языкознания.— 1984.— № 2.— С. 15–30, № 3.— С. 18–29; 1985.— № 4.— С. 3–17, № 5.— С. 3–14; Хабургаев Г. А. «Изогlossная стратиграфия» — основа локализации и хронологизации языковых изменений // Лингвогеография, диалектология и история языка.— Кишинев, 1973.— С. 192–202; Хабургаев Г. А. Возможности «лингвоархеологической» реконструкции восточнославянского глоттогенеза (К постановке вопроса) // Вестн. МГУ. Филология.— 1974.— № 2.— С. 38–45; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза.— М., 1979.— 231 с.

¹⁷ Филин Ф. П. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков // Вопр. языкознания.— 1980.— № 4.— С. 44–50; Кузьмин А. Г. Заметки историка об одной лингвистической монографии // Вопр. языкознания.— 1980.— № 4.— С. 51–59; Шевельов Ю. Між праслов'янською і російською // Київська старовина.— 2001.— № 6.— С. 3–19.

¹⁸ Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет»...— С. 35–65.

¹⁹ Там же.— С. 62–63.

нівні моменти мають стати предметом наступних досліджень учених як історичного, так і лінгвістичного профілю.

Серед східнослов'янської археологічної літератури в аспекті комплексного підходу до етногенетичних проблем заслуговують на увагу синтезовані праці російського дослідника В. В. Седова²⁰. Досвідчений археолог і антрополог, він добре опанував також методику лінгвістичних досліджень. Використання ним лінгвістичних матеріалів відзначається компетентністю й високим професіоналізмом.

Переконливим доказом важливості й перспективності залучення до лінгвістичних досліджень також свідчень суміжних наук, зокрема археологічних даних, можуть бути наукові досягнення в етномовній інтерпретації лінгвістами й археологами давніх культурно-етнографічних комплексів Верхньої Наддніпрянщини. Співвіднесення результатів лінгвістичного аналізу гідронімів цього ареалу²¹ з історико-археологічними матеріалами²² дало можливість встановити споконвічну належність ареалу центральної лісової зони Східної Європи від Прибалтики до Верхньої Оки балтовим племенам до появи там слов'ян, причому локальні різновиди балтійських культур і межі між ними виявляють надзвичайну стійкість майже протягом тисячоліття — аж до початку н. е.²³ Масовість і географічна компактність як гідронімічного, так і археологічного матеріалів і разючий збіг стійких топонімічних та археологічних меж надає висновку про балтійську належність давніх культурно-етнографічних комплексів Верхньої Наддніпрянщини північніше Прип'яті високий ступінь вірогідності. Звертає на себе увагу й той факт, що в північно-східній частині центральної лісової зони гідроніми балтійського походження перемішані з фіно-угорськими, і разом з тим у цьому самому ареалі «на городищах трапляються рештки культури як фіно-угорського, так і східнобалтійського характеру»²⁴. Таким чином, тут підтверджується поки що не для всіх сприйнятне положення про те, що достовірно датовані й чітко окреслені на географічній карті в результаті археологічних досліджень давні культурно-етнографічні ареали одночасно відображають і ареали носіїв різних діалектів (чи навіть мов), і будь-яка археологічно простежувана взаємодія культур (тобто відповідних етнічних та етнографічних груп давнього населення) супроводжувалася й мовною (або діалектною) взаємодією носіїв цих культур. Проте мають рацію ті дослідники, які вважають, що процес поширення слов'янської культури не може прирівнюватися до процесу східнослов'янського глотогенезу²⁵, оскільки результати взаємодії археологічних культур і взаємодії діалектів племен — носіїв цих культур не завжди збігалися²⁶.

²⁰ Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья // Сов. археология. — 1972. — № 4. — С. 116–130; Седов В. В. Славяне Среднего Поднепровья (по данным антропологи) // Сов. этнография. — 1974. — № 1. — С. 16–31; Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. — М., 1976. — С. 68–108; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979. — 155 с.; Седов В. В. Восточные славяне в V–X вв. — М., 1982. — 326 с.; Седов В. В. Славяне в древности. — М., 1994. — 343 с.; Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. — М., 1995. — 416 с.; Седов В. В. Славяне. Историко-археологическое исследование. — М., 2002. — 622 с.

²¹ Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962. — 270 с.; Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — 289 с.

²² Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — М., 1970. — 200 с.; Седов В. В. Славяне и балты в древности // Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом. — М., 1978. — С. 119–121.

²³ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М., 1966. — 307 с.

²⁴ Там же. — С. 124–125.

²⁵ Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глотогенеза. — С. 105.

²⁶ Хабургаев Г. А. Становление русского языка. — М., 1980. — С. 104.

На середину 80-х років минулого століття для реалізації комплексного підходу до етномовних проблем у плані вимог пояснювального мовознавства створилися досить сприятливі умови насамперед завдяки істотному розширенню кола діалектних джерел у зв'язку з виходом у світ двох томів «Атласу української мови», що охоплюють давню східнослов'янську територію, а також серії регіональних словників російської й особливо білоруської мови, зведеного словника російських народних говорів. На основі діалектологічних і різноманітних археологічних та антропологічних матеріалів автор цих рядків зробив спробу спроектувати історичні дані про розселення східних слов'ян на мовні факти писемних пам'яток як свідчення давнього діалектного членування давньоруської мовної території, з одного боку, і ареали сучасних східнослов'янських діалектних явищ на території давніх племінних об'єднань, — з другого²⁷. У результаті проведеного аналізу ми дійшли узагальненого висновку про те, що на кінець XIII ст. давньоруська територія поділялася приблизно на 6 основних етномовних макрозон: 1) галицько-волинську (південно-західну), яка в основному збігається з ареалом пізнішого південно-західного наріччя української мови, 2) карпатську, 3) поліську, включаючи на півночі всі землі Володимиро-Волинського і Турово-Пінського князівств (пізніше — ареал північного наріччя української мови і південно-західного наріччя білоруської мови), 4) полоцько-смоленську (майбутній ареал північно-східного наріччя білоруської мови і частина західноросійських говорів), 5) псковсько-новгородську (північну), співвідносно з пізнішим ареалом північного наріччя російської мови, 6) ростово-суздальські та середньоокські говори (північно-східна група). Можливо, виділялася також територіально обмежена південна група середньонаддніпрянських говірок (принаймні, на лексичному рівні), що могла виникнути на базі південного ареалу полянського говору в зоні посилення слов'яно-іранських і слов'яно-тюркських контактів, хоч це питання ще потребує додаткових досліджень.

Комплексний підхід до розв'язання етно- і глотогенетичних проблем виявляється плідним і дуже перспективним також при дослідженні генези давніх кривичів та новгородських словенів. Їхнє походження, як і яскраві особливості псковсько-новгородських говірок, традиційно пояснювали в річці визначальних особливостей загальної етномовної ситуації на Русі в епоху раннього середньовіччя. Суть її, як відомо, полягала в тому, що центр східнослов'янського етномовного ареалу в цей час незмінно містився на Середній Наддніпрянщині (Київ та Київщина), стосовно якого північнослов'янські окраїни були типово периферійними. На крайній північній периферії давні (деякі ще праслов'янські) мовні особливості законсервувалися і стали периферійними архаїзмами. Такого погляду деякі дослідники, які не сприймають міждисциплінарного синтезу суспільних наук, дотримуються ще й нині. Разом з тим, серед учених уже давно існує припущення про участь у східнослов'янському етно- і глотогенезі балтійської («венедської») групи слов'ян. Хоч ця ідея виникла ще у XVIII ст. у зв'язку з історичними дослідженнями В. М. Татищева, протягом багатьох десятиліть вона не була ні аргументовано доведена, ні переконливо спростована. Діалектна відокремленість сучасних псковсько-новгородських говорів і численні фонетико-фонологічні, морфологічні, лексико-словотвірні відповідності й тенденції, які об'єднують ці говори з лехітськими (зокрема збереження праслов'янських

²⁷ Пивторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. — К., 1988. — 286 с.; Пивторак Г. П. Формирование и диалектная дифференциация восточнославянского этноязыкового ареала до XIII в. (Историко-фонетический очерк) : Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. — К., 1989. — 43 с.

сполучень **dl**, **tl**, що перейшли в **гл**, **кл**, дзекапня і цекапня, цокапня, відсутність епентетичного **l** та **ін.**, ряд спільних граматичних і лексичних особливостей і т. ін.)²⁸, привертали увагу дослідників лише в плані загального констатування фактів без серйозних спроб їх пояснення. З іншого боку, неясними залишалися відповідні історичні, археологічні та етнографічні дані²⁹.

Останнім часом кількість виявлених особливостей, які зближують північноросійський і лехітський ареали, значно зросла. Зокрема, після досліджень А. А. Залізняка³⁰ не викликає сумнівів відсутність другої палаталізації задньоязыкових приголосних **г**, **к**, **х** > **з**, **ц**, **с** у сполученнях **гв-**, **кв-** не тільки в сучасних північноросійських, але і в давньому псковсько-новгородському діалекті, що є одним зі свідчень його генетичного зв'язку із західнослов'янським ареалом. З іншого боку, знайдені у 80-х роках ХХ ст. в Новгороді дерев'яні «циліндри» Х ст. з написами й князівськими знаками, що являли собою своєрідні бірки і разом з тим — оригінальні замки для гарантування цілості різних коштовностей у мішках, які вони замикали³¹, виявляють принципову подібність з циліндром, знайденим у Польщі при розкопках поморського міста Волина³².

При взаємному зіставленні всіх цих матеріалів дослідники все впевненіше переконуються в давніх і міцних етнокультурних зв'язках Псковщини й Новгородської землі з Південною Прибалтикою, хоч час і сам характер цих зв'язків поки що не мають однозначного тлумачення. Підтримувана багатьма дослідниками думка про можливість появи принаймні якоїсь частини давнього слов'янського населення півночі Східної Європи з «венедського» діалектно-етнографічного ареалу, тобто з території Південної Балтики³³, здається дуже привабливою. Встановлюваний за стратиграфією ранніх східнослов'янських топонімів шлях радимичів і в'ятичів на Русь із «ляського», західного, краю³⁴ не обов'язково мав бути єдиним напрямком міграції слов'янських племен із заходу на схід. При цьому багато дослідників вважають вірогідною появу частини південнобалтійських слов'ян («варягів») в ареалі пізнішої Псковської та Новгород-

²⁸ Васильев Л. Л. О случаях сохранения общеславянской группы **dl** в одном из старых наречий русского языка // Рус. филол. вестн. — 1907. — № 4. — С. 263–264; Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. — С. 184; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глотогенеза. — С. 108–109; Горнунг Б. В. Из предыстории образования общеславянского языкового единства. — С. 4; Роспонд С. Структура и классификация ранневосточнославянских антропонимов (имена) // Вопр. языкознания. — 1965. — № 3. — С. 6; Зализняк А. А. К исторической фонетике древне-новгородского диалекта // Балто-славянские исследования 1981. — М., 1982. — С. 61–71.

²⁹ Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства // Материалы и исслед. по археологии СССР. — Ленинград, 1968. — № 152. — С. 15–16, 21–22, 171 и др.; Седов В. В. Кривичи // Сов. археология. — 1960. — № 1. — С. 53–59; Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — С. 70–71; Седов В. В. Длинные курганы кривичей // Археология СССР. Свод археол. источников. Е1–8. — М., 1974. — С. 36–41; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. — С. 53; Янин В. Л. Археологический комментарий к Русской правде // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 152.

³⁰ Зализняк А. А. Зазнач. праця. — С. 61–64.

³¹ Мединцева А. А. Новгородские находки и дохристианская письменность на Руси // Сов. археология. — 1984. — № 4. — С. 50–52.

³² Янин В. Л. Археологический комментарий к Русской правде. — С. 152.

³³ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця. — С. 55–56; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982. — С. 49, 239–240; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. — С. 58; Янин В. Роль Новгорода в отечественной истории : Доклад, прочит. на Всесоюз. науч. конф., посвящ. 1125-летию Новгорода // Знание — сила. — 1985. — № 4. — С. 24.

³⁴ Див.: Трубаков О. М. Етимологічні спостереження над стратиграфією східнослов'янської топонімії // Мовознавство. — 1971. — № 6. — С. 3–17.

ської земель морським шляхом³⁵, інші прихильніше ставляться до ідеї сухопутної міграції³⁶, хоч матеріальне підтвердження цього поки що не знайдено. Існує також менш переконлива думка про те, що основний потік слов'янського населення західнослов'янської орієнтації, яке взяло участь в освоєнні східноєвропейських земель (згідно з установленою О. М. Трубачовим низкою етимологій східнослов'янських топонімів, серед колоністів західнослов'янського походження в'ятичів і радимичів були не тільки «ляські», а й давньочеські племена), пройшов не через Прибалтику, а значно південніше — від сучасної української Волині через гирло Десни в північно-східному напрямку до Верхньої й Середньої Оки³⁷ і, вірогідно, далі на північ.

Як припускає О. М. Трубачов, тисячолітня еволюція своєрідних говорів в'ятичів і радимичів серед східнослов'янської мовної стихії нівелювала їхні оригінальні діалектні особливості, про які нині можна лише здогадуватися. Проте на крайній північній периферії ці особливості могли зберегтися і потім підтримуватися постійними етнокультурними зв'язками Псковщини і Новгородської землі з Південною Прибалтикою. Така версія подій нам видається дещо штучною і маловірогідною. Побудована лише на лінгвістичному (топонімічному) матеріалі, ця гіпотеза О. М. Трубачова, як і деяких інших лінгвістів, ігнорує значно переконливіші історичні й археологічні свідчення про прямий генетичний зв'язок предків кривичів та новгородських словенів із західнослов'янськими племенами південнобалтійського ареалу.

На наш погляд, неспростовним доказом гетерогенного походження східнослов'янського етномовного ареалу є встановлена археологами хронологічна послідовність розселення слов'ян у цьому просторі. Адже пам'ятки безперечно слов'янської матеріальної культури в північному ареалі Східної Європи фіксуються, починаючи з V–VI і VII ст. н. е. (археологічні культури довгих курганів і новгородських круглих сопок, які належали предкам кривичів та словенів), тобто на два століття раніше, ніж елементи слов'янської культури проникли на територію Наддніння і Верхньої Наддніпрянщини³⁸. Отже, між кривичами — новгородськими словенами і наддніпрянськими слов'янами протягом кількох століть існувала досить широка (подекуди до 800 км) зона, заселена балтійськими та фіно-угорськими племенами, що є серйозним свідченням на користь гіпотези про генетичний зв'язок найдавнішого слов'янського населення Північної Русі з Південною Прибалтикою (приморські райони сучасної Польщі).

Нове світло на давні зв'язки західних слов'ян зі східною Славією проливає ґрунтовна праця відомого українського етимолога В. Г. Складенка про походження назви *Русь* і *варяги*³⁹. Дослідивши майже вичерпно всі дотичні до цієї проблематики фактичні джерела та її широку бібліографію, він додатково ар-

³⁵ Аванесов Р. И. Знач. праця. — С. 131–132; Вилинбахов В. В. Несколько замечаний о теории А. Стендер-Петерсона // Скандинавский сборник. — Таллинн, 1963. — Вып. 6. — С. 333–334; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — С. 282–283; Херрман И. Полабские и ильменские славяне в средневековой балтийской торговле // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 191–196; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — С. 108; Кузьмин А. Г. Знач. праця. — С. 65.

³⁶ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. — С. 66.

³⁷ Трубачов О. М. Етимологічні спостереження над стратиграфією ранньої східнослов'янської топонімії. — С. 17; Трубачев О. Н. В поисках единства. — М., 1992. — С. 49, 70, 71, 79, 95, 108, 111.

³⁸ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — С. 105; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. — С. 58.

³⁹ Складенко В. Г. Русь і варяги: історико-етимологічне дослідження. — К., 2006. — 119 с.

гументацією підтвердив погляди численних дослідників (М. Каченовського, О. Котляревського, Й. Первольфа, С. Геденова, І. Забеліна, Н. Петровського, Д. Зеленіна, В. Вілінбахова та ін.), які вважали, що Новгород виник як колонія поморських (прибалтійських) слов'ян, а новгородці — це вихідці з поморських слов'ян. В. Г. Скіяренко запропонував нову й цілком переконливу концепцію походження назв *Русь* і *варяги*. Заперечуючи скандинавське походження цих назв, він обґрунтував положення про те, що обидві вони виникли в середовищі прибалтійських слов'ян, зокрема й ругів — тих, що населяли острів Рюген. Прибалтійських слов'ян називали «варягами» (*waṛagъ* — первісно «воїн, який охороняє слов'янське узбережжя Балтійського моря»), а ругів — ще й «рутенами» («русами») від слова *ruthenī* — назви одного з кельтських племен, яке взяло участь в етнічному формуванні слов'ян цього острова. Тож не дивно, що новгородці, не змігши уладнати суперечки між місцевими претендентами на владу, звернулися по допомогу до близьких їм поморських слов'ян-варягів, щоб ті надіслали їм князів⁴⁰. Так розв'язується давня «норманська» літописна проблема про прикликання варягів, яка дискутується вже протягом багатьох десятиліть.

Незважаючи на розбіжності серед дослідників про місце й особливості давніх контактів західних слов'ян зі східними, визнання самого факту зв'язку певної частини східнослов'янських говорів із західнослов'янським діалектно-етнографічним ареалом дає ключ для розуміння не тільки деяких особливостей історичного розвитку окремих давньоруських земель (наприклад, послідовне й тривале протистояння давнього Новгорода стольному Києву навіть у рамках єдиної Давньоруської держави), але й причин та витоків деяких діалектних явищ. Зокрема, дослідники вже давно звернули увагу на виявлену на різних мовних рівнях спорідненість північноросійських говорів із західноукраїнськими (особливо з карпатськими) говірками південно-західного наріччя української мови. На фонетичному рівні сюди відноситься, наприклад, перехід *d' > g'* на місці **dj* у північноросійських говорах⁴¹ і вимова передньоязикового надм'якого *d'* як вибухового *g* у позиції перед *и*, *е* та наприкінці слова (*t'iti* «діти», *сиt'et* «сидять», *медв'it* «ведмідь» і т. ін.) у південно-західних наддністрянських, покутсько-буковинських, гуцульських і східнокарпатських українських говірках⁴², наявність підвищено палатальних *з'', с''* у північноросійських⁴³ та в сусідніх із ними північно-східних білоруських говірках⁴⁴, які сформувалися на основі діалекту полоцько-смоленських кривичів, і дорсально-палатальних *дз'ж', з'ж', с'ш', ц'ч'* (*с'ш'іно* «сіпо», *з'ж'іма* «зима», *з'ж'вір* «звір», *на нуз'ж'і* «на нозі», *на руц'ч'і* «на руці» і т. ін.) у наддністрянських, надсянських і бойківських говірках української мови⁴⁵, що споріднює їх із переважною більшістю польських говорів, і т. ін. Таким чином, відзначені тотожні або близькі фонетичні (як і деякі граматичні та лексичні) явища можуть свідчити про те, що північноросійський і східнокарпатський діалектні ареали в історичному плані становлять два східні відгалуження раніше єдиного південнобалтійськослов'янського діалектного масиву,

⁴⁰ Там же. — С. 13–21, 113.

⁴¹ Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. — С. 181–188; Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — С. 272–278.

⁴² Бевзенко С. П. Українська діалектологія. — К., 1980. — С. 67–68.

⁴³ Русская диалектология / Под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой. — М., 1964. — С. 86.

⁴⁴ Чекман В. Н. Развитие противопоставлений твердых и мягких согласных фонем в белорусском языке (типологическое и сравнительно-историческое исследование) : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Минск, 1968. — С. 14.

⁴⁵ Бевзенко С. П. Знач. праця. — С. 69.

які в специфічних умовах законсервувалися і зберегли до нашого часу ряд первісних діалектних особливостей⁴⁶.

Застосування комплексного підходу в плані розвитку пояснювального мовознавства може сприяти, крім уточнення схеми давньоруських діалектних макрозон, також розв'язанню багатьох інших поки що не зовсім ясних і дискусійних проблем, як, наприклад, роль субстратних елементів в етно- і глотогенезі східних слов'ян, співвіднесеність діалектного членування сучасних східнослов'янських мов із плеємними й адміністративними межами епохи феодалізму, причинно-наслідкові зв'язки між формуванням соціально-етнічної спільності, яка поступово переростає в народність, і об'єднанням споріднених діалектів у соціальну мовну систему, яка становить мову цієї народності, тощо.

Використовуючи матеріали різних суспільних наук, слід, проте, пам'ятати, що кожна з них має свій предмет і свої методи дослідження. Тому надійні наукові результати можуть бути досягнуті не механічним поєднанням різнопредметних фактів і висновків, а шляхом їх наукового синтезу, що вимагає чіткої методики й великої обережності.

Ученого-лінгвіста, цілком природно, цікавлять насамперед глотогенетичні питання, які є істотною частиною етногенетичного процесу і пріоритет у розв'язанні яких, без сумніву, належить мовознавству. Через це на ролі лінгвістичних джерел при комплексних дослідженнях східнослов'янського етно- і глотогенезу варто зупинитися докладніше.

Загальновизнаним постулатом є твердження про те, що основними джерелами історичного мовознавства були, є й будуть у майбутньому писемні пам'ятки (рукописи і стародруки) та народні говори (сучасні й реконструйовані дослідженнями з історичної діалектології), причому всі вони обов'язкові й науково рівнозначні. Це доводиться підкреслювати у зв'язку з тим, що як у минулому, так і нині чимало глотогенетичних праць виконано на основі лише однієї групи джерел з побіжним використанням або й повним ігноруванням інших.

Для висвітлення історії східнослов'янських мов першорядне значення мають свідчення давньокиївських, новгородських, староукраїнських, староросійських і старобілоруських писемних пам'яток, наукова цінність яких визначається насамперед їх часовою близькістю до досліджуваних діалектних процесів і мовних явищ. Але не слід і перебільшувати роль цих пам'яток, оскільки розподіл їх з географічного й часового поглядів дуже нерівномірний. Так, з української етномовної території вони переважно галицько-волинські, їх зовсім немає з Чернігівської землі, а з ареалу Києва і Київщини до нас дійшли переважно їх пізні копії. Крім того, всі давні східнослов'янські твори написані старослов'янською мовою за руською редакцією (тобто церковнослов'янською мовою), через що вони не відбивають тогочасного народного мовлення. У цих пам'ятках, як писав Л. А. Булаховський, «традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжно-церковне коло понять та способів висловлювання думки — все це великою мірою закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню більш-менш випадково»⁴⁷. Основна причина панування церковнослов'янської мови в найдавнішій нашій писемності полягала в настанові давньоруських книжників, котрі вважали, що живе народне мовлення не слід відбивати в священній церковній мові, яка виконувала на той час функції книжної мови. Через

⁴⁶ Деякі подібні північноросійсько-українські фонетичні явища (зокрема рефлексія ʔ у вигляді дифтонгів та ʔ > і, наявність «нового ʔ» та ін.), крім цього, можливо, мають також і додаткову мотивацію, зокрема інтенсивні зв'язки Новгороду з Києвом в епоху Київської Русі.

⁴⁷ Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Л. А. Булаховський. Вибрані праці : В 5 т. — К., 1977. — Т. 2. — С. 50.

це місцеві діалектизми вкрадалися до церковнослов'янських текстів непомітно і, як правило, всупереч бажанню писарів.

Не набагато збільшує свідчення про особливості тогочасної народнорозмовної мови й давня світська писемність. Як відомо, давньокиївська (давньоруська) писемно-літературна мова формувалася на основі не територіальних діалектів, а розмовної мови вищого прошарку міського населення, яка відрізнялася від діалектів більшою єдністю внаслідок широких політичних і торговельних зв'язків між містами та загальноруського впливу Києва. Крім того, і над світською писемністю помітно тяжіли усталені форми письма й традиційна орфографія, консерватизм якої, як правило, недооцінюється. До нас дійшло близько 750 берестяних грамот, переважно з Новгорода, написаних простими людьми з приводу різних поточних життєвих потреб. Створювані письменними особами, які мали зважати на тодішні норми графіки й орфографії, вони також не відбивають безпосередньо живої мови їхніх авторів⁴⁸. Таким чином, хоч багато діалектних фонетичних, граматичних і лексичних рис фіксується в давньокиївських (давньоруських) пам'ятках уже з XI–XII ст., самі ці пам'ятки не дають ні чіткого уявлення про народнорозмовну мову в різних регіонах Київської Русі, ні відомостей про місце, час і послідовність виникнення нових українських, російських та білоруських діалектних явищ на різних мовних рівнях. Через це описки й орфографічні варіанти в пам'ятках ранньої писемності доводиться зіставляти з відповідними сучасними діалектними (лінгвогеографічними) даними.

У східнослов'янській традиції мовно-історичних досліджень усталилася звичка сприймати описки й орфографічні варіанти в старокіївській писемності переважно як огріхи, спричинені неухважністю або недостатньою грамотністю тогочасних писарів, а не як відображення відповідних діалектних рис, процесів і явищ. Це пояснюється насамперед тим, що про різні відступи від тогочасних орфографічних норм ішлося переважно в підручниках і посібниках з історичної граматики, де автори мусили обмежуватися лише кількома прикладами. Створювалося враження про їх нечисленність і в усіх писемних пам'ятках. Натомість при фронтальному обстеженні найдавніших церковнослов'янських книг другої половини XI ст. і пізніших, таких, наприклад, як Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Архангельське Євангеліє 1072 р., Збірники Святослава 1073 і 1076 рр. та інших книг київського походження знаходимо серед церковнослов'янської мовної стихії десятки й сотні випадків відбиття мовних рис, характерних для живої української мови. Це — специфічний гортанний приголосний *h* замість вибухового *g*, специфічно український звук *и*, що виник унаслідок злиття давніх *ы*, *і*, взаємно наближені ненаголошені голосні *е*^а та *и*^е, голосний *і* на місці давнього *ѣ*, чимало притаманних українській мові морфологічних особливостей, а також місцева лексика типу *багатьє*, *багно*, *гай*, *гличик*, *гребля*, *жадати*, *жито*, *зоря*, *кожух*, *криниця*, *лазня*, *оболонь*, *полонина*, *тулитися*, *ховатися*, *яр* і чимало інших. Ще більше живомовних українських рис засвідчують давньокиївські пам'ятки світських жанрів. Наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» (кінець XII ст.) відбито повноголосся (*ворота*, *голова*, *голос*, *полонені*, *хороброс* та ін.), закінчення *-ові*, *-єві* (*-сві*) в давальному відмінку іменників чоловічого роду (*Дунаєви*, *Ігорєви*, *Романови*, *королеві*), кличний відмінок іменників (*Бояне*, *дружино*, *княже*, *Всеволоде*, *господине*), форми дієслів теперішнього часу з кінцевим м'яким *-ть* (*велить*, *плачуть*, *ржуть*) і т. ін.

Новгородські писемні пам'ятки ще від кінця X ст. відбивають так зване «покання» і «чокання» (змішування у вимові м'яких приголосних *ч* і *ц*), а у псков-

⁴⁸ Жуковская Л. П. Новгородские берестяные грамоты. — М., 1959. — С. 16, 86.

ських пам'ятках з XII ст. відображено нерозрізнення приголосних з — ж, с — ш. Вважати всі ці особливості лише описками, не пов'язаними з народним мовленням, — це означає вступати в суперечність не тільки з фактами, а й із елементарною логікою та зі здоровим глуздом.

Здається, уже ні в кого не викликає ні заперечень, ні сумнівів аксіома про те, що мова постійно перебуває в русі й розвитку. За одностайним визнанням більшості славистів, праслов'янська етномовна спільність розпалася не пізніше V–VI ст. н. е. і відтоді почалося формування окремих слов'янських етносів та їхніх мов. Постають закономірні питання: як саме після розпаду цієї етномовної спільності розвивалися колишні праслов'янські діалекти на території Східної Славії? Яких змін і на яких саме територіях зазнали вони від часу розпаду праслов'янської мови до появи писемних пам'яток у Київській Русі (тобто протягом майже п'яти століть)?

Ще від кінця XIX ст. серед частини славистів поширилося живуче й донині уявлення про те, що після закінчення спільнослов'янської (праслов'янської) епохи розпочався спільний східнослов'янський період, який тривав понад півтисячоліття й закінчився лише в XI–XII ст. під час феодальної роздрібненості Русі. У цей час нібито сформувалася й спільна для всіх східних слов'ян мова, яка, за офіційною версією комуністичних ідеологів і радянського мовознавства, у Київській Русі трансформувалася в давньоруську мову — мову давньоруської народності — й стала основою трьох східнослов'янських мов⁴⁹. При цьому конкретна локалізація уявлюваної етномовної спільності в просторі й часі залишається непевною.

⁴⁹ Ф. П. Філін вважав, що «положення про давньосхіднослов'янську (праруську) мову як перехідний етап від праслов'янської до писемно засвідченої давньоруської мови в слов'янському порівняльно-історичному мовознавстві стало аксіомою» (Філін Ф. П. Происхождение праславянских языков и восточнославянских языков // Вопр. языкознания. — 1980. — № 4. — С. 43). Згодом цю тезу майже дослівно повторив В. В. Німчук: «Існування давньосхіднослов'янської (прадавньоруської) мови як перехідного етапу від праслов'янської до писемно засвідченої давньоруської мови в сучасній славистиці є аксіомою» (Німчук В. Південні давньоруські говори — основа української мови // Історія української мови : Хрестоматія. — К., 1996. — С. 266). Але це не відповідає дійсності. Ця псевдотеорія має ряд авторитетних прихильників, але й багато не менш відомих критиків. Найпоширеніше її пропагували О. О. Шахматов, М. С. Трубецький і польський славист Т. Лер-Сплавінський. Підтримали її О. І. Соболевський, С. М. Кульбакін, А. Ю. Кримський, А. А. Москаленко, Ю. О. Карпенко та ін., а також зарубіжні слависти О. Гуйєр, В. Вондрак, А. Брюкнер, Л. Нідерле та деякі інші, хоч спиралися вони переважно на авторитет російських мовознавців, а не на свої дослідження. Як надуману й необґрунтовану її сприйняли Ф. Міклошич, А. Мейє, Й. Шмідт, С. Й. Смаль-Стоцький, М. С. Грушевський, І. О. Бодуен де Куртене, К. Т. Німчинов, О. Н. Синявський, Є. К. Тимченко, І. І. Огієнко, В. М. Ганцов, П. К. Ковалів, О. Горбач, Ю. В. Шевельов, О. Б. Ткаченко, В. М. Русанівський, І. Г. Матвіас та ін. До можливості існування давньосхіднослов'янської мови досить скептично ставиться й чимало сучасних українських та білоруських істориків мови молодшого покоління. Наукові здобутки сучасного мовознавства та інших суспільних наук усе переконливіше доводять хибність уявлень про спільну давньосхіднослов'янську і давньоруську народнорозмовну мову, не залишаючи сумнівів у тому, що це не аксіома, а «заблудження», або просто вигадка. Щоправда, й сам В. В. Німчук у пізніших працях значно пом'якшив свою позицію й фактично переглянув свої погляди. Навіть про так звану давньоруську мову він висловлюється вже значно коректніше: «Оскільки давній східнослов'янський континуум був діалектно досить виразно диференційований, про давньоруську мову IX (X)–XII (XIII) ст. можна говорити тільки як про певну абстракцію — суму специфічних (характерних) лінгвальних рис, якими східнослов'янські діалекти виділялися в колі інших слов'янських...»; «структурно одиницею живої мови східних слов'ян у добу Київської Русі... не було, тому говорити про розвиток сучасних східнослов'янських мов з єдиної, монолітної «давньоруської» (давньосхіднослов'янської) мови немає підстав» (Німчук В. В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України. — К., 2005. — Т. 1. Кн. 2. — С. 442, 444).

Сучасний рівень лінгвістичних, археологічних та історичних знань, а також можливість відходу від усталених ідеологічних догм дають змогу внести в цю схему істотні корективи.

Звичайно, слід мати на увазі, що праслов'янська етномовна спільність зникла не раптово й не безслідно. Навпаки, у другій половині I тис. н. е. ще діяли деякі спільні тенденції мовного розвитку в східнослов'янській діалектній зоні, яка виділилася на самому початку н. е. в епоху зарубинецької культури в ареалі між Західним Бугом, Прип'яттю і Россю⁵⁰, тобто в північно-західному регіоні сучасної України, й існувала протягом усього пізнього (й останнього) періоду праслов'янської мови (I–V ст. н. е.). У цьому діалектному ареалі, який поступово розширювався, поряд з його дальшою диференціацією з'являлися деякі нові мовні особливості, що згодом стали характерними для всіх східнослов'янських мов, і завершувалося формування тих діалектних рис, що започаткувалися або вже розвивалися, але не закінчилися в попередні епохи.

На другу половину I тис. н. е. припадають, зокрема, такі процеси, спільні для всього східнослов'янського мовного ареалу, як перехід праслов'янських сполучень *gt'*, *kt'* > *č* (чъ) (псл. **bergti*, **pekti* > укр. діал. *беречи*, *печи*, рос. *беречь*, *печь*, бр. *берагчы*, *пячы*), розвиток приблизно у VII — на початку IX ст. східнослов'янського повноголосся (псл. **korva* > *корова*, **golsъ* > *голос*, **dervo* > *дерево*), завершення (вірогідно, наприкінці IX — на початку X ст.) переходу праслов'янських носових голосних *q*, *ę* (ж, ѧ) у ротові голосні у (ю), а (я) (псл. *ręka* > укр., рос., бр. *рука*, псл. *męso* > укр. *м'ясо*, рос. *мясо*, бр. *мяса*), початок (приблизно з VI ст. н. е.) тенденції до кількісного скорочення *ъ* та *ь* у так званій слабкій позиції і прояснення їх у голосні *ъ^o*, *ь^e* у сильній позиції, оформлення на кінець X ст. основних особливостей східнослов'янського наголосу, відмінного від принципів наголошування слів у західних і південних слов'янських діалектах, поступова втрата (як і в більшості інших слов'янських мов) аориста й імперфекта дієслів, формування східнослов'янської системи формо- та словотвірних афіксів, утворення спільного східнослов'янського лексичного фонду і т. ін.

Констатуючи ці спільні східнослов'янські мовні зміни й перетворення, дослідники, як правило, припускаються помилки, вважаючи, що вони мали відбуватися синхронно на всьому східнослов'янському етномовному просторі, що в переважній більшості випадків було нереальним⁵¹. Такі погляди з'явилися ще в той час, коли монополія на розв'язання глотогенетичних проблем цілковито належала мовознавству. Порівняльно-історичне мовознавство успішно забезпечувало переконливі відносно-хронологічні й ареальні характеристики мовного розвитку і взаємодії. Але при дослідженні етногенетичної проблематики дописемного періоду воно не в змозі запропонувати абсолютнохронологічних і конкретно-географічних концепцій. Як слушно зауважив Г. О. Хабургаєв, «ретроспективний вихід за межі періоду, представленого пам'ятками писемності, за допомогою тільки мовознавчих даних неможливий, якщо ми намагаємось від відносно-хронологічних і ареальних характеристик перейти до абсолютно-хронологічних і конкретно-географічних. Допомогу тут може подати лише немовний матеріал з абсолютними характеристиками, синхронний досліджуваному

⁵⁰ Див.: Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1970. — С. 52. — Мал. 9.

⁵¹ На підставі так званого другого повноголосся в російській та білоруській мовах, яке в цілому не характерне для української мови і є типовим гіперизмом, О. Б. Ткаченко слушно вважає, що загальносхіднослов'янське повноголосся «початково не було властиве проторосійським і протобілоруським племенам і розвинулося в них лише вторинно, очевидно, під впливом контактів з протоукраїнськими племенами, де це явище стало значно раніше» (Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. — К., 2004. — С. 29).

мовному і тим або іншим чином з ним пов'язаний»⁵². Такий матеріал може дати тільки археологія. На думку Б. В. Горнунга, «лише узагальнені археологічні дані можуть бути критерієм для перевірки історично реальної можливості тих або інших лінгвістичних гіпотез, що їх висувують при спробах реконструкції доісторичних етапів утворення, розвитку й розпаду певних груп»⁵³. При цьому важливо підкреслити, що археологи у своїх дослідженнях оперують не окремими ізольованими фактами, а комплексами фактів і явищ матеріальної культури, що дозволяє виявити як їх взаємозв'язок, так і походження⁵⁴.

Як показують археологічні дослідження (праці В. В. Седова, П. М. Третьякова, Б. О. Рибаківа, В. Д. Барана та ін.), доповнені свідченнями топонімії та ономастики (розвідки О. М. Трубочова, В. М. Топорова, О. С. Стрижака), на час остаточного розпаду праслов'янської етномовної спільності східнослов'янські племена займали ареали Полісся, басейн Десни, Середню Наддніпрянщину, Волинь, Наддністрянщину, Прикарпаття й Поділля, тобто східну частину давньої слов'янської прабатьківщини й фактично не виходили за сучасні етномовні межі українців. Більшу частину нинішньої Білорусі й майже всю Європейську Росію заселяли неслов'янські племена — балти та фіно-угри. А вже в VI–VII ст. на європейській півночі, як зазначалося, з'явилися слов'яни з Південної Балтики, предки літописних кривичів та новгородських словенів, які до наддніпрянських слов'ян не мали жодного стосунку. Уже цей факт спростовує будь-які постулати про нібито східнослов'янську етномовну спільність у середині I тис. н. е. Про неї може йтися лише стосовно вище окресленого слов'янського ареалу на території сучасної України, але ж це була не східнослов'янська, а протоукраїнська спільність. Не створилася східнослов'янська етномовна спільність і в ході розселення слов'ян за Прип'яттю, у Верхній Наддніпрянщині, у межиріччі Оки та Волги і т. ін. Освоюючи нові території, вони зазнавали значного впливу місцевого балтського та фіно-угорського субстратів, унаслідок чого втрачали деякі свої етнічні й мовні особливості й набували нових, усе більше віддаляючись від слов'ян на первісній території⁵⁵. Це призвело до далекосяжних наслідків. Як від-

⁵² Хабургаев Г. А. Возможности «лингвостеогеографической» реконструкции восточнославянского глоттогенеза (к постановке вопроса) // Вестн. Моск. ун-та. Филология. — 1974. — № 2. — С. 39.

⁵³ Горнунг Б. В. Из предыстории образования общеславянского языкового единства. — М., 1963. — С. 12.

⁵⁴ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — С. 6.

⁵⁵ Детальніше про це див.: Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья. — М., 1961. — 267 с.; Топоров В. Н., Трубаев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962. — С. 236; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Ленинград, 1966. — С. 119; Третьяков П. Н. Восточные славяне и балтийский субстрат // Сов. этнография. — 1967. — № 4. — С. 110–118; Третьяков П. П. У истоков древнерусской народности — Ленинград, 1970. — С. 63, 66, 120–131, 153–154; Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — С. 162–186; Седов В. В. Балты и славяне в древности // Знание — сила. — 1977. — № 9. — С. 35–36; Алексеев В. В. Поисках предков. Антропология и история. — М., 1972. — С. 296–298; Алексеева Т. И. Этническая история восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — С. 241; Седов В. В. Археология и проблема формирования белорусов // Этногенез белорусов : Тез. докл. на конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3–6 дек. 1973 г.). — Минск, 1973. — С. 8–9; Седов В. В. Славяне Среднего Поднепровья (по данным антропологии) // Сов. этнография. — 1974. — № 1. — С. 21, 27; Штыхов Г. В. Проблемы истории населения Белоруссии VI–VIII веков в свете археологических данных // Этногенез белорусов : Тез. докл. — С. 31–34; Алексеева Т. И., Алексеев В. П. Этногенез славянских народов по данным антропологии // История, культура, этнография и фольклор славянских народов : VII Междунар. съезд славистов (Варшава, авг. 1973 г.) [Докл. сов. делегации]. — М., 1973. — С. 220; Саливон И. И., Тезако Л. И., Микулич А. И. Новые антропологические материалы к проблеме этногенеза белорусского народа. — М., 1973. — С. 4–5, 8; Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. — К., 1988. — С. 79–87.

значає О. Б. Ткаченко, «в східнослов'янській підгрупі українська мова за низкою своїх рис протистоїть російській та білоруській. Отже, східнослов'янське угруповання ... поділяється на відгалуження: північне, куди входять російська і білоруська мови, та південне, репрезентоване самою українською мовою. Особливо переконливо відмінність мов, належних до обох груп, виявляється у фонетичі... Ці розбіжності, серед яких чимало дуже давніх, що можуть сягати ще діалектних розбіжностей праслов'янської доби, виразно, незважаючи на інтеграційні процеси, протиставляють українську мову російській та білоруській і не дозволяють говорити про існування східнослов'янського періоду як часу якоїсь монолітної єдності з єдиною для всіх східних слов'ян давньоруською (загальносхіднослов'янською) мовою»⁵⁶.

Звичайно, адекватно відтворити етномовні процеси на території сучасної України протягом I тис. н. е. неможливо, бо від того часу не маємо ні писемних пам'яток, ні авторитетних свідчень тогочасних письменників, істориків, географів, мандрівників інших народів тощо. Але й непрямих свідчень, на наш погляд, цілком достатньо, щоб уявити напрям розвитку тодішніх етногенетичних процесів і вибудувати, хоч би гіпотетично, їхню модель. Наприклад, ми не маємо прямих доказів того, що перехід $g > \gamma$, спричинений у протоукраїнських говорах, вірогідно, скіфським впливом, відбувся невдовзі після розпаду праслов'янської етномовної спільності. Але той факт, що слов'яни, які під час Великого переселення народів у VI ст. н. е. рухалися зі Східної Європи на Балкани, ще вимовляли вибуховий g , а східні слов'яни, котрі протягом VI–VII ст. стали проникати з Середньої Наддніпрянщини у басейн Десни й за Прип'ять, уже мали фрикативний приголосний γ (про це переконливо свідчить послідовне збереження g у південнослов'янських мовах і поширення γ у південноросійських говорах), досить чітко вказує на хронологічні межі трансформації $g > \gamma$: кінець VI — перша половина VII ст. н. е. Цілком зрозуміло, що цей процес не був єдиною інновацією в розвитку протоукраїнських говорів протягом другої половини I тис. н. е. Так, О. Б. Ткаченко пов'язує з прямим чи опосередкованим впливом скіфоаланської мови виникнення чотирьох фонетичних рис, властивих тільки українській мові: а) сильний ікавізм, тобто наявність голосного i на місці колишнього $\bar{y}$ (*дід, ліс, літо, сіно*) та в новозакритих складах типу *віз, кінь, стіл, сім, осінь*; б) наявність української фонемі $/i/$; в) збереження м'якого, зокрема й кінцевого $[c']$, пов'язаного з праслов'янським $[c']$ і втраченого в усіх інших слов'янських мовах; г) твердість приголосних перед e (із сильного $\bar{y}$) при м'якості кінцевого приголосного перед занепалим слабким $\bar{y}$: укр. *день* (*den'*) при / або рос. *день* (*d'en'*), п. *dzień* або ч. *den*, болг. *ден* (*den*) тощо⁵⁷.

Саме до цього часу, найвірогідніше, належать й інші фонетичні перетворення, результати яких масово засвідчені в найдавніших писемних пам'ятках київського походження. Оскільки ці пам'ятки досить пізні, то, очевидно, вони відбивають той етап, коли в поліських, наддніпрянських і галицько-волинських говірках уже давно могли існувати мовні особливості, що нині сприймаються як українські. Тому наявність навіть незначної кількості таких локальних рис у найдавнішій східнослов'янській писемності, якщо вони трапляються в пам'ятках тільки певного регіону, слід сприймати не як випадкові помилки, а як відбиття відповідних діалектних явищ. Цілком ясно, що фіксація певних діалектних рис у відзначених пам'ятках може свідчити лише про те, що в середині

⁵⁶ Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу.— С. 10–11.

⁵⁷ Ткаченко О. Б. Українська фонетика на историко-типологічному тлі // Мовознавство.— 1998. — № 2. — С. 14–25.

XI ст. та чи та діалектна риса вже існувала, а її формування за елементарною логікою слід віднести до давнішого періоду, оскільки, по-перше, немає жодних підстав припускати, що нові діалектні риси не були зафіксовані в давніших писемних пам'ятках, які не збереглися, по-друге, традиційна давньоруська (церковнослов'янська) орфографія свідомо уникала будь-яких простомовних написань (отже, відсутність певної діалектної риси в пам'ятках ще не означає, що її не було в тогочасному усному мовленні) і, по-третє, поки народнорозмовна риса, виникнувши в діалектному середовищі, ставала настільки звичною для освіченого міського писаря, що мимовільно потрапляла до книг, минало багато часу. Таким чином, якщо стародавні писарі, всупереч традиції, припускалися помилок, відбиваючи нові мовні риси, то це означає, що на той час (а не з того часу!) така вимова не тільки стала характерною для відповідних народних говірок, а й міцно прижилася, усталилась у мовленні грамотної частини населення міст і монастирів. Отже, хронологізація появи мовних інновацій лише за свідченням давньої писемності не може дати переконливих результатів (вони можуть бути лише приблизним орієнтиром), тому твердження В. В. Німчука про те, що за допомогою писемних пам'яток «найпереконливіше хронологізуються мовні факти»⁵⁸ вважаємо перебільшенням. Разом з тим повністю солідаризуємося з його висновком: «сукупність основних визначальних рис, що характеризують українську мову як лінгвосистему (насамперед звукову) чітко виділяється вже в XI–XII ст.»⁵⁹. І це справді засвідчено в староукраїнській писемності.

Другим основним джерелом незамінного матеріалу для дослідження східнослов'янського етно- і глотогенезу є діалектні дані. Проте вивчення сучасних народних говорів саме по собі ще не розкриває їхнього минулого, не дозволяє встановити абсолютну хронологію того чи того мовного явища. Тому проектування сучасної діалектної ситуації в минуле потребує наукової обережності й зіставлення з досягненнями інших суспільних наук. Але значення діалектних даних для історично-діалектологічних досліджень надзвичайно велике. На думку Л. А. Булаховського, наші знання з історії слов'янських мов, принаймні ті, що стосуються фонетики й великою мірою морфології, здобуті в основному не з пам'яток, а з порівняльного опрацювання фактів живих індоєвропейських мов. «Наша мовна сучасність, і притому розмовно-народна, діалектна, в багатьох моментах, як свідчить історичний досвід мовознавства останнього століття, здатна подати чимало для реконструкції мовної давнини і навіть чи не більше, ніж саме вивчення пам'яток»⁶⁰.

Саме в народному мовленні реалізувалися різні вияви внутрішнього розвитку кожної мови, у ньому виникли всі специфічні особливості, зокрема й української мови. За часів Київської Русі сільське діалектне мовлення в більшості її регіонів відзначалося мовною чистотою й еволюційною наступністю, що зумовлювалося різким протиставленням у ту пору села й міста. Відмінність сільської й міської культур уже в початковий період Київської Русі була досить помітною, а після запровадження християнства вона значно збільшилася. На противагу містам з їхнім різноетнічним і різномовним населенням, панівною християнською ідеологією та культурою, село зберігало споконвічну народну культуру, мову й тисячолітні язичницькі традиції. Таким чином, саме в мовленні, наприклад, давньоруських селян південного Полісся, Середньої Наддніпрян-

⁵⁸ Німчук В. В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України.— К., 2005.— Т. 1. Кн. 2.— С. 423.

⁵⁹ Там же.— С. 454.

⁶⁰ Булаховський Л. А. Питання походження української мови.— С. 14.

щини, Галичини, Прикарпаття, Поділля й Закарпаття виникали ті фонетичні й граматичні діалектні риси та лексичні особливості, які стали характерними ознаками української мови. Ці території відзначалися історично засвідченою стабільністю етнічного складу населення, відсутністю глобальних міграцій та руйнівних катаклізмів. Ще з праслов'янської доби тут зберігалася наступність у господарюванні, звичаях та обрядах, етнографічних особливостях, декоративно-ужитковому мистецтві й у мовленні місцевого населення. Звичайно, межі окремих етнічних груп та їх діалектів могли частково змінюватися залежно від різних суспільно-політичних умов, проте ця обставина не впливала на існування основних етномовних ареалів протягом багатьох століть. Цей факт дає підстави при дослідженні ранньої історії східнослов'янських мов широко використовувати й свідчення сучасних народних говорів. Але при цьому мусимо зробити одне суттєве застереження: відтворюючи народномовну ситуацію давніх епох, методологічно неприпустимо застосовувати до реалій тисячолітньої давності сучасні норми, критерії й оцінки.

Як свідчать деякі наукові праці з історичної діалектології, їхні автори не завжди однозначно трактують саме поняття «діалект» у діяхронічному аспекті, виходячи переважно з його сучасного розуміння. Сучасні лексикографічні джерела тлумачать це слово також по-різному: в одних діалект — це місцевий різновид мови на певній території, що разом з літературним становить національну мову⁶¹, в інших поняття «діалект» трактується (мабуть, не зовсім правомірно) значно ширше — як засіб спілкування людей, пов'язаних не лише територіально, але й соціально або професійною спільністю⁶².

Отже, всі ці визначення зорієнтовані переважно на сучасні форми побутування усного мовлення, через що вони не можуть бути застосовані щодо лінгвістичних ситуацій донаціонального періоду. У такому разі постає проблема, як номінувати архаїчні різновиди народного мовлення, наприклад, східнослов'янських племен першої половини I тис. н. е.?

Стосовно народного мовлення історично зафіксованих союзів племен (волинян, деревлян, полян, сіверян, уличів, тиверців, дреговичів, в'ятичів, радимичів та ін.) у лінгвістичній літературі трапляється термін «мікромова», оскільки відзначені союзи племен розвивалися в напрямку формування в них первісних народностей («мікроетносів»). Іноді поняття «мікроетнос» і «мікромова» вживаються й щодо мовної ситуації в Київській Русі⁶³.

⁶¹ Кротевич С. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів. — К., 1957. — С. 49; Словник української мови : В 11 т. — К., 1971. — Т. 2. — С. 294; Тлумачальні слоўнік беларускай мовы : У 5 т. — Мінск, 1978. — Т. 2. — С. 227; Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1974. — С. 219; Булыка А. М. Слоўнік іншпамоўных слоў. — Мінск, 1999. — Т. 1. — С. 456; Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — 3-є вид. — К., 2007. — С. 150; Селіванова О. Сучасна лінгвістика : Термінологічна енциклопедія. — Полтава, 2006. — С. 125.

⁶² Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966. — С. 131; Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. — К., 1985. — С. 64; Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1990. — С. 132; Словник іншомовних слів / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. — К., 2000. — С. 378; Сучасний словник іншомовних слів / Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. — К., 2006. — С. 233.

⁶³ Пор., наприклад, твердження О. Б. Ткаченка: «У єдиній державі — імперії Рюриковичів Київської Русі співіснували й далі протоукраїнські, протобілоруські і проторосійські мікроетноси із своїми народнорозмовними і фольклорними мікромовами, що поступово зближувалися, щоб стати трьома (макро)мовами» (Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. — С. 31). На думку К. В. Горшкової, за умовами свого існування й тенденціями розвитку ранньофеодальні діалекти за рядом ознак збігалися з поняттям мови (Горшкова К. В. Историческая диалектология русского языка. — М., 1972. — С. 71).

Термін «мікрмова» стосовно лінгвістичних ситуацій донаціонального періоду не зовсім вдалий через його неоднозначність: мікрмовою, як відомо, називають також діалект або варіант певної мови, який функціонує не тільки в усному мовленні, а й у писемності (друку), причому не лише для запису усної народної творчості, а й для творчості літературної⁶⁴.

Поняття «діалект» має історичний зміст⁶⁵. На наш погляд, цей термін може бути застосований до лінгвістичних ситуацій різних історичних періодів, але на кожному етапі позначувана ним реальність матиме певні нюанси. Тому навряд чи можна існуючі визначення територіального діалекту застосовувати ретроспективно аж до дописемного періоду. Отже, виникає потреба в більш узагальненому визначенні цього поняття. Як один з можливих варіантів, найбільш адекватний доісторичній епосі, пропонуємо такий: *територіальний діалект — це форма існування усного народного мовлення на певній території з притаманними йому рисами, відмінними від локальних особливостей інших мовних спільнот*⁶⁶.

Застосування сучасних критеріїв до давніх реальностей спостерігається в мовознавчій літературі й щодо хронологізації формування мов як окремих мовних систем. Зокрема, жваву дискусію й значний різнобіч серед дослідників викликає час виникнення української мови. З якого часу слід починати її історію?

Залишимо поза увагою численні аматорські опуси, в яких некомпетентні автори шукають коріння української мови десь ще в кам'яному віці й приписують їй якийсь особливий статус не тільки серед слов'янських, а й серед мов усього світу. Проте й у працях, створених на наукових засадах, часто помітна поверховість, фрагментарність, недостатня методологічна виразність авторських позицій, іноді — непослідовність і суперечливість постулатів та висновків⁶⁷.

У науковій літературі трапляються твердження про те, що українська мова як самостійна мовна система існує з часу сформування всіх тих особливостей, що відрізняють її від інших мов (у такому разі, це XVI–XVII ст.). Популярною є й думка про те, що «у визначенні окремоти мови, очевидно, вирішальною є самосвідомість її носіїв, усвідомлення ними своєї мови як оригінальної, властивої тільки їм»⁶⁸. На думку В. В. Німчука, дослідники української мови, як правило, плутають два аспекти цієї проблеми: виникнення й розвиток певної лінгвосистеми та історію цієї системи як найважливішого елементу автоідентифікації (самоідентифікації) й алоідентифікації (чужої ідентифікації) певного етносу. «Мовна свідомість моделює етнічну й навпаки — етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої. Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має такий самий вік, як його етнічна самосвідомість»⁶⁹. Отже, народ без чіткої етнічної самосвідомості — це народ безмовний?

⁶⁴ Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. — С. 81; Дуличенко А. Д. Славянские микроязыки (Вопросы формирования и развития). — Таллинн, 1981. — 323 с.

⁶⁵ З цього приводу див. спеціальну статтю, щоправда, із сучасного погляду занадто заідеологізовану: Десницкая А. В. Об историческом содержании понятия «диалект» // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. — М., 1970. — С. 349–381.

⁶⁶ Пор. також близьке до цього за змістом визначення Г. О. Хабургаєва: діалект — це «засіб спілкування своєрідної групи або населення історично сформованої області поширення специфічних етнографічних особливостей» (Хабургаев Г. А. Становление русского языка. — М., 1980. — С. 11).

⁶⁷ Приємним винятком можна назвати лише розділ В. В. Німчука «Походження української мови» в уже згадуваній колективній праці «Етнічна та етнокультурна історія України» (К., 2005. — Т. 1. Кн. 2. — С. 351–468), у якому автор, крім викладу деяких загальнотеоретичних проблем глотогенезу, наводить погляди відомих мовознавців XIX–XX ст. на східнослов'янський глотогенез і походження східнослов'янських мов, детально аналізує офіційну радянську теорію східнослов'янського глотогенезу та дослідження проблеми походження української мови в посттоталітарний час.

⁶⁸ Німчук В. В. Походження української мови. — С. 359.

⁶⁹ Там же. — С. 360.

На наш погляд, у пропонованому підході автор сам припускається змішування двох аспектів: суто мовного й соціолінгвістичного, від чого він застерігає інших. Цей підхід непевний і не об'єктивний, оскільки переносить сучасні критерії в глибоку ретроспективу. Історія знає чимало ситуацій, коли через певні обставини (переважно політичні) той чи той народ тривалий час не мав етнічної самосвідомості, але при цьому користувався своєю досить розвиненою мовою, що існувала об'єктивно й була визнаною іншими етнічними спільнотами (наприклад, переважна більшість білорусів ще наприкінці XIX ст. на запитання «хто ви, якої нації?», відповідали: «мы тутэйшыя», але це не було й не могло бути підставою, щоб заперечувати існування білоруської мови).

Оскільки мова є невід'ємною ознакою етносу, можна стверджувати, що й її вік визначається віком відповідного етносу. Встановлення науковими методами віку етносу, як і будь-якого суспільно-історичного явища (держави, міста, культурно-історичного регіону тощо) передбачає необхідність довести неперервність його життя від припущеного часу його виникнення⁷⁰. Підкреслимо — саме *неперервність* етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етномовних ознак є визначальним елементом для будь-якого етносу. Завдяки неперервності розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови даного етнічного організму протягом усього його життя⁷¹.

Неперервність культурно-історичного розвитку суспільства на території сучасної України з деякою гіпотетичністю простежується від середини II тис. до н. е., тобто від періоду появи в цьому регіоні слов'ян, що на той час уже сформувалися як окремий індоевропейський етнос. На найдавніших східнослов'янських територіях між київською Наддніпрянщиною, Східними Карпатами, Прип'яттю й зоною Степу серед корінного слов'янського населення, історія якого відзначається спадкоємністю, наступністю, відсутністю будь-яких глобальних природничих чи суспільних катаклізмів, які могли б зруйнувати безперервний історичний ланцюг етномовного і культурного розвитку, протягом багатьох віків формувалися етнографічні й мовні особливості, які згодом стали українськими. При цьому наші далекі предки збагачувалися й досягненнями сусідніх неслов'янських племен, зокрема засвоїли високу хліборобську культуру трипільців. Пізніше далекі предки антів, входячи у Скіфську федерацію (VI–III ст. до н. е.), зазнали відчутного впливу з боку іраномовних скіфських племен. Скіфські особливості глибоко проникали в матеріальну і духовну культури наддніпрянських слов'ян, передусім в ідеологію, релігійну та соціальну сфери, у ремесло, фольклор і мистецтво, а частково — і в мову. Зокрема, від скіфів наші предки запозичили обряд тілопокладення померлих у ґрунтових ямах з насипанням над ними курганів (замість давнішого обряду кремації), культ верховного бога (ним став Перун), поклоніння річкам, ушанування берегинь і русалок, задовбрювання упирів тощо. Скіфським впливом була зумовлена заміна в цих краях давнього слов'янського орнаменту з традиційними геометричними компонентами, поширеного й нині в Західній Україні, на Поліссі та в Білорусі, орнаментом з відтворенням рослинного і — рідше — тваринного світу (так званий скіфський звіриний стиль). Із цього часу й донині на Середній Наддніпрянщині й далі на схід та південь у народному орнаменті стали переважати різні форми листя, квітів, півні, зозулі, павичі, жар-птиці тощо. Найяскравіше скіфський стиль орнаменту відбиває сучасний петриківський декоративний розпис (у с. Петриківка на Дніпропетровщині).

Пізніше, на рубежі нової ери (від племен археологічної зарубинецької культури II ст. до н. е. — II ст. н. е.) на Наддніпрянщині в ареалі від сучасного Києва

⁷⁰ Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. — К., 1997. — С. 62.

⁷¹ Там же. — С. 66.

до Канева простежується поява нових місцевих етнографічних рис, які згодом стали характерними ознаками української побутової культури (зокрема традиція білити житла зсередини і зовні вапном або крейдою, розмальовувати печі квітами і птахами, робити призьбу й оздоблювати її червоною глиною тощо)⁷². Разом з тим слід зазначити, що науково доведена й підтверджена безсумнівними археологічними матеріалами неперервність розвитку матеріальної культури на протоукраїнських землях простежується лише від VI ст. н. е., тобто за останні 1500 років. Археологи чітко засвідчують безперервний розвиток протягом цього часу традицій виготовлення посуду і спорудження житлових будівель на Середній Наддніпрянщині й Верхній Наддністрянщині, на Волині та в Галичині⁷³. Усе це є вагомою й цілком достатньою підставою для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським і багатьма іншими істориками, від середини I тис. н. е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу на українських етнічних землях протягом 1500 років розвивався один етнос, який від часів пізнього середньовіччя має назву українського⁷⁴.

Формування українського етносу саме від середини I тис. н. е. чітко співвідноситься із загальними закономірностями етногенетичного процесу в тогочасній Європі. Як відзначають дослідники, саме з середини I тис. н. е., тобто після так званого Великого переселення народів і падіння в 476 р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, «простежується безперервний розвиток не тільки українців, а й інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії, — французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків»⁷⁵. Отже, самостійна історія українців розпочалася синхронно із зародженням і формуванням інших європейських етносів. Виникнення мови окремого етносу, цілком природно, відбувається разом із формуванням самого етносу — часто задовго до появи в нього писемності й державності. Це — об'єктивний процес, на який не впливає усвідомлення чи не усвідомлення конкретною людністю своєї належності до того чи того етносу, визнання чи невизнання його іншими етномовними спільнотами.

Виникнення своєрідних фонетичних, граматичних і лексичних рис, притаманних українській мові, також розтягнулося на тривалий час. Деякі з них з'явилися ще в мовленні східнослов'янських племен, що жили на території сучасної України протягом пізньопраслов'янського періоду, інші формувалися вже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (протягом VI–IX ст.), ще інші — в Київській Русі IX–XII ст. і значна їх частина — у період нового етапу самостійної історії східнослов'янських мов, тобто після XI–XII ст.

За послідовністю виникнення можна виділити три основні шари найхарактерніших українських мовних особливостей, що сформувалися протягом відповідних історичних періодів:

- 1) граматичні риси (насамперед значна частина морфологічної системи) й лексика, успадковані від праслов'янської мови (V — VI ст. н. е.);
- 2) мовні особливості, що виникли в дописемний період формування української мови, зокрема й спричинені різними субстратними впливами (VI — X ст.);
- 3) нові фонетичні риси, зумовлені занепадом редукованих *ъ* та *ь* (XI — перша половина XII ст.).

Формування й розвиток конкретної мови, зокрема й української, можна умовно-схематично порівняти з життям людини, протягом якого вона пережи-

⁷² Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. — Ленинград, 1982. — С. 36.

⁷³ Залізняка Л. Л. Зазнач. праця. — С. 129.

⁷⁴ Там же. — С. 67.

⁷⁵ Там же. — С. 63–64.

ває різні не схожі між собою етапи (немовля — підліток — юнацтво — зрілість), але при цьому залишається тією самою особистістю.

Якщо визнати, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності з другої половини I тис. н. е. почали формуватися окремі слов'янські етноси та їхні мови, то слід мати на увазі, що на зорі своєї історії українська мова, звичайно ж, істотно відрізнялася від сучасної. На тому етапі в ній ще переважали праслов'янські риси східного ареалу слов'янської прабатьківщини, але поступово з'являлися й нові (насамперед фонетичні), які не характеризували жодну з найближчих споріднених з нею мов. На наступних історичних етапах під дією внутрішньомовних законів розвитку, субстратів, політичної історії й т. ін. українська мова поступово набувала тих притаманних їй особливостей на всіх мовних рівнях, які виділяють її серед інших слов'янських мов ⁷⁶.

Отже, початок формування української мови як окремої лінгвосистеми ми вважаємо початком її історії. На кінець XII ст. формування основних її визначальних рис переважно на фонетичному й морфологічному рівнях завершилося. На подальший розвиток української мови, як і будь-якої іншої, впливали різноманітні соціолінгвістичні чинники, зумовлені входженням українських земель до різних державних утворень, неоднаковим рівнем етнічної й національної самосвідомості українців на різних історичних етапах у різних етномовних ареалах, впливами сусідніх слов'янських і неслов'янських мов тощо. Усі ці аспекти, як і більш глобальні, зокрема становлення української мови як мови української народності (нації), виходять за межі проблематики цієї статті, а тому тут не розглядаються.

Підсумовуючи все сказане, відзначимо, що в порушеному в цьому дослідженні колі проблем є ще чимало дискусійних і не до кінця з'ясованих питань. Свої міркування й висновки ми в жодному разі не вважаємо істиною в останній інстанції й поділяємо справедливе зауваження Ф. П. Філіна про те, що історик мови «має бути завжди готовий до того, що його територіально-хронологічні визначення багато в чому будуть заперечуватися, виправлятися або навіть відкидатися іншими дослідниками» ⁷⁷. Це саме стосується й більш узагальнених і суто теоретичних проблем. У ситуації, коли абсолютна більшість авторів статей і монографій на теми українського етно- і глотогенезу обмежується лише констатацією загальних суспільно-історичних фактів та аналізом окремих рис мовної системи без викладу свого розуміння принципів етно- і лінгвотворення, навіть дискусійні публікації спонукатимуть до роздумів та нових пошуків і сприятимуть дальшому науковому поступу.

Н. Р. PIVTORAK

SOME METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE PRESENT-DAY RESEARCH ON THE ETHNO- AND GLOTTOGENESIS OF THE EAST SLAVS

The author argues for the necessity of employing many-sided approach in ethnogenetic research using linguistic as well as historical, archaeological, anthropological and other relevant data. He discusses perspectives and shortcomings of present-day studies in this field, main results obtained by East Slavonic specialists in the humanities using such comprehensive approach, and the problem of the origin of Ukrainian, also touching upon some other important methodological issues of historical linguistics.

Key words: glottogenesis of the East Slavs, ethnogenesis of the East Slavs, Common Slavonic ethnolinguistic community, Proto-Ukrainian period, the East Slavs.

⁷⁶ На наш погляд, найбільш вдалу періодизацію історії української мови як лінгвосистеми запропонував В. В. Німчук, з якою ми повністю солідарні з деякими застереженнями лише щодо термінології (див.: *Німчук В. В. Походження української мови.* — С. 448).

⁷⁷ *Филин Ф. П. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков.* — С. 3.

«ТЕМНІ МІСЦЯ» В «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ». 13

У статті розглядаються три «темні місця» «Слова» («Дивъ кличеть врьху древа», «Велить послушати земли незнаемъ», «И тебѣ Тьмотораканьскый блъванъ»). Дива автор ототожнює із Солов'єм-розбійником з билинного епосу. Слово *незнаемъ* у «Слові» означає «чужий», а *Тьмотораканьскый блъванъ* — це місто Тмуторокань.

Ключові слова: Див, міфічна істота, свист звіриний, Соловей-розбійник, своє і чуже, фраза, вираз, болван, ідол, Тмуторокань.

«Дивъ кличеть врьху древа». Див у пам'ятці «Слово о полку Ігоревім» (далі — «Слово») є дуже загадковою істотою, яку дослідники пояснюють по-різному. Одні з них вбачають у Диві реальну істоту, інші — міфічну. Дослідники і перекладачі першої групи найчастіше ототожнюють Дива із зловісним птахом: пугачем (перші видавці «Слова», М. Ф. Граматин, Д. І. Іловайський¹), одудом (Д. М. Дубенський, Д. Д. Мальсагов², С. В. Шервінський³), совою (Я. Малашев). На зв'язок Дива з образом птаха вказує Б. О. Рибаків⁴. О. С. Шишков під Дивом в образі пугача розуміє опікування половецької верховної влади, яка піклується про безпеку народну, а М. М. Павлов (Біцин) у Диві вбачає половецького дозорця (на дереві), вісника (слово *див* він пов'язує з укр. *дивітися* «глядіти»)⁵. О. К. Югов розглядає слово *дивъ* як коротку форму від *дивый* «дикий», тобто «половець»⁶.

Дослідники і перекладачі другої групи трактують Дива з міфологічної точки зору: язичницький Чорнобог (М. Костомаров⁷, О. М. Огоновський); злий дух пітьми (М. О. Максимович — 1859); міфічна істота (Ф. І. Буслаєв⁸, Л. О. Дмитрієв); істота, яка зіставляється з образом Солов'я-розбійника руських билин

¹ *Иловайский Д. И.* Несколько соображений о памятниках Тмутраканской Руси и Тмутраканском балване // Древности : Тр. Моск. археолог. о-ва. — М., 1874. — Т. 4. Вып. 2. — С. 61.

² *Мальсагов Д. Д.* О некоторых непонятных местах в «Слове о полку Игореве» // Изв. Чечено-Ингуш. научно-исслед. ин-та истории, яз. и лит. — Грозный, 1959. — Т. 1. Вып. 2. — С. 132.

³ *Шервинский С. В.* «Дивъ» в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве». Памятники литературы и искусства XI–XVII веков. — М., 1978. — С. 139.

⁴ *Рыбаков Б. А.* Прикладное искусство Киевской Руси IX–XI веков и южнорусских княжеств XII–XIII веков // История русского искусства. — М., 1953. — Т. 1. № 2. — С. 273–274.

⁵ *Бицын Н.* Слово о полку Игореве // Рус. вестн. — М., 1874. — Т. 109. № 2. — С. 769–772, 782.

⁶ Слово о полку Игореве / Пер., коммент. и статьи Алексея Югова. — М., 1970. — С. 136, 231.

⁷ *Костомаров Н.* Славянская мифология. — К., 1847. — С. 45.

⁸ Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков / Сост. ... Ф. Буслаевым. — М., 1861. — Стб. 602.

(Ф. І. Буслаєв⁹, М. О. Мещерський¹⁰); істота, яка подібна до індоіранських злих духів — девів (П. П. В'яземський, В. Ф. Міллер); лютий бог поганців (О. О. Партицький); віщий птах Сімург іранської міфології, ототожнюваний із слов'янським божеством Симарглом (А. С. Петрушевич, Д. Ворт¹¹); лісовик (рос. леший) (М. Ф. Сумцов¹², В. Ф. Ржиг¹³, І. Огієнко); птахоподібний гриф, грифон — фантастична тварина з тулубом лева, орлиними крилами і головою орла або лева (І. І. Срезневський¹⁴, В. М. Перетц); міфічна істота: зловісний птах (І. О. Новиков); міфічна істота східних народів (Д. С. Лихачов); міфічна зловісна птахоподібна істота (М. К. Гудзій, В. І. Стеллецький, О. О. Косоруков¹⁵); язичницьке божество дикого, не освоєного людиною простору — поля і лісу (пізніше — лісовик), яке типологічно можна співвіднести з Паном грецької міфології (Л. В. Соколова¹⁶). До міфологічної точки зору дуже близьке розуміння Дива як чудища без зазначення, який вигляд мало це чудище (Я. О. Пожарський, І. М. Снегірьов, Є. В. Барсов). Д. І. Прозоровський вважає, що у фразі «дивь кличеть врьху древа» слово *дивь* ужито зі значенням «пугач», а в іншому місці («уже врьжеса дивь на землю») — зі значенням «страховище».

Деякі дослідники і перекладачі сприймають Дива не як істоту (реальну чи міфічну), а як певне уособлення: нужди, горя (О. О. Потебня), лихої долі (рос. злой судьбины) (О. М. Веселовський¹⁷), гордині і «похоті» (А. Ю. Чернов¹⁸). В. В. Капніст теж вважає, що Див — це не істота, а маяк для сповіщення про тривогу, який встановлювався на насипних горбах; можливо, маякам надавали вигляду опудала пугача з тріскачками, за допомогою яких можна було передавати на велику відстань вість про тривогу¹⁹.

Загальноприйнято, що Див допомагає половцям: своїм криком він попереджає їх про похід Ігоря. С. В. Шервінський вважає, що Див виступає на боці русів: своїм криком він погрожує половцям²⁰. Захисником руських людей сприймає Дива Б. О. Рибаків²¹.

Оскільки Див кричав на верху дерева, то сприйняття Дива як птаха або птахоподібної істоти є цілком умотивованим. Тому ми схильні погодитися з висновком Б. О. Рибаків, що «Див, котрий “кличеть врьху древа”, ... очевидно, якимось пов'язаний з образом птаха»²². Для виявлення характерних особливостей Дива як птаха або птахоподібної істоти дуже важливим є прочитання поперед-

⁹ Буслаев Ф. Русский богатырский эпос // Рус. вестн.— М., 1862.— Т. 38. № 3.— С. 26.

¹⁰ Мещерский Н. А. Из наблюдений над текстом «Слова о полку Игореве» // Вестн. Ленингр. ун-та.— Ленинград, 1976.— № 14. Вып. 3.— С. 83.

¹¹ Ворт Д. Див=Сімург // Восточнослав. и общее языкознание.— М., 1978.— С. 131–132.

¹² Сумцов Н. Ф. Культурные переживания // Киев. старина.— К., 1890.— Т. 31.— С. 59.

¹³ Ржига В. Ф. «Слово о полку Игореве» и древнерусское язычество // Slavia.— Praha, 1933–1934.— Роѣ. 12. Seš. 3–4.— S. 430.

¹⁴ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка : В 3 т.— М., 1893.— Т. 1.— Стб. 664.

¹⁵ Косоруков А. Гений без имени.— М., 1986.— С. 55.

¹⁶ Соколова Л. В. Див // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». — СПб., 1995.— Т. 2.— С. 113.

¹⁷ Веселовский А. Новый взгляд на Слово о полку Игореве // Журн. М-ва нар. просвещения.— СПб., 1877.— Ч. 192. Август.— С. 276.

¹⁸ Чернов А. Поэтическая полисемия и сфригида автора в «Слове о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве». — Ленинград, 1986.— С. 278.

¹⁹ Див.: Бабкин Д. С. «Слово о полку Игореве» в переводе В. В. Капниста // Слово о полку Игореве : Сб. исследований и статей.— М. ; Ленинград, 1950.— С. 354.

²⁰ Шервинский С. В. Знач. праця.— С. 140.

²¹ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 632.

²² Рыбаков Б. А. Прикладное искусство Киевской Руси IX–XI веков и южнорусских княжеств XII–XIII веков.— С. 273–274.

ньої (перед аналізованою) фрази — «свистъ звѣринъ въ стази», яку ми сприймаємо в тісному зв'язку з аналізованою («дивъ кличеть врѣху древа») і вважаємо, що «свистъ звѣринъ» належить не байбакам і ховрашкам, як думають деякі дослідники (І. О. Новиков, М. В. Шарлемань, Д. С. Лихачов), а Диву (так думають М. О. Максимович — 1859, М. О. Мещерський, Л. Є. Махновець). Саме цим свистом звіриним Див кричить на верху дерева, попереджаючи половців про небезпеку. Текст двох згаданих фраз ми запропонували такий: «свистъ звѣринъ вѣста: зби(т) дивъ кличеть врѣху древа» («свист звіриний піднявся: зігнаний (потривожений) Див кричить на верху дерева») ²³. Таке прочитання двох фраз, пов'язаних з Дивом, дозволяє встановити характерну особливість Дива — звіриний свист, який, зрозуміло, міг належати птахоподібній істоті, але не реальному птахові. Проте страшний посвист був характерною особливістю і Солов'я-розбійника з билинного епосу (билина «Ілля Муромец и Соловей-разбойник»: «А то свищет Соловей да по соловьему, / Ён крычит злодей-разбойник по звериному» ²⁴), який, сидячи «во сырѣм дубу», перекривав дорогу в Київ. Таким чином, між Дивом зі «Слова» і Солов'єм-розбійником з билинного епосу існує цілий ряд спільних особливостей, зокрема:

Див	Соловей-розбійник
кричить звіриним свистом	свистить по-солов'їному, кричить по-звіриному
сидить на верху дерева	сидить «во сырѣм дубу»
птахоподібна істота	птахоподібна істота (адже називається <i>Соловей-розбійник</i>)
виступає на боці ворогів русів (на боці половців)	ворожий Руській землі

Ці спільні особливості (деякі з них дуже характерні) у своїй сукупності дозволяють ототожнити Дива зі «Слова» і Солов'я-розбійника з билинного епосу. Як уже зазначалося, Ф. І. Буслаєв ще 1862 р. порівняв Дива із Солов'єм-розбійником руських билин: «“Слово о полку Ігоревім” знає якогось *дыва*, котрий сидить на дереві, подібно до Солов'я-розбійника» ²⁵. І лише більше ніж через сто років цю ідею підхопив М. О. Мещерський: «Те, що Див кричить на вершині дерева, пов'язує його з образом билинного Солов'я-розбійника як сили, ворожої Руській землі» ²⁶. Назва *Див*, безперечно, пов'язана з укр. *дів*о (рос. діал. *див* «диво», друс. *дивъ*, п. *dziw*, ч., слц. *div*, вл. *dziw*, нл. *živ*, ст.-сл. *дивъ*, псл. *divъ «т. с.»), пор. тлумачення слова *сирѣна* (*сирѣны*) в словнику Памви Беринди (1627 р.): «дивъ морскій, до пояса станъ панянскій, а далѣй рибѣй» ²⁷.

«Уже врѣжеса дивъ на землю». Ця фраза не становить труднощів для перекладу («уже кинувся Див на землю»), але у зв'язку з нею виникає питання, чому після поразки Ігоря Див з вершини дерева кинувся на землю? Слід зазначити,

²³ Складенко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім». — К., 2003. — С. 16.

²⁴ Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года. — 4-е изд. — М.; Ленинград, 1950. — Т. 2. — С. 11.

²⁵ Буслаев Ф. Знач. праця. — С. 26.

²⁶ Мещерский Н. А., Бурыкин А. А. Комментарии к тексту «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве / Реконструкция древнерус. текста и коммент. Н. А. Мещерского и А. А. Бурыкина; прозаич. пер. Н. А. Мещерского. — Ленинград, 1985. — С. 449 (Б-ка поэта. Большая сер. — 3-е изд.).

²⁷ Беринда П. Лексиконъ славеноросскій, и именъ тлъкованіе. — К., 1627. — Стб. 454 / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К., 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом).

що не всі дослідники дають відповідь на поставлене питання. До того ж цілий ряд дослідників вираз «на землю» розуміє як «на землю Руську» (М. К. Гудзій, В. І. Стеллецький, О. К. Югов, Л. В. Соколова).

На думку О. К. Югова (дослідник розглядає слово *дивь* як збірний іменник, утворений від прикметника *дивь* «дикий», тобто «половець»), аналізована фраза означає, що дики половці кинулися на Руську землю²⁸. Л. В. Соколова вважає, що після поразки Ігоря Див, як символ половців, уторгається на Руську землю²⁹. На думку В. В. Капніста (дослідник у диві вбачає маяк), фраза «уже врьжеса дивь на землю» означає, що половці, не боячись нападів русів, уже покидали на землю свої маяки³⁰. С. В. Шервінський (він переконаний, що Див виступає на боці русів) схильний думати, що «своїм падінням у момент поразки Ігоря «дивь»-одуд символізує жак і горе всієї Руської землі»³¹. Ми вважаємо, що Див, який у половців фактично виконував функцію дозорця-розвідника (сидів на вершині дерева і своїм диким свистом попереджав половців про наближення руського війська), після поразки Ігоря спустився з дерева на землю, оскільки половці вже не боялися вторгнення руського війська.

«Велить послушати земли незнаемѣ». На перший погляд здається, що в наведеній фразі немає нічого «темного». Проте це не так. Адже Волга, Помор'я, Посуля, Сураж, Корсунь і Тмуторокань були добре відомі русам. Чому ж тоді ця земля названа незнаною (незнаємою)?

Дослідники та перекладачі «Слова о полку Ігоревім» не дають відповіді на поставлене питання. Переважна більшість з них словосполучення «земля незнаема» перекладає як «земля неznана (незнаема)», «земля невідома» або близько до цього, пор.: «земля неznана (рос. незнаемая)» (перші видавці «Слова», Я. О. Пожарський, М. Ф. Грамматін, М. О. Максимович — 1837, А. М. Майков, О. М. Огоновський, О. О. Партицький, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1934, 1961, І. О. Новиков, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, В. І. Стеллецький, О. К. Югов, Л. Є. Махновець), «землі неznані (рос. незнаемые)» (Д. І. Прозоровський), «народ-земля неznаний (рос. незнаемый)» (А. В. Лонгінов), «країна, ще неznана (рос. неизведенная)» (Д. М. Дубенський), «далекі землі» (О. Ф. Вельтман), «землі далекі» (В. О. Яковлев), «неznайома (рос. неznакомая) земля» (Я. Малашев), «земля неznайома, невідома» (В. М. Перетц, В. Л. Виноградова), «terra incognita (тобто «земля невідома»)» (П. П. В'яземський), «земля невідома (рос. неведомая)» (О. С. Орлов, Р. О. Якобсон, О. В. Творогов, М. О. Мещерський, Л. О. Дмитрієв) «невідома земля» (І. Огієнко). Лише деякі дослідники та перекладачі «Слова» згадане словосполучення трактують або перекладають дещо інакше: «чужа земля» (Д. І. Гловайський³², М. К. Грунський), «земля чужа» (Ф. М. Головенченко³³), «земля далека», «земля втрачена» (В. В. Мавродін³⁴). О. О. Огоновський розуміє «землю неznаему» як Половецьку землю³⁵. О. О. Потебня висловив припущення, що «земля неznаема» є географічним терміном: так

²⁸ Слово о полку Игореве / Пер., комент. и статьи Алексея Югова.— С. 136, 138, 234–235, 252–253.

²⁹ Соколова Л. В. Знач. праця.— С. 113.

³⁰ Див.: Бабкин Д. С. Знач. праця.— С. 354.

³¹ Шервинский С. В. Знач. праця.— С. 140.

³² Иловыйский Д. И. Знач. праця.— С. 61.

³³ Головенченко Ф. М. Слово о полку Игореве : Библиографический очерк. Перевод. Пояснения к тексту и переводу.— М., 1963.— С. 278 (Учен. зап. Моск. пед. ин-та.— № 198).

³⁴ Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (С древнейших времен до второй половины XIV века).— Ленинград, 1940.— С. 268.

³⁵ Слово о полку Игоревѣ : Поет. пам'ятник рус. письменности XII віку / Текст с пер. і с поясн. издав Омелян Огоновський.— Л., 1876.— С. 46.

називалася Половецька земля, дике поле³⁶. Д. С. Лихачов зазначає, що «“земля незнаема” — Половецький степ»³⁷, але цей вираз вживається «не як точний географічний термін, а як звичайне емоційне визначення Половецького степу»³⁸. Такому розумінню згаданого виразу («Половецька земля», «Половецький степ») не суперечать другий і третій випадки вживання цього слова в «Слові» («Трещать копіа харалужныя въ полѣ *незнаемѣ* среди земли Половецкыи», «Не ваю ли храбрая дружина рыкають акы тури, ранены саблями калеными на полѣ *незнаемѣ*?»), але залишається неясним четвертий (останній) випадок уживання слова («На Дунаи Ярославнынъ гласъ слышитъ, зегзицею *незнаемѣ* рано кычеть»), де вже не йдеться про землю, степ або поле.

Ми вважаємо, що вжите в аналізованій фразі «Слова» слово *незнаемѣ* означає «чужий». Чуже завжди протиставляється своєму. У давньоруський період своє — це те, що близьке, рідне, зрозуміле, знане (знаєме), а тому воно найкраще. Як зазначає В. В. Колесов, «чуже протягом усього давньоруського періоду залишалося незнаємим (рос. *незнаемым*) і таким, що лякає (рос. *пугающим*)»³⁹. Чужими в такому розумінні (рос. *чуждыми*) могли бути земля, країна, місто, віра, народ, люди⁴⁰. Про напештя чужинців (чужоплемінних) руський літописець часто говорить: «Пришли народи неведомии»⁴¹. Нижче ми наводимо цілий ряд цитат з давньоруських і давньоросійських пам'яток, у яких слово *незнаемѣ* (*незнаемыи*) ужито, на наш погляд, у значенні «чужий» (при цьому нерідко поряд з *незнаемѣ* (*незнаемыи*) як синонім до нього стоїть слово *чужь* або *туждѣ*: «Аще же и из ынѣх градовъ приходятъ чюжи и *незнаемыи*, но то же житие держаше, то идуть къ ним, яко же и къ своимъ» (Й. Флавій, список XVI ст., пам'ятка XII ст.)⁴²; «*незнаемою* страною, языкомъ испаленым, пази ходяще и боси [руські полонені], ноги имуще сбодены терньемъ» (Повість временних літ, під роком 1093, список 1377 р., пам'ятка XII ст.)⁴³; «придоша языци *незнаемыи*, их де добръ никто же не вѣсть, кто суть и отколе изидоша, и что языкъ ихъ, и котораго племени суть, и что вѣра ихъ» (Новгородський перший літопис. Синодальний список, під роком 1224, пам'ятка XIII ст.)⁴⁴; «и гради плѣнени суть, и села опустѣша от языка *незнаема*, от языка немилостива» (Києво-Печерський патерик, список XV ст., пам'ятка XIII ст.)⁴⁵; «ѡтѣде не ктомуу же въ Фиваиду, но в тоуж(д)у и *незнаемоу* страноу» (Великі мінеї четї, пам'ятка XVI ст.)⁴⁶; «Пошелъ онъ на чюжу страну, далну-*незнаему*, нашель дворъ, что градъ стоитъ» (Повѣсть о Горѣ и Злочастїи, список XVIII ст., пам'ятка XVII ст.)⁴⁷.

³⁶ *Потебня А. А.* I. Слово о полку Игореве : Текст и примеч. с доп. из черновых рукописей «О задонщине». П. Объяснение малорусской песни XVI века. — 2-е изд. — Х., 1914. — С. 28.

³⁷ *Лихачев Д. С.* Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве. — М. ; Ленинград, 1950. — С. 394 (сер. «Лит. памятники»).

³⁸ Там же.

³⁹ *Колесов В. В.* Мир человека в слове Древней Руси. — Ленинград, 1986. — С. 63.

⁴⁰ Там же. — С. 64.

⁴¹ Там же. — С. 63.

⁴² *Межерский Н. А.* История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. — М. ; Ленинград, 1958. — С. 252.

⁴³ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. — М. ; Ленинград, 1950. — Ч. 1. — С. 147.

⁴⁴ Новгородская первая летопись старшего извода. Синодальный список // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М. ; Ленинград, 1950. — С. 61.

⁴⁵ *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик : Вступ. Текст. Примітки. — К., 1930. — С. 93.

⁴⁶ Великі мінеї четї, зібрання всеросійським митрополітомъ Макаріємъ / Изд. императ. Археограф. комиссии. — М., 1914. — Декабрь, день 31. — С. 2538.

⁴⁷ Повѣсть о Горѣ и Злочастїи и как Горе-Злочастие довело молотца во иноческій чинъ // Памятники старинной русской литературы, издаваемые Г. Купшелевым-Безбородко. — СПб., 1860. — Вып. 1. — С. 3.

Отже, аналізовану фразу, на наш погляд, слід перекласти: «велить послухати землі чужій», що збігається, по суті, з перекладами Д. І. Іловайського і М. К. Грунського: «дає звістку (про похід руських князів) чужими землями» (Д. І. Іловайський), «велить прислухатися чужій землі» (М. К. Грунський). Слід зазначити, що Д. М. Дубенський теж розуміє вираз *земля незнаема* як «чужина, чужа сторона (рос. чужбина)»⁴⁸, хоча перекладає цей вираз як «країна, ще незвідана» (див. с. 33). Аналогічно слід перекласти й інші дві фрази «Слова», де вжите слово *незнаемъ* і де йдеться про землю (поле): «тріщать списи харалужні в полі чужім серед землі Половецької», «Чи не у вас хоробра дружина рикає яко тури, поранені шаблями гартованими на полі чужім?». Що ж до четвертої фрази «Слова», де вжите згадане слово (*незнаемъ*), то вона потребує окремого розгляду.

«На Дунаи Ярославнынъ гласъ слышитъ, зегзицею незнаемъ рано кычетъ». Ця фраза потребує окремого розгляду насамперед тому, що неясно, чи епітет «незнаемъ» відноситься до «гласъ», чи до домислюваного слова «Ярославна», чи до «зегзицею». Майже всі дослідники і перекладачі «Слова» відносять епітет «незнаемъ» до «Ярославна» або до «зегзицею» і відповідно виправляють «незнаемъ» на «незнаема» (Ф. Є. Корш, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1934, 1961, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, В. І. Стеллецкий, О. В. Творогов, Л. Є. Махновець, Л. О. Дмитрієв) або «незнаемою» (О. О. Партицький, В. О. Яковлев), «незнаемью» (Є. В. Барсов). При цьому пропонуються такі переклади другої частини аналізованої фрази («зегзицею *незнаемъ* рано кычетъ»), які різняться між собою ще й тим, що під «зегзицею» розуміється то зозуля (як правило), то горлиця, то чайка: «вона, як покинута (рос. оставленная) горлиця, ранками воркує» (перші видавці «Слова»), «дивною (рос. странною) зозулею рано голосить вона» (Я. О. Пожарський), «одна, як бідолашна (рос. горемычная) зозуля, рано голосить (тужить) вона» (М. Ф. Граматин), «невидимою зозулею рано голосить» (Д. М. Дубенський), «рано-вранці кричить (рос. кичет) зозулею безвісною (рос. безвестной)» (О. Ф. Вельтман), «як невідома (рос. неизвестная) зозуля, вона рано кричить» (Я. Малашев), «як зозуля на самоті, рано кукає-ридає» (О. М. Огоновський), «Самітною (рос. одинокою) зозулею вона рано кує» (Д. І. Прозоровський), «ніби кування самітньої зозулі» (О. О. Партицький), «безпривітною (рос. бесприветной) зозулею рано кує вона» (Є. В. Барсов), «самітною (рос. одинокою) зозулею вона рано голосить» (В. О. Яковлев), «Зозулею-зегзицею дуже рано вона плаче» (А. В. Лонгінов), «Зозулею в чужому краї зрання плаче вона» (М. К. Грунський), «зозулею незнаемою (рос. незнаемой) рано кує» (С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1934, 1961), «кукушкою неузнанной рано / кукует она» (І. О. Новиков), «зозулею безвісною (рос. в безвестьи) рано (вона) кує» (О. С. Орлов), «зозулею безвісною (рос. безвестною) рано (вона) кує» (Д. С. Лихачов), «зозулею, самітня (рос. одинокая), рано кує» (М. К. Гудзій), «чайкою невідомою (рос. неведомой) уранці-рано квилить» (І. П. Єрьомін), «уранці до землі невідомої (рос. неведомой) вона зозулею кує» (Р. О. Якобсон), «самітною (рос. одинакою) зозулею рано-вранці голосить» (В. І. Стеллецкий), «зозулею вранці таємно воркує» (І. Огієнко), «зегзицею незнаемой на зорях кычет» (О. К. Югов), «чайкою безвісною (рос. безвестною) рано голосить» (О. В. Творогов), «чайкою-зегзицею невідомою (рос. неведомой) рано-вранці голосить» (М. О. Мещерський), «вона, чайка незнаема, рано квилить» (Л. Є. Махновець), «зозулею безвісною (рос. безвестною) рано кує» (Л. О. Дмитрієв).

⁴⁸ Слово о плъку Игоревѣ Святъславля пѣстворца стараго времени / Объясн. по древ. писъм. памятникам магистром Дмитрием Дубенским.— М., 1844.— С. 39.

М. О. Максимович (1837 р.) вважає, що в другій частині аналізованої фрази йдеться про Ярославнин голос, а не про саму Ярославну, пор. його переклад: «Чути голос Ярославни; самітною (рос. пустынной) зозулею він лунає (рос. раздаётся) зранку». На думку М. К. Грунського, «незнаємь» краще відносити до «гласъ»⁴⁹ (а не до «Ярославна» чи до «зегзицею», усупереч усім дослідникам): «Ігор чує голос Ярославнин, — розмірковує дослідник, — і цей голос незнайомий, чужий тому, що вона “кычеть зегзицею”»⁵⁰. Згодом (у 1931 р.), перекладаючи «Слово», М. К. Грунський уже інакше трактує аналізовану фразу, пор. його переклад: «(Не) списи співають на Дунаї — лунає Ярославнин голос. Зозулею в чужому краї зрання плаче вона».

Думка, що «незнаємь» в аналізованій фразі «Слова» слід відносити до «гласъ», нам видається слушною. На користь такого припущення можна навести ряд аргументів:

1. Слово «незнаємь» як означення узгоджене з іменником «гласъ» у роді, числі й відмінку (наз. одн. чол. р.) і тому не потребує ніяких кон'єктур, хіба що заміни кінцевого **ь** на **ъ**, як пропонують деякі дослідники (М. О. Максимович — 1859, М. К. Грунський — 1928, М. О. Мещерський та О. О. Бурикін). Така кон'єктура в палеографічному відношенні цілком умотивована, оскільки літери **ь** і **ѣ** перші видавці «Слова» часто плутали⁵¹ (очевидно, через подібність цих літер у рукопису «Слова»). Цього не можна сказати про літери **ь** (або **ъ**) і **а**, а тому запропонована багатьма дослідниками кон'єктура в слові «незнаємь» — заміна кінцевого **ь** на **а** (див. на с. 35) є палеографічно недостовірною. До того ж слово «Ярославна», з яким би мало узгоджуватися означення «незнаєма», в аналізованій фразі «Слова» відсутнє.

2. Словосполучення «гласъ незнаємь» уживається в давніх пам'ятках, пор. в Іпатіївському літописі під роком 1174: «и бы(с) матежь великъ, и стонава, и кличь рамна, и гласъ незнаемии, и ту бѣ видити ломъ копиини и звук оружьиныи»⁵² (XV ст.).

3. Ярославна *кычеть зегзицею* «кує зозулею» (пор. аналогічні російські словосполучення *кричатъ лёбедем*, *кричатъ чайкой*, *кричатъ птицею*), тобто вона промовляє не своїм голосом, а чужим — голосом зозулі, а тому слово *незнаємь* «не свій, чужий» може відноситися тільки до *гласъ*.

У зв'язку зі сказаним ми пропонуємо такий переклад аналізованої фрази: «На Дунаї Ярославнин голос чути, чужий він (не її він) — зозулею рано кує».

Деякі дослідники слово *зегзиця* перекладають як «чайка» (М. В. Шарлемань, І. П. Єрьомін, О. В. Творогов, М. О. Мещерський, Л. Є. Махновець), а *кычеть* — як «квилить» (рос. стонет — І. П. Єрьомін), «голосить» (рос. кличет — О. В. Творогов, голосит — М. О. Мещерський). Проте немає ніяких підстав сумніватися в тому, що *зегзиця* в «Слові» означає «зозуля», пор.: друс. *zogziця* «зозуля», *zogzuля*, *zegуля*, *жегъзуля*, *жегезуля*, укр. діал. *зегзіця*, рос. діал. *загбза*, *загбжска*, *жегбжска*, бр. діал. *zogзуля*, п. *gžegžółka*, ч. *žežhule*, ст. *žezhule*, діал. *žegzulka*, *zezhulica*, слц. діал. *žežhulica* «т. с.», які виводяться з псл. *žegъza «зозуля» (з іє. *ghegug'hā), *žegъzica, *žegъzul'a «т. с.», споріднених з лит. *gegužė* «зозуля», лтс. *dzėguze*, прус. *geguse* «т. с.»⁵³.

⁴⁹ Грунський М. З коментарів до Слова о полку Ігоревім // Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Сергійовича Грушевського. — К., 1928. — Т. 2. — С. 194.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Слово о полку Ігореве / Изд. для учащихся Николаем Тихонравовым, проф. Моск. ун-та. — 2-е изд., испр. — М., 1868. — С. V.

⁵² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — 2-е изд. — СПб., 1908. — Т. 2. — Стб. 576.

⁵³ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1985. — Т. 2. — С. 257; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. — М., 1967. — Т. 2. — С. 91–92; Етымалагічны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1985. — Т. 3. — С. 356–357;

М. В. Шарлемань, будучи за професією орнітологом, першим висловив припущення, що «зегзицею» в «Слові» названа чайка, яка «здавна на Україні була емблемою печалі»⁵⁴. Аргументуючи своє припущення, учений зазначає: «Про чайку на Україні говорять, що вона “кигикає” — пор. “кычеть” у “Слові”»⁵⁵. Проте «кигикати» і «кикати» — це абсолютно різні слова, які об'єднує те, що вони обидва звуконаслідувального походження. Укр. *кигікати* (рос. діал. *кигікать* «кигикати», бр. *кігікаць* «т. с.») утворене від вигуку *кигі* (*кигі́к*), що відтворює крик чайки⁵⁶. Укр. діал. *кікати* «кувати (про зозулю)» (рос. діал. *кікать* «кричати (про птахів)», друс. *кыкати* «кричати; кувати (про зозулю)») виводиться від псл. *kykati «кувати (про зозулю)», яке виникло з *kūkatei «т. с.», утвореного від вигуку *kūku, що відтворює крик зозулі⁵⁷, пор. лит. *kūkū* «куку», *kukūoti* «кувати (про зозулю)», гр. *κόκκω* «куку».

Автор «Слова» порівнює Ярославну із зозулею, тому що в народній поезії жінки, які горюють, побиваються за кимось, порівнюються саме із зозулею⁵⁸, про що свідчить навіть значення дієслова *кукати* в деяких слов'янських мовах: рос. діал. *ку́кать* «кувати, кукати; горювати, побиватися за кимось, тужити», серб. / хорв. *ку́кати* «кувати, кукати; голосити, тужити», слн. *kúkati* «кувати, кукати», діал. «горювати».

«**И тебѣ Тмутораканьскый бльванъ**». Вираз «тмутораканьскый бльванъ» у контексті «Слова» («дивъ кличеть врѣху древа, велить послушати земли незнаемѣ, Влзѣ, и Поморію, и Посулію, и Сурожу, и Корсуню, и тебѣ, Тмутораканьскый бльванъ») по-різному розуміється дослідниками. Переважна більшість з них вважає, що тут ідеться про якусь статую в Тмуторокані або поблизу Тмуторокані: про кам'яну бабу в Тмуторокані або поблизу Тмуторокані, яку вшановували половці і яка своїми розмірами привертала увагу сучасників (М. І. Надеждин⁵⁹, І. П. Єрьомін, К. Г. Менгес, М. О. Мещерський та О. О. Бурикін); про одну з двох колосальних статуй поблизу Тмуторокані, які Комосарія, дружина боспорського царя Перисада, спорудила в III ст. до н. е. божествам Санергу і Астарті (П. С. Савельєв⁶⁰, О. М. Огоновський, О. О. Потебня, В. О. Яковлев, М. К. Гудзій); про якусь статую в Тмуторокані (В. М. Перетц, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, І. Огієнко); про статую з давніх часів (А. М. Майков); про античну статую або язичницький ідол поблизу Тмуторокані (О. В. Творогов); про ідола якогось язичницького бога поблизу Тмуторокані (Д. С. Лихачов); можливо, про статую язичницького бога Трояна (О. О. Партицький); про стовп-статую (О. С. Орлов); про пограничний тмутораканський стовп або камінь (М. К. Гудзій); про якусь статую або маяк (Л. О. Дмитрієв); про маяк зі статуєю зверху в Керченській протоці поблизу Тмуторокані (Г. Ф. Корзухіна⁶¹).

Machek V. Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1971.— S. 726; *Котков С. И.* Еще одно древнерусское свидетельство о *зегзице* // Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР.— М., 1956.— № 10.— С. 81–83.

⁵⁴ *Шарлемань Н. В.* Из реального комментария к «Слову о полку Игореве» // Тр. Отд. древнерус. лит.— М.; Ленинград, 1948.— Т. 6.— С. 115.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Етимологічний словник української мови.— С. 428–429.

⁵⁷ Там же.— С. 431; *Berneker E.* Slavisches etymologisches Wörterbuch.— 2. Aufl.— Heidelberg, 1924.— Bd 1.— S. 676.

⁵⁸ Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков.— Стб. 613.

⁵⁹ *Надеждин Н. И.* Заметка о каменных бабах // Изв. императ. Археолог. о-ва.— СПб., 1859.— Т. 1. Вып. 3.— Стб. 168.

⁶⁰ *Савельев П.* (Примечание к статье Н. И. Надеждина) // Там же.— Стб. 168.

⁶¹ *Корзухина Г. Ф.* Еще раз о Тмутараканском болване // Культура средневековой Руси.— Ленинград, 1974.— С. 28–29.

Д. І. Іловайський висловив припущення, що слово *блѣвань* в давньоруській мові вживалося зі значенням «морська хвиля» (пор. п. *baľwan* «велика хвиля, вал», а в переносному розумінні означало «протока»), і отже, словосполучення *Тмутороканський блѣвань*, вжите в «Слові», можна перекласти «Тмутороканська протока», що слід розуміти як «Тмутороканське узбережжя»⁶². Ряд дослідників сприймає слово *блѣвань* у словосполученні *Тмутороканський блѣвань* як натяк на те, що половці, завоювавши місто Тмуторокань, знищили в ньому християнську віру і ввели поганську (Д. М. Дубенський), що половці ввели в Тмутороканні ідолослужіння (Я. Малашев), або розглядає це слово як назву кагана (О. Ф. Вельтман) чи хана в Тмуторокані (Д. І. Прозоровський, О. К. Югов). Дехто в Тмутороканському болвані вбачає відомий Тмутороканський камінь 1068 року⁶³.

На думку деяких дослідників, *Тмутороканський блѣвань* у «Слові» — це місто Тмуторокань (М. Ф. Грамматин, Ф. І. Буслаєв, Є. В. Барсов, І. О. Новиков, В. І. Стеллецкий), Тмутороканська земля (О. С. Шишков). Ми теж вважаємо, що під словосполученням *Тмутороканський блѣвань* у «Слові» слід розуміти місто Тмуторокань. Для такого розуміння є вагомі підстави:

1. Вираз *Тмутороканський блѣвань* стоїть поряд із словами, які є назвами територій (Волга, Помор'я, Посулля, Сурож, Корсунь), а тому він теж повинен означати територію — місто Тмуторокань або Тмутороканську землю, як вказує епітет до слова «блѣвань» (*Тмутороканський*). І якщо той або інший дослідник у виразі *Тмутороканський блѣвань* вкладає якийсь конкретний зміст (статуя, башта, стовп тощо), він усе одно повинен визнати, що згаданий вираз у цілому означає місто Тмуторокань або Тмутороканську землю. Першим про це чітко сказав М. Ф. Грамматин: «Під Тмутороканським болваном розуміється місто Тмуторокань, яке було давно вже у володінні половців, котрі поставили там, може, якого болвана або ідола»⁶⁴. Є. В. Барсов слово «блѣвань» перекладає як «стовп», стовпом же, на його думку, називалася фортечна башта⁶⁵, а «під іменем башти розуміється фортеця»⁶⁶ (частина замість цілого); «отже, — робить висновок дослідник, — на наш погляд, Болван Тмутороканський є те саме, що нижче згадуване в «Слові» місто Тмуторокань»⁶⁷. Д. В. Айналов припускає, що Тмутороканський болван був пограничним стовпом у вигляді ідола⁶⁸, і разом з тим дослідник зазначає, що Тмутороканський болван «уособлює собою весь тмутороканський край або ж у вужчому значенні місто Тмуторокань»⁶⁹.

2. Зі слів Святославових бояр стає зрозумілим, що метою походу Ігоря було повернення Тмуторокані («се бо два сокола слѣтѣста съ отня стола злата поиска-ти града Тмутороканя, а любо испити шелоомъ Дону»), а тому Див, попереджаючи половецькі землі і міста про Ігорів похід, ніяк не міг не попередити місто Тмуторокань. У зв'язку з цим можна не сумніватися, що вираз *Тмутороканський блѣвань* означає місто Тмуторокань, а не всю Тмутороканську землю.

⁶² Іловайський Д. І. Знач. праця. — С. 63–64.

⁶³ Див.: там же. — С. 63.

⁶⁴ [Грамматин Н. Ф.] Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века... — М., 1823. — С. 131. Примеч. 41.

⁶⁵ Барсов Е. В. Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской Руси. — М., 1889. — Т. 3. — С. 21.

⁶⁶ Там же. — С. 23.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Айналов Д. В. Замечания к тексту Слова о полку Игореве // Сб. статей к 40-летию учен. деятельности акад. А. С. Орлова. — Ленинград, 1934. — С. 180.

⁶⁹ Там же. — С. 179.

Постає ще одне питання, вже останнє: чому місто Тмуторокань названо в «Слові» болваном, ідолом?

Історично місто Тмуторокань було тісно пов'язане з Київською Руссю, зокрема з Чернігівським князівством. Воно управлялося чернігівськими князями. До 1078 р. Тмуторокань належала Роману Святославичу («Красному Роману»), згодом — його братові Олегу Святославичу (Олегу «Гориславичу»), дідові Ігоревому. У 1094 р. Тмуторокань захопили половці. Ігор, вважаючи Тмуторокань вотчиною чернігівських князів, робить відчайдушну спробу повернути місто.

На наш погляд, місто Тмуторокань названо в «Слові» болваном, ідолом тому, що в XII ст. чернігівські руси перед ним (містом) схилялися, як перед ідолом, його (місто), неначе ідола, глибоко шанували, за нього жертвували Ігоревим військом, тобто слово *блвань* вжито в «Слові» з переносним значенням, пор. переносне значення рос. *кумір*, синонімічного словам *болван*, *ідол*: «об'єкт захоплення, глибокої поваги»; за В. Далем, «об'єкт безтолкової любові, сліпої прихильності»⁷⁰.

Проте любов, прихильність чернігівських князів до міста Тмуторокані не була сліпою. Місто Тмуторокань — виняткове місто. Воно відіграло видатну роль у становленні Київської Русі як держави. Візантійський історик кінця X ст. Лев Диякон чітко вказує, що в русів було два місця базування флоту — батьківщина русів (свої області)⁷¹, під якою слід розуміти понизов'я Дніпра (Ахілловий Бір)⁷², і Кіммерійський Боспор (Керченська протока)⁷³. Цим самим Лев Диякон фактично вказує і на територію, на якій проживали руси в X ст., оскільки ця територія, безперечно, була прилеглою до місць базування флоту. Територію русів, прилеглу до понизов'їв (гирла) Дніпра, дослідники визначають як Чорноморську Русь⁷⁴, а територію русів, прилеглу до Кіммерійського Боспору (на Таманському півострові; слід зазначити, що землі на східному узбережжі Керченської протоки руси здобули, найімовірніше, в 941–944 рр.⁷⁵), — як Таманську (Тмутороканську, Азовську, Приазовську, Азовсько-Кримську, Азовсько-Таврійську) Русь⁷⁶ (згодом вона стала тмутороканським князівством Київської Русі). Проте, безперечно, це була та сама Русь, одна країна, яку дослідники називають Чорноморсько-Азовською⁷⁷ або Азовсько-Чорноморською Руссю⁷⁸ і яку слід чітко відрізнити від Київської Русі. Азовсько-Чорноморські руси заявили про себе набагато раніше, ніж новгородцями були покликані варяги-руси. Немає сумніву в тому, що Чорне море в давнину було назване Руським на честь азов-

⁷⁰ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — СПб.; М., 1881. — Т. 2. — С. 217.

⁷¹ Диякон Лев. История / Пер. М. М. Копыленко. — М., 1988. — С. 56, 57, 68, 82.

⁷² Складенко В. Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження. — К., 2006. — С. 27.

⁷³ Диякон Лев. Зазнач. праця. — С. 56, 57, 68.

⁷⁴ Багалей Д. И. Русская история. — М., 1914. — Т. 1. — С. 172, 174–178.

⁷⁵ Насонов А. Н. Тмуторокань в истории Восточной Европы X века // Исторические записки. — М., 1940. — 6. — С. 90–91; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. — Ленинград, 1945. — С. 239.

⁷⁶ Ламбин Н. О Тмутараканской Руси // Журн. М-ва нар. просвещения. — СПб., 1874. — Ч. 171. Январь. — С. 69–70, 95; Голубинский Е. История русской церкви. — М., 1880. — Т. 1. — С. 23–24; Иловайский Д. Разыскания о начале Руси. — 2-е изд. — М., 1882. — С. 54, 58, 150; Падалка Л. В. Происхождение и значение имени «Русь». — М., 1914. — С. 12; Полонская Н. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // Журн. М-ва нар. просвещения. — СПб., 1917. — Ч. 71. Сентябрь. — С. 51, 58, 78; Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–XI вв.). — Ленинград, 1924. — С. 51–52.

⁷⁷ Багалей Д. И. Зазнач. праця. — С. 174; Падалка Л. В. Зазнач. праця. — С. 12.

⁷⁸ Иловайский Д. Разыскания о начале Руси. — С. 33, 54, 56, 150; Трубочев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста). — М., 1993. — С. 5.

сько-чорноморських русів через їх домінування на ньому, а не на честь віддалених від моря київських русів. Немає сумніву і в тому, що в морських походах на Сурож (перша чверть IX ст.), Амастриду (близько 842 р.) і Константинополь (860 р., 907 р., 911 р.) брали участь в основному азовсько-чорноморські руси⁷⁹. Слід також зазначити, що М. О. Максимович пов'язував тмутороканських русів з виникненням запорізького козацтва: «першим початком або зерном запорізького козацтва були паші тмутороканці»⁸⁰. Думка про зв'язок південних русів з козаками виникла і в О. О. Потебні: «можливо, крайні поселення Русі, як Тмуторокань, були архаїчними формами пізнішої Січі та інших козацьких общин»⁸¹. Ми також вбачаємо в запорізьких козаках нащадків азовсько-чорноморських (у тому числі й тмутороканських) русів⁸². У зв'язку зі сказаним про славні сторінки історії тмутороканських русів і міста Тмуторокані, які автору «Слова», безперечно, були відомими, стає зрозумілим, чому в XII ст. чернігівські руси схилялися перед містом Тмутороканню, як перед ідолом, глибоко шанували місто Тмуторокань, неначе ідола.

V. H. SKLIARENKO

DARK PLACES IN «THE LAY OF IHOR'S HOST». 13

The author discusses three dark places in «The Lay» («Дивъ кличетъ врьху древа», «Велить послушати земли незнаемъ», «И тебѣ Тьмотораканьскый блъвань»). He identifies Div with Nightingale the Robber of the byliny epos. The word *незнаемъ* as used in «The Lay» means «alien», and *Тьмотораканьскый блъвань* is the town of Tmutorokan'.

Key words: Div, mythical being, bestial whistle, Nightingale the Robber, the native and the alien, phrase, expression, graven image, idol, Tmutorokan'.

⁷⁹ Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 29–31.

⁸⁰ Максимович М. А. Собрание сочинений.— К., 1880.— Т. 3.— С. 262.

⁸¹ Потебня А. А. Этимологические заметки : Начальные сочетания лы-, ры-, лу- = основным *ал, *ар // Русск. филол. вестн.— Варшава, 1879.— Т. 1.— С. 91.

⁸² Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 45.

СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ РІЗНИХ ЧАСТИН МОВИ ТА ЇХНІ ФУНКЦІЇ

Ми звикли до ступенів порівняння якісних прикметників як їхньої граматичної категорії. Але якщо врахувати, що в світі немає нічого, крім предметів та їхніх ознак, то ступенювання стає значно вагомішим фактором. У статті автор обґрунтовує думку, що ступенювання так чи інакше властиве не тільки всім прикметникам, а й усім іншим частинам мови.

Ключові слова: ступені порівняння, компаратив, суперлатив.

Загальноновизнано, що ступені порівняння прикметників — це граматична категорія, яка функціонує шляхом опозиції міри вияву якісної ознаки прикметників (А. П. Грищенко). Тобто ця категорія властива тільки якісним прикметникам, та й то не всім, а лише тим, що означають, за словами А. П. Грищенка, «градуїзовані, змінні щодо ступеня вияву ознаки»¹. Прикметник *живий* — якісний, але явно не градуїзований, входить до антонімічної пари *живий* — *мертвий*. Однак маємо, крім відомого утворення В. Маяковського «Живіший від усіх живих», безліч зворотів семантичного градуївання: Прийшов з роботи (з бою) *ледве живий*; пор. *дуже живий*, *надто живий* тощо.

Прикметник *залізний* — відносний. Але вже з кінця XIX ст. у нього з'являються типово якісні прикмети. СУМ кваліфікує їх як образні: 1) під *залізним* дощем (Т. Масенко); 2) які містять залізо: натуральна *залізна* шипуча вода (Л. Українка); 3) дуже міцний: Організм він мав *залізний* (О. Гончар); 4) незламний: батальйони *залізні* вирушають (М. Упенник); 5) який не знає сумнівів: *залізна* душа (Ю. Яновський); 6) незмінний, твердо встановлений: Дисципліна у нас *залізна* (В. Собко); 7) переконливий: Істини *залізної* слова (М. Рильський); 8) суворий, грізний: слова *залізні* (І. Нехода). Усі наведені вісім образних значень прикметника *залізний* не містять власне семи 'метал' (навіть *залізна* вода) — тут ідеться лише про якості, що можуть бути зіставлені із залізом, тобто маємо метафору, порівняння із залізом. Отже, якщо розібратись у семантиці цих уживань прикметника *залізний*, то в кожному випадку можемо дійти висновку, що це якісні, а не відносні прикметники. Перехід відносних прикметників у якісні — найпоширеніший семантичний процес, що активно діє вже понад 100 років, а розпочався значно раніше. Це істотно розширює виражальну образну семантику прикметників і тому найширше представлене в художній літературі.

---

¹ Грищенко А. П. Ступені порівняння прикметників // Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— 3-є вид.— К., 2007.— С. 682–683.

Одержавши якісний зміст, прикметник *залізний* тим самим набув змоги творити форми компаратива й суперлатива. Нам не трапилося форми *залізниший*, але вона в своїх якісних значеннях звучить цілком нормально і, вважаємо, не раз уже з'являлася в художніх текстах. Пор. сконструйовану фразу: У Івана *залізний* характер, а в Степана *залізниший*.

За нормами української граматики і словотвору поряд з вищим ступенем прикметників існує також і найвищий, який у літературній мові (з діалектами буває й інакше) твориться долученням префікса *най-* до форми вищого ступеня або службового слова *більш* (*найбільш*), *найменш* чи займенникового прикметника *самий*, до форми звичайного ступеня. Перша форма, відома ще з праслов'янських часів, уживається значно частіше. Не випадково сам цей ступінь називають *найвищим* і ніколи не називають *найбільш високим* чи *самим високим*². Форми найвищого ступеня можуть ще більше посилюватися долученням префіксів *що-* і *як-*. Найчастіше їх називають частками.

Але що це за частки, якщо вони становлять частину слова?! У СУМі ці форми вказано досить оригінально, хоч і не досить слушно. Обидва префікси подано в окремих статтях: *якнай-* «Уживається для творення форм найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників із значенням найбільшої або найменшої міри якості» Наприклад: *якнайгучніший*, *якнайдокладніший*, *якнайдужчий*, *якнайциріший*. А, крім того, в окремих словникових статтях подано: *якнайбільший*, *якнайближчий*, *якнайвищий*, *якнайгірший*, *якнайглибший*, *якнайдетальніший*, *якнайдешевизний*, *якнайдовший*, *якнайдорожчий*, *якнайдошкульніший*, *якнайдрібніший*, *якнайкрайчий*, *якнайкоротчий*, *якнайлегший*, *якнайліпший*, *якнайменший*, *якнайміцніший*, *якнайпильніший*, *якнайповніший*, *якнайрішучіший*, *якнайсуворіший*, *якнайтепліший*, *якнайтісніший*, *якнайчастіший*, *якнайшвидіший*, *якнайширіший*. Отже, із префіксом *якнай-* СУМ подає чотири утворення у статті про цей префікс та 26 утворень у вигляді окремих словникових статей.

Так само СУМ подав і префікс *щонай-*. Його характеристика: «Уживається для творення форм найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників із значенням найбільшої або найменшої міри якості». Наприклад: *щонайактивніший*, *щонайвірніший*, *щонайдовший*, *щонайпотрібніший*, *щонайпочесніший*, *щонайстрашніший*, *щонайтяжчий*. Приклади в окремих словникових статтях: *щонайбільший*, *щонайвищий*, *щонайгірший*, *щонайглибший*, *щонайдорожчий*, *щонайкрайчий*, *щонайліпший*, *щонайменший*, *щонаймолодший*, *щонайширіший*, *щонайпильніший*, *щонайповніший*, *щонайстаріший*, *щонайшвидіший*. Отже, усього наводиться 21 утворення із *щонай-*: 7 у статті про цей суфікс і 14 — в окремих статтях.

Зіставивши утворення із суфіксами *якнай-* та *щонай-*, можна констатувати, що серед матеріалів СУМ приклади, включені до статей про ці суфікси, всі різні, а статті, присвячені окремим утворенням, можуть збігатися (їх 10, пор. *якнайбільший* і *щонайбільший*, *якнайкрайчий* і *щонайкрайчий* та ін.). Утворення з обома суфіксами словник кваліфікує як семантично й стилістично тотожні. Усі утворення з обома цими суфіксами визначаються таким чином: «*Якнайбільший*, а, е, підсил. Найвищ. ст. до великий»; «*Щонайбільший*, а, е, підсил. Найвищ. ст. до великий».

Отже, у таких утвореннях ідеться про «підсил.», тобто підсилювальний зміст. А як подивиться лінгвістична громадськість на те, щоб уважати утворення з *якнай-* та *щонай-* формами четвертого ступеня порівняння прикметників (і прислівників)? І яка різниця між формами з *як-* і *що-*? Абсолютно тотожне їх

² Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : Нариси із словозміни та словотвору. — Ужгород, 1960. — С. 222–223.

визначення в словнику не означає їх абсолютної семантичної тотожності в мові. Такі утворення мові просто не потрібні. А ці живуть і не мають наміру зникати. У реченні «Гренландія — *найбільший* острів на Землі» прямо й категорично констатовано першість Гренландії за розмірами. Хіба в реченні «Гренландія — *якнайбільший* (чи *щонайбільший*) острів на Землі» маємо підсилювальний зміст? Ні, тут ідеться не про підсилення, а про зіставлення: є багато островів, але найбільший — Гренландія. Відмінність між *найбільший* і *якнайбільший* (*щонайбільший*) — не в підсиленні, а в більш копіткому, повнішому зіставленні всіх можливих претендентів. Визначення *якнайбільший* є надійнішим, більш обґрунтованим, ніж *найбільший*. Міра надійності в утвореннях із *щонай-* є вищою, ніж в утвореннях із *якнай-*. Ми розуміємо, що питання про четвертий ступінь і про семантику утворень зі *щонай-* та *якнай-* є дуже дискусійним. От давайте й подискутуємо про це питання.

Ми ж повернемося до процесу якісного забарвлення неякісних за природою прикметників та інших частин мови. Л. А. Семененко в одній зі своїх статей навила безліч поетичних новотворів ХХ–ХХІ ст., що являють собою форми вищого та найвищого ступенів від генетично відносних прикметників³. Пор. у різних авторів: що далі від землі, тим *земніша*. І у формі найвищого ступеня: О *найвесняніша* весна. Пор. уживання поряд зі звичайним і найвищого ступеня у І. Драча: «Але яка людська — *найлюдськіша!*»

Частіше такі okazіональні компаративи та суперлативи не супроводжуються однокореновими узуальними словами. Потреба в їх підкріпленні зникла, бо вони вже міцно утвердилися в поетичній мові. Пор. з колекції Л. А. Семененко (подаємо в називному відмінкові однини чоловічого роду незалежно від форми, ужитої в тексті): *герметичніший, золотіший, кам'яніший, космічніший, кришталевіший, майбутніший, материнськіший, небесніший, реактивніший, срібніший, стеблинніший, суспільніший, сьогодніший* (останнє від прислівника); суперлативи: *найзолотіший, найпаралельніший, найреволюційніший, найскелястіший, найстатевіший, найчорноземніший*. У Ліни Костенко, яка найміцніше вкорінилася в українську мову, okazіональний суперлатив виявляється складним і до того ж підкріпленим узуальним словом: «Музика космічна, / *Найбільш космічна* із усіх мистецтв!».

Зате іншим поетам трьох наявних ступенів порівняння прикметників явно не вистачає (що й навіяло думку про четвертий ступінь). Так, М. Вінграновський пише: «[лис] понюхав... верхню квітку, під нею понюхав *нижчу*, під *нижчою* ще *нижчішу*, під тією *найнижчішу*, а під *найнижчішою* *найнайнижчішу*, вже при самій землі на піску»⁴. Різноманітні форми повторення префікса *най-* — це різні намагання посилити виразовість третього ступеня: *Найнайкрайнісінький* ховається за мене; І думайте про *найнайголовніше*; *Най-най-най-найважливіший* екзамен. І просто *най*, без ніякого прикметника: Ступив і я у води проминання свого *най-най...* і поривання; побажав нам *всіляких-всєких-що-не-нає-най-най-най...* Замість повторення *най* можна ще додати до цього слова-суфікса числівник *сто*: Золоте і *стонайкраще*. Інший шлях запропонував Дмитро Павличко. У розмові з Іваном Драчем він питає: «— Іване, а скажи мені, як у вас кажуть, коли пень ве-

³ Семененко Л. А. Розширення парадигми відносних прикметників у поетичному мовленні // Культура народів Причорномор'я. — 2006. — № 82. Т. 2. — С. 145–148.

⁴ Семененко Л. А. Аксіологічно значущі відхилення у функціонуванні форм компаратива / суперлатива в українському поетичному мовленні // Там же. — 2008. — № 142. Т. 2. — С. 250–253.

личезний та ще з корчаками, як його обзивають? — Ну, корчакуватий пень! — А коли серед усіх корчакуватих пнів є *найбільш корчакуватий*, як на нього кажуть? — Ну, *найкорчакуватіший*! — Ну, а як серед усіх *найкорчакуватіших* є дуже вже страшний, *до жаху корчакуватий*? — Що ти до мене причепився? У нас таких не буває — це у вас такі... — У нас на такого кажуть — *найкорчакувакуватіший...*». І Дмитро, як дитина, радів слову, яке щойно трапилось до оказії, — *найкорчакувакуватіший*.

І сам образок Івана Драча називається «Найкорчакувакуватіший»⁵. Набридло повторення *найнайнай-*, то Павличко явно придумав повторення двох складів *-кувакува-* усередині слова. Вони навіть не виділяються словотвірно, а лише фонетично: це кінець одного суфікса (*-к-* з *-ак-*) і початок другого суфікса (*-ува-* з *-уват-*). Зрозуміло, що це слово придумане, бо жоден діалект не прийняв би цього *-кувакува-*. Але придумано вдало й дотепно.

Л. А. Семененко, розглядаючи компаративи та суперлативи відносних прикметників, членує їх на семантичні групи — темпоральні та якісно незмінні тощо. Але зібрані дослідницею матеріали засвідчують, що буквально всі відносні прикметники за бажанням автора можуть набути якісного змісту й утворити компаративну та суперлативну форми. Остання рідше виявляється потрібною, але твориться так само легко, як і компаративна⁶. Якщо в поезії з'явився суперлатив *найпаралельніший*, то де той відносний прикметник, від якого не можна утворити суперлатива чи компаратива? Просто прикметників багато, і поети ще не всі їх осмислили в якісних ракурсах, та й не всі вже осмислені потрапили в поле зору мовознавців. Поет видає нині для власної втіхи за власні гроші збірник накладом у 200 примірників — спробуй його роздобудь. Ось уже кілька років ми не можемо дістати жодного збірника пародій Миколи Сома, зокрема його славнозвісних епітафій, щоб продовжити свої пошуки в галузі ономастичної гумористики. Ще через сто років казатимуть наші нащадки, що ось були такі геніальні поети, які залишилися невідомими, бо не вміли розпштовхувати ліктями інших... Утім, відносні прикметники від того не перестануть набувати все виразніших якісних співзначень.

Інша, здавалося б, річ — займенникові прикметники, тобто те, що змінюється за родами і давніше відносилось до займенників. Л. А. Семененко назбирала їх чимало⁷. Наприклад: «Жінка *твоя*. Але я *твоїша*»; «Було *всього*, а буде ще *всьогоіше*». Обидва ці утворення належать Ліні Костенко. А це означає, що граматичні показники якості прорвалися і до займенникових прикметників. Якщо Ліна Костенко сказала *твоїша*, *всьогоіше*, то можемо висновувати, що всі без винятку родозмінні займенники можуть мати подібні форми ступенювання. Чуття мови у нашої провідної поетеси їй не зраджує. Пор. ще приклади: «Слово “усмішка” *нашіше* від “фейлетону”» (Остап Вишня); «усіх скакунів — отих скакунів *найусіших*»; «*мійніший*» замість простого визначення «*мій*». Тут у Б. Нечерди утворення не дуже вдале: «просто» було б *моїший*, а не *мійніший*, у якому законсервовано форму *мій*. Пор. у Л. Костенко: *твоя* — *твоїша*. Ще займенникові ступенювання: «*самішому* з *найсаміших*: ще *своїший*: то був просто *свій*, а

⁵ Драч І. Найкорчакувакуватіший // Літературна Україна. — 2009. — 1 жовт.

⁶ Семененко Л. А. Розширення парадигми відносних прикметників у поетичному мовленні // Культура народів Причорномор'я. — 2006. — № 82. Т. 2. — С. 145–148.

⁷ Семененко Л. А. Експресивний потенціал ступеньованих займенникових і порядкових прикметників (на матеріалі поетичних ідіостилістичних кодів II пол. XX ст. // Мова і культура. — К., 2004. — Вип. 7. Т. 4. Ч. 1. — С. 267–272.

цей — «свій в доску»» (М. Стрельбицький); нормальніше утворення у Володимира Затуливітра: «лиш одне, *своїше*, ніж *своє*, при мені»⁸.

Тут варто трохи поміркувати. Якщо вдуматися, то в нашому світі немає нічого, крім предметів — реальних чи уявних (віртуальних) та ознак, прикмет цих предметів. Ознаки можуть бути усталені, статичні, виражені переважно прикметниками (*хлопець розумний, хлопець дурний*), та динамічні, швидкозмінні, що передаються переважно дієсловами (*хлопець їсть, хлопець спить*). Але те й те — ознаки предметів. Більше на світі нічого немає. І ступенювання — обсяг, міра вияву ознаки — не може не бути її найістотнішою властивістю. Адже всі граматичні категорії прикметників (рід, число, відмінок) — це просте віддзеркалення відповідних рис предмета — іменника. А ось вираження ступеня — звичайного, вищого, найвищого (або першого, другого, третього і, не виключено, четвертого) — органічно притаманна прикметникам граматична категорія, здавна пов'язана з якісними прикметниками. Ми пересвідчилися, що нині вона все глибше проникає у відносні прикметники, які при цьому набувають якісного забарвлення. Безперечно, існують відносні прикметники, від яких жоден поет ще не утворив вищого чи найвищого ступеня. Але й далеко не всі такі утворення знайдені, і, найголовніше, у мові не існує принципової заборони форм ступенювання від будь-якого відносного прикметника, з наданням йому якогось якісного, тобто змінного, рухомого змісту.

Те саме стосується займенникових приметників, але не стосується прикметників порядкових. Л. А. Семененко опрацювала багато поетичних текстів, однак про порядкові числівники їй довелося говорити лише стосовно утворення *перший, найперший*, за межами якого вона знайшла тільки одне, хоч і дуже яскраве й експресивне утворення В. Затуливітра: «мов насправді жив у *найдвадцятішим* із *найдвадцятих*, *найдвадцятущому* з усіх віків». Тричі вжито тут форму найвищого ступеня, у кожному випадку з тим же префіксом *най-*, але в усіх — з різним суфіксальним розв'язанням (*-іш-*, нульовим, *-ущ-*). Поет вважав за можливе так нестандартно позначити час, коли творив, гадаємо, тому, що це таки дуже особливе для України і всього світу століття, у якому стільки всього відбулося, що і в десять інших віків би не влізло. А ступенювання порядкових (та інших) числівників пояснюється просто. Тут ступенюванням став сам числовий ряд: *четвертий* — це вищий ступінь форми *третій*, а *п'ятий* — вищий ступінь форми *четвертий*. І так до безкінечності. Кількісне ступенювання є основою числового ряду, тому якимось семантично іншим ступенювання мови і мовлення сприймають як зайве.

Якщо *третій* має не тільки вищий ступінь — *четвертий*, а й нижчий — *другий*, то *перший* володіє тільки вищим ступенем — *другий*, а нижчого не має (нуля та від'ємних чисел давнє рахування не знало), тому тут давню, ще індоєвропейську форму *pr-vos > псл. *p'gvъ* > укр. *первий* (із численними похідними), наявну в усіх без винятку слов'янських мовах, в українській, а також у білоруській та польській мовах додатково доповнило похідне утворення *перший* < *первий — «форма вищого ступеня від *первий*»⁹. Зрозуміло, що подібної форми в наступ-

⁸ Семененко Л. А. Інноваційні ад'єктивні словоформи співвідносної інтенсивності ознаки в поетичному мовленні Володимира Затуливітра // Міжнародна конференція «Текст як об'єкт лінгвістичного дослідження і засіб навчання мови»: 36. наук. ст. — Полтава, 2007. — Т. 2. — С. 228–232.

⁹ Етимологічний словник української мови. — К., 2003. — Т. 4. — С. 358, пор. с. 337–338.

них членах числового ряду (*другіший тощо) принципово бути не може. Хіба що з якимось нечисловим переосмисленням.

Дієслова, будучи виразниками динамічних прикмет іменників, можуть виражати ступені ознак не гірше прикметників. Пор. *світліти* «ставати світлим», *світлішати* «ставати світлішим», так само *синіти* «ставати синім» і *синішати* «ставати синішим», *старіти* «ставати старим» і *старішати* «ставати старішим». Усі якісні прикметники, що можуть утворювати вищий ступінь порівняння, так само вільно утворюють і похідне від цього вищого ступеня дієслово. Наявність пар типу *світліти* — *світлішати* (похідних від *світлий* — *світліший*), які виразно передають зміну ознаки (зміст дієслова, нагадаємо, є динамічною ознакою), слугує аргументом того, що не тільки *світліший*, а й *світлий* є виразником ступеня ознаки. При цьому тут, як часто кажуть, не нульовий ступінь ознаки, а перший, за яким іде другий — *світліший*. Це — доказ того, що форми *світлий*, *синій*, *старий* тощо також є ступенями вираження ознаки.

Зазначимо, що форм найвищого ступеня — *найсвітліший*, *найсиніший*, *найстаріший* дієслова не знають. В українській мові немає жодного узуального дієслова з префіксом *най-*. Проте динамічний зміст найвищого ступеня в дієслові може бути цілком виразно окреслено аналітичним шляхом: *найбільш змукнути* (змучитися, *посиніти*), *найкраще вдягтися*, *найвище стрибнути* тощо. Та й вищий ступінь якості в дієслові зовсім не обов'язково пов'язаний з відповідною формою прикметника. Адже зміст *червонішати* (і будь-якого дієслова, похідного не від прикметника *їсти*, *пити* тощо) може творитися власне дієслівними засобами — префіксами, уточнювальними словами (прислівниками) та ін.: *почервоніти*, *зачервоніти*, *розчервонітися*, *сильно розчервонітися*, *недоїсти*, *перепити*, *з'їв мало*, *багато*. Таким чином передається не один певний зміст, а безліч відтінків динамічного процесу. Подібний спосіб вираження ступеня ознаки за межами граматичних норм ступенювання є і в прикметників, бо ступенів, форм, різновидів тієї ж ознаки у них, як правило, більш ніж три (чи чотири). Мова граматично оформила тільки необхідний мінімум ступенювання. Ось найкращий, мабуть, знавець лісу Петро Сорока констатує: «зелень цікава саме різноманіттям тонів. Тільки в лісі, де майже кожне дерево зелене по-своєму, я нараховую їх добрих два десятки»¹⁰. І кожне з цих «добрих двох десятків» треба і цілком можливо мовно позначити. Тут уже діють і ступені порівняння, і найрізноманітніші мовні засоби, передусім уточнювальні й деталізувальні прислівники. Зрозуміло, що прикмет, одного з двох фундаментальних складників сприйняття і мовного відображення світу, існує ціле море, навіть більше — безмежність. А. П. Романченко, говорячи про диференційно-семантичні ознаки поля компаративності, виділяє як домінуючу ознаку рівність / нерівність і домінуючі ознаки «реальність / ірреальність, категоричність / некатегоричність, менше / більше норми, співвідносність / неспіввідносність ознак, обмежена / необмежена множина однорідних предметів, експліцитність / імпліцитність агента порівняння, однократність / багатократність, нейтральність / емоційність»¹¹. Дослідниця не згадує конкретніших ознак типу *краще* / *гірше*, *світліше* / *темніше* тощо.

¹⁰ Сорока П. І. Натпесерце. Денники 2009 року.— Тернопіль, 2009.— С. 62.

¹¹ Романченко А. П. Прагмалінгвістичні параметри функціонально-семантичного поля компаративності в сучасній українській літературній мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— О., 2009.— С. 5.

Варто додати, що й прислівники (і точнісінько так само — структурно тожні з ними предикативи, які ми вважаємо окремою повнозначною частиною мови, хоч ця думка, уперше висловлена Л. В. Щербою та В. В. Виноградовим¹², нині переважно не підтримується) мають ті ж форми вищого й найвищого ступеня, що й якісні прикметники. Інакше кажучи, якщо ми визнаємо наявність граматичної категорії ступеня у прикметників, то маємо тим самим визнати цю категорію і в прислівників (та предикативів). Пор. *сильний* — *сильніший* — *найсильніший* і *сильно* — *сильніше* — *найсильніше* тощо. Випадки, коли поети витворювали вищий чи найвищий ступінь якісно осмисленого відносного прикметника, можуть стосуватися й прислівника. Пор. *майбутніший, материнськіший* — *майбутніше, материнськіше* : *найскелястіший, найзолотіший* — *найскелястіше, найзолотіше*.

Як бачимо, зміст ступенювання ознаки предмета є одним із найвагоміших засобів окреслення думки. Цей зміст так чи інакше властивий усім повнозначним частинам мови, крім самого іменника, що називає предмет, а не його ознаку. Але таке поширення в мові ступенювання не могло не зачепити й самого іменника. О. О. Потєбня говорив навіть про «порівняльний ступінь іменника», наводячи приклади з рукопису XIII ст.: *бережѣ* «ближче до берега»; скотину ли и нареку, по и того *скотѣ*: звѣрѣ ли,— нѣ того *звѣрѣ*. Ці форми вчений пояснював тим, що, коли, наприклад, від іменника *дѣва* можна було утворити прикметник *дѣвая* без спеціальних словотвірних засобів, сам іменник «був якіснішим, ніж нині»¹³.

У XIII ст. іменник справді був ближчим до прикметника. Обидві частини мови виникли внаслідок розщеплення однієї, що в індоевропейських мовах видно бодай з парадигм їхнього відмінювання. Але все ж «порівняльний ступінь іменника» пояснюється не ситуацією «давніше — пізніше», а семантичною сутністю іменника. Адже кожний предмет, якщо розібратися, є сукупністю певної (як правило, великої) кількості ознак, у межах яких він існує. Казковий *велетень*, *людина* нормального зросту, *карлик*, *свіфтівський ліліпут* розрізняються зростом і серією похідних від цього ознак. Визначення семантики іменника в тлумачному словнику — це так чи інакше вказівка на його головніші ознаки. І сьогодні іменники, передусім у художній мові, де поети полюють за мовною небуденністю, можуть, як і у XIII ст., мати ступені порівняння. У фразі В. Затуливітра «життя *солодше* і *денніший* день, і дощ *доціший*, і *травніший* травень, і *ластів'їші* в гніздах *ластівки*» п'ять компаративів, з яких тільки один утворено від прикметника (*денніший* день від *денний*), а всі інші — від іменників: *доціший* від іменника *дощ*, *травніший* від іменника *травень*, *ластів'їший* від іменника *ластів'я*. А форма *солодший* (від іменника *солод*, від прикметника *солодкий* було б *солодкіший*) взагалі є не новотвором, а узуальною лексемою, добре засвідченою в словниках.

Л. А. Семененко дібрала ще такі компаративи та суперлативи від іменників: «була смола, *смолишою* стала», «*рентгеніший*, ніж рентген», «*скал найскаліших*», «татари — *татаріший*», «Такі орли, один *орліший* іншого», «Баба Палажка, по-моєму, значно *професоріша* від самого професора» (О. Вишня).

¹² Щерба Л. В. О частях речи в русском языке // Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. — М., 1957. — С. 74–76; Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. — М., 1947. — С. 399–421.

¹³ Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1968. — Т. 3. Об изменении значения и заменах существительного. — С. 37–38.

Пор. навіть з усіченням іменника: «Ожина стала ще *ожіша*» (М. Вінграновський)¹⁴.

Семантика кожної частини мови фактично розкривається як здатність до того чи іншого ступенювання цієї частини мови. Різні напрямки (шляхи, способи) такого ступенювання — це різні семанти того ж слова або його синоніми чи близькозначні слова. Будь-яка семантика, зрештою, виявляється в потенційному наборі її ступенів, які прямо чи опосередковано скеровані на виявлення ступенів ознаки (ознак), притаманної іменникові. Маючи таку солідну мовну обслугу, іменник сам по собі ступенів порівняння, як правило, не творить. Але в особливих, передусім умотивованих стилістично випадках ці ступені з'являються і в іменника.

(Одеса)

Yu. O. KARPENKO

DEGREES OF COMPARISON OF DIFFERENT PARTS OF SPEECH AND THEIR FUNCTIONS

We are accustomed to the degrees of comparison of qualitative adjectives as their grammar category. Though taking into consideration that nothing exists in the world except things and their attributes, their ability to form degrees of comparison gains extra significance. The author proves in the article his ideas that not only adjectives but all the other parts of speech to some extent possess such an ability.

Keywords: degrees of comparison, comparative degree, superlative degree.

---

¹⁴ Семененко Л. А. Відсубстантивні okazіональні компаративні морфостилеми у поетичному мовленні // Записки з українського мовознавства.— О., 2005.— Вип. 15.— С. 3–11.

ДО ІДЕОЛОГІЧНИХ ОСНОВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ І УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ¹

Статтю присвячено ідеологічним основам української нації і української мови, які утворюються різними проявами української національної релігії, тобто національної традиції, утіленої в історії та культурі України. У зв'язку з цим розглядаються конкретні ідеологічні проблеми, важливі для подальшого існування України як держави.

Ключові слова: віри, українська національна релігія, українська мова, українська етнічна й політична нація, ідеологічні основи.

Слід розрізняти поняття «релігія» і «віра». Вір в Україні *кілька*, навіть в етнічних українців. Це різні християнські конфесії (православні, греко-католицька, римо-католицька, протестантські), РУН-Віра, модернізована національна віра («язичництво»), кришнаїзм і атеїзм, що з них останній також становить окрему віру, оскільки існування / неіснування Бога довести неможливо — у це можна тільки вірити. Релігія ж в українців має бути тільки *одна*, утім, як це фактично є в усіх існуючих загальновизнаних націй. Саме на цій релігійній основі може виникнути згода між українцями, які є різновірними, а потім на підставі цієї згоди складеться їхня єдність, потрібна для існування українців як нації. Оскільки українська етнічна нація являє собою стрижень української політичної нації, душі Української держави, куди мають увійти всі етноси України, проблема загальноукраїнської релігії, що має становити ідеологічну основу української нації й української мови, набирає першорядної ваги.

Виховання українців у дусі згаданої української релігії має починатися ще зі школи, якщо не з перших років свідомого життя, згідно з віковими можливостями і здатністю до сприйняття її основ.

Зважаючи на різновірність українців, українська школа повинна толерантно ставитися до вір учнів, забезпечуючи можливість вивчення ними (у школі чи поза школою) основ тієї віри, до якої вони належать, і не накидаючи жодної з них усупереч їхній конфесійній належності. Віра має бути пов'язана із засвоєнням основ етики як складової частини віри. Дітям з атеїстичним світоглядом має викладатися просто етика як предмет.

---

¹ Пропонована стаття постала з розширеного варіанта неопублікованого тексту «Школа і релігія», що становив відповідь на винесене в заголовок питання, поставлене автором співробітниками Інституту українознавства.

Що ж стосується релігії, то, виходячи зі значення самого слова, запозиченого з латинської мови — *religio*, похідного від дієслова *religare* «пов'язувати з тим, що позаду (отже, у часі — з минулим)», вона позначає *національну традицію (історичну пам'ять)*, дорогоцінну як духовна спадщина предків, а тому гідну того, щоб стати *найвищими національними святощами*, обізнаним із якими має бути кожен українець, тобто громадянин України (незалежно від національності), але, звичайно, насамперед — українець як представник української етнічної нації. Складовою частиною цієї національної традиції має бути *культ предків* — пам'ять про *родину, рід, народ* (а точніше — *нарід*, тобто націю), насамперед у найвидатніших людях і в історії, утілений у подіях, пов'язаних із певними часами і місцями. Сюди має увійти і знання національних звичаїв, а також національної культури в найвизначніших фольклорних і літературних творах (у тому числі в їхньому музичному втіленні, якщо воно існує). Тлумачення всієї цієї національної традиції, що становить суть того, що слід називати *національною релігією*, повинно бути абсолютно єдиним, позбавленим розбіжностей, щоб стати основою для згуртування нації, важливим атрибутом якої є українська мова як мова національна і мова міжетнічна державна. Зазначена єдність національної традиції, що виключає розбіжності в її тлумаченні, потрібна для того, щоб стати основою для згуртування нації, а не приводом для її розбрату ².

У зв'язку з цим шкільний учитель поки що у вихованні знання й пошанування національних святощів (національної релігії) повинен спиратися на вже наявне, виходячи з вивчення історії України, української народної словесності (фольклору) та української літератури.

Проте надалі і учні шкіл, і люди, які ще не вчилися в новій українській школі з її пошануванням національної історичної пам'яті, мали б дістати все це зібраним разом. А це б передбачало укладення або створення трьох національних Книг ³.

Перша з цих Книг — «Кобзар» Тараса Шевченка, куди мають бути залучені всі безсумнівні твори його поетичної спадщини українською мовою. Треба було б остаточно зібрати якнайповніше ті його тексти, що повинні увійти в цей канон ⁴, причому всі твори Шевченка, покладені на музику, мають у цім каноні бути відповідно музично відбиті.

² Проблема ідеологічних основ української нації і української мови набуває в наш час особливої гостроти у зв'язку із дедалі частішими спробами, що виходять з імперсько-російських кіл, усіляко протидіяти становленню України як держави, протиставляючи їй ідею «Малоросії» як невід'ємної складової частини державної території «триєдиного русского народа» (пор., зокрема, присвячену цьому працю: *Калашиников М., Бунтовский С. Независимая Украина. Крах проекта.* — М., 2008. — 414 с.).

³ Слово «книга» свідомо подаємо в написанні з великої літери (Книга), оскільки йдеться не про пересічні книжки, а Книги, що мають посісти особливе традиційно-релігійне місце серед усього написаного і виданого досі українською мовою.

⁴ Для тих, хто б цікавився особливо глибоко життям і творчістю поета, мають, звичайно, бути уприступлені абсолютно всі наявні варіанти творів Шевченка, твори, що викликають сумнів, як належні йому, а також усе написане Шевченком російською мовою. Проте оскільки йдеться про Шевченка як насамперед *великого українського поета*, до канонічного добору творів у «Кобзарі» мають увійти тільки твори українською мовою. Виходимо при цьому з досвіду двох суміжних великих слов'янських літератур — російської і польської. Як відомо, у Лермонтова і Тютчева, так само як і в Міцкевича, є окремі твори, писані французькою мовою. Проте їх, як правило, подають лише в повних збірках їхніх творів. До основного канону їх російських і відповідно польських творів вони не входять.

Друга Книга мала б складатися з усього найвидатнішого, етично й естетично найвартіснішого, що належить до української народної словесності й літератури з давньокиївської (тобто давньоукраїнської)⁵ доби до наших днів. До цієї роботи, що полягатиме в доборі і підготуванні до оприлюднення текстів, мали б бути обов'язково, поряд з іншими фахівцями, залучені музикознавці й історики мови. Перші, музикознавці, були б конче потрібні для того, щоб тексти дум, пісень і віршів могли супроводжуватися (за наявності) їхніми мелодіями, як у нотнім відбитті, так і в звукозаписі⁶. Другі, історики мови, були б надзвичайно затребувані з огляду на те, що історичні тексти (наприклад, «Слово о полку Ігоревім») сучасний українець має читати не тільки в перекладі сучасною українською мовою, а й в оригіналі, максимально наближеному до української фонетики, що, безперечно, було цій пам'ятці властиве, але «приховане» умовністю тогочасної графіки. Тодішній, по суті, давньоукраїнський текст повинен бути переданий сучасним українським письмом (можливо, з ужиттям — і поясненням — деяких додаткових літер, наприклад, **ы**, **ь** й **ѣ**). Це вимагало б глибокої й копіткої наукової роботи, щоб відповідну інтерпретацію було визнано досить переконливою з наукового погляду і водночас достатньо приступною для «рядових» читачів.

Третя Книга має становити популярний, у привабливій формі написаний коментар до перших двох Книг. Сюди мали б увійти стисло написана історія України разом із нарисом української культури в її історичному розвитку. Тут мало б бути пояснене те, що могло лишитися незрозумілим у двох попередніх Книгах, а в поясненнях (у разі доцільності цього) могли б бути використані як ілюстрації ті твори (тексти), що не ввійшли до перших двох Книг.

Перші дві Книги не треба писати, бо всі тексти, які туди увійдуть, уже написано або (в разі їхнього фольклорного походження) уже записано. Треба тільки їх дібрати, а для цього потрібні зусилля цілої групи найавторитетніших знавців мови, фольклору, літератури й музикознавців (у випадку, якщо йдеться про музичні (народнопісенні або літературно-пісенні) твори). Тільки вони всі разом можуть вибрати те, що ввійде до цих Книг.

⁵ Нагадаємо, що слово *руський* у давнину, а в Західній Україні — ще в XX ст. було синонімом до поняття «український». Саме тому, а також на підставі явно українського характеру озвучення, причому в росіян старообрядців-безпопівців, давньоруських і церковнослов'янських текстів, отже, українського характеру літературної норми давньоруської мови, є всі підстави давньоруський період розглядати також як давньоукраїнський (стосовно цього див.: *Ткаченко О. Б.* Російська та церковнослов'янська мова (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // *Мовознавство*. — 1993. — № 3–4. — С. 5–13).

⁶ Вороги українства і в царській Росії, і в СРСР, що був фактичним (тільки замаскованим) продовженням Російської імперії, прекрасно усвідомлювали потугу української пісні і її вагу в пробудженні української національної свідомості, і тому весь час докладали чимало зусиль, щоб її знищити або принаймні послабити її вплив на українців. Можна було б написати не одну розвідку на цю тему. Робилося це по-різному — від заборон виконання українських пісень, виконання тільки з іноземним (наприклад, французьким) перекладом українського тексту в царській Росії або шляхом обмеження пісенного репертуару в радянських період аж до знищення українських виконавців, композиторів і видатних музикознавців органами ЧК — ОГПУ — НКВД і їх агентами (знищення М. Леонтовича (1921 р.), кобзарів (1934 р.), Г. Хоткевича (1938 р.), Д. Ревуцького — 1941 р.). І саме тому, коли, нарешті, існує Українська держава, треба було б докласти всіх зусиль для відродження в повному обсязі української пісні як могутньої ідеологічної сили, якою аж ніяк не варто нехтувати, будуючи і зміцнюючи нашу державу.

Складніше створити третю Книгу, бо значну, якщо не переважну, її частину треба не укласти, а *написати* в цьому випадку найавторитетнішому як учений і найобдарованішому як письменник історикові ⁷.

Окремою проблемою в Книгах є «Кобзар» Тараса Шевченка. Шевченко має бути представленим в обох перших Книгах: у першій міститиметься якнайповніше увесь «Кобзар», у другій — найважливіші Шевченкові твори з «Кобзаря». Останнє покладає особливу відповідальність на укладачів.

І вже виходячи з Книг, слід би було подумати про національні дні, дні національної пам'яті українців, пов'язані з тими подіями, радісними і скорботними, які варто відзначати щороку.

Велику вагу для виховання нації в цілому могли б мати свята, подібні до пісенних свят латипів, литовців і естонців ⁸ або до національних фестивалів кельтських народів, де б змагалися між собою найкращі національні гурти з різних місцевостей України, які б у разі їхньої перемоги відзначалися престижними преміями. Це могли б бути свята національних пісень, танців, поезії, музики, змагань з національних видів спорту (національних ігор).

Такі свята, звичайно, повинен був би мати й кожен етнос України — як національні меншини, так і окремі народи (наприклад, кримські татари). Але насамперед важливим було б продумати і здійснити створення українських національних свят з тих міркувань, що українці є основним (титульним) етносом України, а також тому, що вони, на жаль, ще не склалися повністю в націю, а це заважає успішному будівництву Української держави. Скластися в націю українцям (у тім числі й як політичній нації) допомогло б знання й пошанування національних святощів і пам'ятні свята, пов'язані з ними.

Для того, щоб як учень школи, так і дорослий українець прийшов до розуміння поняття «народ (нарід, нація)», треба було б, щоб він якомога краще насамперед пізнав історію своєї родини, а далі й свого роду. Саме це допомогло б йому найконкретніше зрозуміти й значення найбільшої родини, української нації, куди як струмочки, річки і ріки в море вливаються всі українські родини й роди, де однаково почесне місце займуть і всі українці в політичному сенсі слова, тобто залежно не від їхньої національної належності, а від того, який внесок вони зробили в життя і розвиток Української держави. Треба кожному українцеві (у найширшому розумінні) змалку прищеплювати поняття честі своєї власної родини, роду і народу, і, звичайно, не чванькуватістю, не безпідставною пихою, а добрими й благородними вчинками, якими можна і слід пишатися. Тут, звичайно, є чого повчитися в китайців і японців. Чому японцеві безчестя страшніше від смерті? Через те, що людині, яка вкрила себе безчестям, загрожує викреслення зі

⁷ Для тих, хто не розумітиме потреби згаданих Книг для українців (адже, наприклад, їх не мають і без них обходяться росіяни), пояснимо, що доконечність їх для українців впливає з того, що українці (на відміну від росіян) ще не сформувалися в націю і до того ж їм у цю націю заважають сформуватися. Потребу в таких Книгах у критичні моменти відчували навіть цілком сформовані й сильні нації, наприклад поляки. Саме у зв'язку з цією потребою Адам Міцкевич написав свої відомі «*Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*» («Книги польської нації і польського пілігримства»), що відіграли велику роль як у формуванні польської національно-державницької думки, так і в створенні прихильного ставлення до поляків у Європі і в світі.

⁸ Велике об'єднаним значення пісень, що згуртовують і об'єднують націю, зрозуміли ще давні китайці, у зв'язку з чим з'явилися два великі їхні збірники — найдавніший «Ші-цзін» («Книга пісень») (XI–VI ст. до н. е.) і пізніший «Юе-фу» («Музична палата») (II ст. до н. е. — VI ст. н. е.), зібраний спеціальною установою, Музичною палатою, мабуть, чи не найпершою у світі інституцією для збирання фольклорних творів.

списків роду, отже, повне *небуття*: її начебто ніколи й не було на світі. І навпаки, людина, що збереглася серед списків членів роду, увесь час згадується, її запрошують на всі родинні урочистості, її ім'я і життя весь час пам'ятають. Їй забезпечене вічне життя в пам'яті роду.

Релігія, подібна згаданій, могла б міцно об'єднати українців (незалежно від того, якої віри вони дотримуються). Згодом, оскільки була б сконсолідована українська етнічна нація, стрижень української нації політичної, куди входять усі етноси України, це б допомогло остаточно сконсолідуватися і цій останній.

Для того, щоб ця національна релігійна (понадвіровизнаннєва) система складалася, потрібні були б спільні зусилля представників усіх суспільних наук. Крім уже згаданих, сюди мали б увійти соціологи, етнологи, політологи, філософи, релігієзнавці, економісти⁹. Важливим було б, — тим більше, що в кінцевім підсумку, слід було б зважати, крім українців, на всі етноси України, — залучення до цієї роботи не лише українознавців, а й фахівців, пов'язаних з іншими етносами й мовами, думка яких, особливо наприкінці цієї роботи, мала б свою цінність і вагу.

Створення згаданої релігійної системи не відокремило б Україну від світу, а, навпаки, з'єднало б її з ним, бо показало б її місце і призначення в ньому¹⁰. А щоб саме так сталося, було б бажано зважити на світовий досвід творення подібних ідеологічних систем, які є водночас основою державно-національної ідеології в різних державах світу. Робота, пов'язана зі створенням розглянутої державно-національної ідеології, дуже складна, але й важлива, і через це варто було б особливо з нею не зволікати, а розпочати її негайно.

Звичайно, тут можна було порушити тільки частину того, що пов'язане з українською державно-національною ідеологією, яка має бути розтиражована і продовжена і в сучасній літературі найрізноманітнішого характеру, і в музиці (зокрема, піснях), у тому числі наймодернішій, і в кіно- й телесеріалах як на історичні, так і на найсучасніші теми. Тут ішлося не стільки про вічно молоде, і вічно ростуче дерево національного життя, втілене в національній культурі, скільки про його коріння. Загально-бо відомо, що чим глибшим і міцнішим буде коріння, тим міцнішим і несхитнішим, здатним витримати будь-які бурі історії, буде дерево національного життя.

Для людей, що звикли вбачати в мові лише так звані словникові холодини, далекі від економіки, техніки, медицини, тобто галузей практичної діяльності людей, а з іншого боку, й віддалені від ідеології, звичайно, усе викладене видається багато в чому незрозумілим. Проте хоч би з того, яке значення в найрозвиненіших країнах приділяється, з одного боку, національно-державній мові, а з другого, — відповідній ідеології, стане зрозумілим, що всі ці речі тісно пов'язані.

⁹ Стосовно значення останніх треба пам'ятати, що міцну економіку може побудувати тільки нація, натхненна потужною національною ідеологією, що, зокрема, доводить досвід Японії. Недаремно саме тому японські економісти, які відвідали Україну в 1996 році, на запитання «Чого бракує українській економіці?» однозначно відповіли — «Націоналізму» (див.: Бачинський Г. Чи залишиться Україна українською? // Україна на межі тисячоліть. — К., 1998. — С. 177).

¹⁰ При визначенні місця й призначення кожної нації в світі виходимо з поняття *місіонізму*, яке пов'язане з місією кожної нації. У своїй книжці «Українська мова і мовне життя світу» (К., 2004) автор цієї розвідки місію України в світі визначив так: «Україна — наріжний камінь Вільної Європи» (с. 53). Але, зрозуміла річ, цю місію, складну й відповідальну і водночас почесну, може виконати лише Україна, що являтиме собою справді сильну й впливову державу, а такою може стати і бути тільки Україна, міцно об'єднана спільною для всіх її регіонів метою й вірою в слушність свого шляху і здійсненність свого призначення.

З одного боку, престижною стає мова, що її вживають найосвіченіші й найзможніші люди. Але, з другого боку, найуспішнішими є держави, об'єднані потужною державно-національною ідеологією, міцно пов'язаною з розвитком власної державно-національної мови.

Історичний досвід людства доводить, що найкраще утвердження й розвиток мови може забезпечити як її носій лише нація з ефективним сучасним розвитком своєї держави, свідомо свого значення як для самої себе, так і для світу, нація, горда своїм минулим у його найвищих осягах, цілеспрямована і впевнена в своєму майбутньому.

Тільки подібна нація, якою б хотілося бачити українців, насамперед етнічних, здатна забезпечити існування і розвиток української мови. Але для того, щоб нею стати й бути, українці мають спертися на потужну ідеологію, яку ми звемо національною релігією, що могла б забезпечити єдність нації, її впевненість у своїх силах і, як наслідок, — здатність побудувати сильну державу, створити розвинену й оригінальну культуру в найширшому розумінні цього слова. Без подібної ідеології, або національної релігії, і українська нація, і українська мова скидатимуться на корабель без компаса і будь-яких інших орієнтирів, корабель «без керма і без вітрил», приречений на нескінченне блукання в пошуках свого шляху, а то й на неминучу катастрофу.

О. В. ТКАЧЕНКО

TOWARDS THE IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE UKRAINIAN NATION AND THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article is devoted to the ideological foundations of the Ukrainian nation and the Ukrainian language which are formed by different manifestations of the Ukrainian national religion, that is of the national tradition incorporated in the history and the culture of Ukraine. There are considered concrete ideological problems, important for the subsequent existence and the development of Ukraine as a State.

Key words: faiths, the Ukrainian national religion, the Ukrainian language, the Ukrainian ethnic and political nation, ideological foundations.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ПРИТЯГУВАННЯ І ВІДШТОВХУВАННЯ¹. І. ВПЛИВИ, ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ, ЗАПОЗИЧЕННЯ

У статті розглядаються українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі (кінець ХХ — початок ХХІ ст.), які характеризуються певним ослабленням впливів російської мови на українську й, навпаки, посиленням впливів української мови на російську (в Україні), більшою увагою вже не тільки україномовної, а й російськомовної спільнот до проблем національної самобутності відповідно української і російської мов (з «відштовхуванням» від іншої мови).

К л ю ч о в і с л о в а: українсько-російські мовні контакти, пуризм, «український варіант» російської мови, «ономастична асиміляція».

1. Новий етап у понад трьохсотлітніх контактах української і російської мов, який розпочався зі здобуттям Україною державної незалежності і проголошенням української мови державною, характеризується помітними змінами не тільки в статусі (суспільному стані та функціонуванні) обох мов в Україні, а й у тенденціях взаємовпливів на корпуси обох мов і в особливостях сприйняття відповідними мовними спільнотами в Україні цих впливів. З одного боку, хоча потужний вплив російської мови на українську, який здійснювався з боку російської мови не тільки «метрополії», а й у межах самої України, не припинився, звичайно, й тепер, уже можна говорити і про певне його ослаблення внаслідок появи таких факторів, як належність Росії і України до різних державних утворень зі значною мірою відмінними формами організації політичного та економічного життя, можливість контактів української мови з іншими мовами світу вже не обов'язково через посередництво російської мови, помітне посилення тенденцій (як «наукового», так і «наївного» характеру) до очищення корпусу української мови від наслідків впливів російської мови. З другого боку, у мовленні російськомовної частини українського суспільства, у ЗМІ набрали частотності й, безперечно, посилюватимуться такі явища, що відбивають вплив української мови, видозмінюючи попередній портрет російської мови в Україні, частина з яких уже входить і в номінативний фонд російської мови метрополії. Зміни у взаємодії української і російської мов відбиваються як у загальному руслі їх взаємовпливів та взаємних запозичень, так і в явищах іншомовних (відповідно українських або російських) текстуальних вкраплень та прецедентних текстів у мовленні (останнє є предметом окремого обговорення).

¹ Пор. інший варіант статті автора з подібною назвою: *Taranenko O. Ukrainian and Russian in contact: attraction and estrangement // Intern. Journ. of the Sociology of Language.*— 2007.— N 183.— P. 119–140.

Такі зміни в контактуванні української і російської мов свідчать про трансформації в їх взаємовпливах не тільки суто кількісного (за масовістю та динамічністю, інтенсивністю), але і якісного характеру: з певними модифікаціями тематико-змістового та аксіологічного плану² і у векторах впливів — у тенденціях «притягування» / «відштовхування» між мовами (перша з цих тенденцій, як відомо, традиційно характеризувала полюс російської мови на шкалі взаємовідносин обох мов, а друга — полюс не так української мови, як української мовної свідомості в її прагненні до збереження мовної самобутності).

2. Впливи з боку російської мови на корпус української мови та його функціонування і позиція україномовної спільноти.

2.1. У досліджуваній період в умовах як демократизації та лібералізації норм мововжитку, ослаблення «самоцензури» мовців і редакторського втручання в текст, так і масового переходу різних груп населення на спілкування українською літературною мовою (насамперед у своїй службовій діяльності) стала по-

² Наслідком тривалих масованих впливів з боку російської мови на українську є надзвичайно широкий діапазон як власне мовних запозичень, так і проникнення зразків російської мови на всіх рівнях структури української мови: це масиви як культурної в широкому розумінні (суспільно-політичної, офіційно-ділової, виробничо-технічної, наукової, військової, морської, спортивної та ін.), так і розмовно-побутової лексики та фразеології різноманітної тематики, які в цілому не піддаються більш-менш точному облікуванню внаслідок структурної близькості обох мов і масовості проникнень; певні словотвірні та синтаксичні моделі; активізація у вжитку тих граматичних варіантів, лексичних і словотвірних синонімів, що є подібнішими до російських відповідників; певні норми вимови й написання іншомовних слів (з наближенням до російської орфографії); широке вживання російських гіпокористичних форм особових імен (Альоша, Діма, Света і под.) та багато ін. аж до утворення гібридного соціолекту — українсько-російського «суржик».

У російській літературній мові станом на початок 90-х рр. ХХ ст. основний масив українізмів становили лексико-фразеологічні одиниці (за походженням не тільки питомо українські) з побутово-етнографічної, географічної та історичної тематичних сфер, які насамперед співвідносилися з Україною та Півднем Росії (*хлопец, дивчъна, хата, шлях, борщ, горилка, свитка, шинок, бандура, гопак, карбованец, булава, гайдамак, батька* — про отаманів, *суржик* у значенні мішаного українсько-російського мовлення та ін.), а також стали асоціюватися вже не тільки з Україною (*селянство, девчата, косовица, хлебороб, бублик, местечко* та ін.). Це також незначна кількість суспільно-політичної лексики, пов'язаної в основному з українським національним рухом: *Центральная Рада, Червонное казачество*, але переважно з неохвалною або іронічно-зневажливою конотаціями: *самостийный, неза-лежный, щирый украинец, мова* та деякі ін.; кілька одиниць, пов'язаних з радянським селом 20–30-х рр.: *хата-читальня, хата-лаборатория, доярка*. Окремий пар — одиниці розмовної мови, часто стилістично зниженого характеру, які в носіїв російської літературної мови можуть асоціюватися не лише з українською мовою, а й з російським просторіччям і за-свідчують «демократизм» мовця: *аж, добре* (у значенні стверджувальної частки «так»), *рыпаться, Не лезь поперёд батьки в пекло* та ін.; слова з жартівливо-іронічною, неохвалною, зневажливою конотаціями: *торба, раззява, куркуль* «скнара», *школяр, вириш, малевать, делать абы как* та ін. Це деякі жіночі імена: *Оксана* замість *Ксения* або *Аксинья, Олеся*, пестливі форми *Маруся, Наталочка*. З українізмів на рівні словотворення відомі модель неофіційного найменування адміністративно-територіальних утворень на зразок *Смолен-щина, Рязанищина, Тамбовщина* (за зразком *Полтавщина* і под.), непродуктивна модель з *-роб* (*землероб, хлопкороб* за зразком *хлебороб*). На фонетичному рівні це вимова в деяких словах літери г як фрикативного приголосного (або з його оглушенням — як [x]): *гон* [hor і gor], як залишки впливу українського варіанта вимови звуків літургійної церковнослов'янської мови (XVII–XVIII ст.): *Господь* [g і заст. h], *Бог* [boch]. Див. докладніше, зокрема: *Іжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу*. — К., 1969. — 304 с.; *Горбач О. Російсько-українські мовні зв'язки; Російська мова на Україні* // *Енциклопедія українознавства* : В 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. — Париж ; Нью-Йорк. — Т. 7. — С. 2579–2581, 2571–2573; *Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти* // *Українська мова : Енциклопедія* / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — К., 2007. — 3-е вид., випр. і доп. — С. 770–773.

силюватися й наявність елементів російської мови в структурі українського мовлення. Однак, з іншого боку, внаслідок як появи нових соціальних чинників, так і посилення уваги суспільства в цілому та самих мовців до питань ідентичності української мови переважна більшість випадків впливу з боку російської мови так і лишається в межах індивідуального мовлення, не закріплюючись у корпусі української літературної мови. Більше того, активізувалися процеси його очищення від наслідків впливу російської мови (з неминучим, звичайно, при цьому суб'єктивізмом).

2.1.1. Це запозичення, в тому числі калькування, лексико-фразеологічних одиниць російської мови (як власне нових, так і новоактуалізованих, відроджених з пасивного фонду) з номінативними або номінативно-конотативними функціями, які, як і завжди, поділяються на: а) ті, що запозичуються разом з наслідкуванням і перенесенням відповідних реалій нової російської дійсності (їх, природно, стає дедалі менше внаслідок уже окремого існування обох держав), і б) ті, що запозичуються як певні новіші (виразніші або «сучасніші», «модніші») синоніми до вже наявних в українській мові одиниць:

а) у назвах нових державних інституцій та їх представників, наприклад: *державна адміністрація* (виконавчий орган місцевої влади у президентській «вертикалі»), *Адміністрація Президента України*, *казначейство* (хоча навіть у радянський час словники подавали основним відповідником [*державна*] *скарбниця*); *постійний представник Президента України* (у регіонах країни на початку 90-х рр.) — керівник місцевої виконавчої влади. Були також наміри запровадити за російським зразком податкову *поліцію* (Верховна Рада, однак, залишила в назві *міліція*), службу *приставів* при Верховній Раді (як у Державній думі РФ). У назвах нових явищ економічного життя країни: *роздержавлення* (підприємств, економіки), *приватизація*, *мінізація* (економіки); «*човник*» (приватний торговець, що дрібними партіями регулярно завозив товар з-за кордону і, навпаки, вивозив товар за кордон), «*човниковий*» *бізнес*. Назвою розмінної монети до нової грошової одиниці України гривні лишилося рос. *копійка* (пор. протести проти цього в колах української національної орієнтації: Ф. Лузан. Ложка дьогтю. ВК³, 11.10.1996). У номінаціях запроваджуваних за європейськими (світовими) зразками нових економічних, культурних, освітніх та ін. реалій: *ваучер*, *бартер*, *траст* та багато ін.; у системі вищої освіти — *університет* замість *інститут* і *інститут* — як структурний підрозділ університету. Запозичування таких одиниць було ширшим у перші роки незалежності, оскільки в РФ активніше відбувалося реформування політичного та економічного життя;

у межах нової державно-політичної «системи координат» за зразком «погляду з Москви» на новий геополітичний простір навколо Росії: *ближнє зарубіжжя* «країни — колишні республіки СРСР» — *дальше зарубіжжя* — в українській мові з'явилося кальковане протиставлення *близьке* — *далеке зарубіжжя* (хоча, звичайно, для України «близьким» зарубіжжям є насамперед, наприклад, Польща, а не Киргизстан);

наслідування у відзначенні деяких новозапроваджених або відновлених у широкому побутуванні в Росії свят: *День захисника Вітчизни* (23 лютого замість Дня Радянської армії і Військово-морського флоту; запроваджено з 1999 р. за зразком рос. «День защитника Отечества»), [*слов'янська*] *Масляна*⁴, *Тетянин*

³ Список скорочень див. у кінці статті.

⁴ «...російські масовики-вітівники організовують для українців російську Масляну з самоварами під назвою слов'янська. Хоч добре відомо, що традиція української Масниці...

день — у значенні Дня студента 25 січня (за зразком рос. «Татьянин день» — свято російського студентства; до 1918 р. його відзначали тільки студенти, викладачі та випускники Московського університету, оскільки саме в цей день, який збігся з днем святої мучениці Татіани, 1755 р. було підписано указ про його заснування);

на позначення нових суспільних верств: «нові українці» (про тих, хто на межі 80–90-х рр. став займатися підприємництвом, торгівлею й швидко розбагатів) — за зразком «новые русские»; *олігарх* — у значенні не «представник невеликої групи осіб, які здійснюють політичну та економічну владу в державі», а просто «представник великого капіталу», оскільки в російській мові в середині 90-х рр. у значенні цього слова відбулося метонімічне зрушення (на основі того, що, як вважалося, справжнє керівництво державою здійснює невелика група представників великого капіталу, наближених до родини президента Б. Єльцина);

у нових професіоналізмах і жаргонізмах сфери підприємництва (як легального, так і нелегального), економіки, політики (це вже не обов'язково мають бути запозичення з російської мови саме метрополії): *розмитнити* товар (за зразком рос. *растаможить*), *безготівка* (рос. *безналичка*, *безнал*), «чорна готівка» (рос. «черный нал»); *напрацювання*, перев. мн. (наприклад, *депутатські напрацювання*; за зразком рос. *наработка*); нові «неправильні» кальки в професійній мові: «залік (рос. *зачет*) боргів» — замість *зарахування*, «поставки на основі взаємозаліків»;

б) серед найуживаніших зразків цього розряду запозичень це, зокрема, слово *губернатор* (у РФ воно стало офіційною назвою відповідної державної посади) і *намісник* (у РФ слово *наместник* є неофіційним синонімом до назви керівника новостворених адміністративно-територіальних округів «полномочный представитель президента Российской Федерации») як «почесні» синоніми до офіційної назви посади голови обласної державної адміністрації, у 90-х рр. також — до «постійний представник Президента України в області»: «Коли до мене приїжджає губернатор Харківської області і каже...» (прес-конференція Л. Кучми. — УТ-1, УТН, 6.07.2000), «У вівторок члени фракції облради “Наша Україна” зустрілись із намісником Львівщини Олександром Сендегою. ...це перша зустріч обласних “нашоукраїнців” з новим керівником Львівщини» (Б. Куфрик. — Експрес, 19.06.2003). Українські ЗМІ підхоплюють «влучні», «дотепні» словечка з російських ЗМІ — наприклад, ірон. *батька* (*бацька*) або вже українізоване *батько* про президента Білорусі О. Лукашенка (штучний білорусизм). Від назви відомого трактату О. Солженицина «Как нам обустроить Россию» (1990 р.) стрімко розширилося вживання *облаштовувати* / *облаштувати* «упорядковувати». Але найпомітніший масив таких сучасних російських запозичень — це експресивні колокалізми, жаргонізми (з «блатного» жаргону, жаргону наркоманів, комп'ютерного жаргону, молодіжного сленгу, сфери шоу-бізнесу тощо)⁵: *прихвати́зація*, *совок* — 1) про СРСР, радянську дійсність; 2) про радянську людину, *совковий*, *відморозок*, *безпредел*, кримінальні *розбо-*

типологічно різняться від російської...» (Борисенко В. Антидержавні міфи в Українській державі // Урок української. — 2002. — № 7. — С. 11).

⁵ Цей масив сучасних російських запозичень є досить виразним і в інших мовах народів колишніх республік СРСР — див., наприклад: *Лихачева А. Kaip sako rusai...* (Как говорят русские...): русизмы в современном массовом сознании литовцев // *Człowiek. Świadomość. Komunikacja. Internet.* — Warszawa, 2004. — С. 530–531; *Милевич И. Г. «Чужое слово» в публицистике Латвии // Проблемы системной семантики.* — К., 2003. — Вип. 6. — С. 384.

(і)рки, божемна тусо(і)вка, крутий, прикольний, попса, розкрутка співака та багато ін.

У розмовній мові й навіть у ЗМІ часто не перекладаються аббревіатури російського походження (зі зрозумілих причин: крім звичайної мовної інерції, це прагнення до того, щоб бути зрозумілим, і в ряді випадків більша зручність для вимови російського зразка, оскільки утворювалися такі аббревіатури саме в цій мові): *спецназ*, *спецназівці*, значно рідше — *спецпризначенці*, *ГКЧП* (рос. «Чрезвычайный комитет по чрезвычайному положению», утворений у серпні 1991 р. під час спроби державного перевороту в СРСР), *гекаченісти*, активізоване в загальному вжитку з часів «перебудови» *ГУЛАГ* (рос. «Главное управление лагерей»), значно рідше — *ГУТАБ*.

2.1.2. Це, як і давніше, досить широке виявлення російського культурно-мовного компонента в українському мовленні у наборі калькованих кліше, крилатих висловів та окремих лексичних одиниць, цитат та інших прецедентних текстів. Так, питома вага таких калькованих зворотів (з їх обігриванням та іншими трансформаціями) помітно зросла в назвах публікацій, рубрик в українськомовних газетах досліджуваного періоду в загальному контексті більшої розкритості публіцистичного стилю — з мови естрадних пісень, радянських кінофільмів, з нових передач і реклами російського телебачення, з художньої літератури, російського фольклору, з мови радянських політичних лідерів та ін.: «Нобелівська премія — це свято зі сльозами на очах» (УМ, 2.11.1996; пор. у популярній радянській пісні на слова В. Харитонов: «День Победы!.. / Это праздник со слезами на глазах...»); «За державу прикро!» (епіграф до публікації про незадовільний стан українських автобусів міжнародного сполучення: ВЗ, 2.01.2003; пор. фразу «Мне за державу обидно» з к/ф режисера В. Мотиля «Белое солнце пустыни»); «Старі думки про головне» (ВК, 9.07.1996; пор. назву однієї з популярних передач російського телебачення 1996 р. «Старые песни о главном»); «Нам спокій тільки сниться» (Гал., 19.12.1995; за О. Блоком); «Моя міліція мене...» (ЗВУ, 26.12.1995; за В. Маяковським); «У аграрних няньок національний виробник поки що “без ока”» (УМ, 31.08.1996; пор. «У семи нянек дитя без глазу»); «Запаморочення від успіхів» (Діло, 1996, № 6; пор. назву відомої статті Й. Сталіна).

2.1.3. Це, як і в попередній період, механічне, майже бездумне наслідування в різних випадках зразків російської мови як наслідок масового потоку її впливу, що не тільки призводить до появи в українській мові рис і явищ, явно чужорідних для неї, а може й просто суперечити здоровому глуздові. Можна вказати на досить широкий діапазон таких явищ, наприклад:

порушення в послідовності літер українського алфавіту за зразком російського алфавіту при тій чи іншій систематизації, рубрикації матеріалу: так, після переведення видання телефонних довідників на українську мову на початку 90-х рр. у кодах міжнародного телефонного зв'язку *Вірменія* (рос. *Армения*) могла стояти на початку переліку, а *Угорщина* (рос. *Венгрия*) — після *Болгарія*; тематичні статті в довіднику для дітей «Твоя перша енциклопедія» (К.: Махаон, 2001; видано як переклад з англійської) розташовано в такому порядку: *Вода*, *Повітря*, *Пори року*, *Час*, *Всесвіт*, *Рік*, *Гори* та ін., що явно суперечить прийнятому в англійському оригіналі зручному для користування алфавітному принципові (уважніший аналіз тексту засвідчив, що перекладений він не прямо, а через російське посередництво: з послідовністю *Вода*, *Воздух*, *Времена года*, *Время*, *Вселенная*, *Год*, *Горы* і т.д., але видавці не поміняли при цьому абетковий порядок) (див.: О. Кочевих. — Книжник-review, 2002, № 6);

добирання українського слова у граматичній формі, зумовленій формою його російського відповідника, наприклад: «пісня на *вірші* А. Малишка» — замість *вірш*, пор. рос. *стихи*. На межі 80–90-х рр., коли в Києві стали проводити виставки породистих котів, цей

захід дістав назву рос. «Усатая мисс» (дотепність назви — в поєднанні іменника на позначення особи жіночої статі, оскільки в російській мові родовою назвою цієї тварини є саме *кошка*, і «чоловічого» означення до нього) і за цим зразком в українському буквальному перекладі — «Вусата мис» («Конкурс котятих красунь... носить незвичайну назву “Вусата мис”». На конкурсі буде представлено кращих кішок клубу». — ВК, 6.11.1989), хоч українською родовою назвою є *кіт*;

сприймання стилістично-оцінних і семантичних характеристик певних слів за зразком їхніх російських відповідників: так, до офіційних установ, до мовознавчих інституцій продовжують надходити звернення від працівників пожежної служби з пропозицією вважати назвою їхньої професії не *пожежник*, а *пожежний*, оскільки словом рос. *пожарник* називали в старій Москві погорільців; від працівників флоту та представників інших верств населення — з пропозицією іменувати плавачу споруду не *судно*, а *судно*, оскільки *судно* ніби асоціюється тільки з назвою посудини для фізіологічних відправлень (таке розмежування цих слів за місцем наголосу справді мало місце в російській мові, але в літературній мові обидва ці омоніми давно вже мають однакове наголошування *судно*); неусвідомлене прагнення навіть деяких фахівців-філологів подавати в звичайних текстах знак наголосу в прикметниках *безобразний* («безобразна мова»: журн. «Мовознавство», 1986, № 3, с. 32), *однообразний*, *різнообразний* (Мовознавство, 2009, № 2, с. 5–6), хоча це має значення тільки для російської мови, пор. омографи *безобразный* — *безобразный* і под.;

фонетичне і графічне передавання окремих слів і текстів давньоруської літературної мови та старослов'янської мови за нормами сучасної російської мови, пор. при транслітерації: «*Аз и веदि*» — «*Аз і веді*» (назви тематичної рубрики в газ. «Киевские ведомости» і в її україномовному варіанті-тижневику «Київські відомості»), тоді як узвичаєним українським відповідником останнього слова є *віди*;

механічне відтворення іншомовної лексики взагалі через дзеркало російської мови, що приводило й продовжує приводити в масовому порядку не тільки до привнесення фонетичних рис останньої у звуковий образ слів, запозичуваних українською мовою (наприклад, наявність і на місці *ji*: *идиш*, пор. у самій цій мові *jidiš*, нім. *jüdisch*), а й до ще більшого віддалення, ніж у мові-посереднику, від мови-оригіналу (наприклад, наявність *г* на місці етимологічних *k*, *g*: *галюша*, *зигзаг*, пор. нім. *Kalosche*, *Galosche*, фр. *zigzag*, нім. *Zickzack*), зокрема до утворення подвійної йотації при передаванні *je*, *ye*: *Йемен*, *Йенсен*, *Майер*, до повторення і посилення певної неправильності мови-посередника. Це, наприклад, поширена вимова літери *е* з латиноалфавітних мов як укр. *є*: *вітамін Є*, *хід пішаком Є-2* — *Є-4*, *харчові домішки* (консерванти, фарбники, ароматизатори тощо) *Є* (скорочення англ. *Europe*), *Є-Ка-Те-Ес* — поширена у вищих навчальних закладах вимова аббревіатури англ. *ECTS* (скорочення від «European Credit Transfer and Accumulation System») — Європейська система переведення і нагромадження кредитів); при передаванні подвоєних літер *ee* — фонетично довгого звука [e] (з німецької, ідишу та деяких інших мов): *Шнреє*, *Ванзее*, *Зеєлов* (*Зеєловські висоти* під Берліном), *фон Леєб*, *Зеєв Жаботинський* (у російському написанні це зумовлено однаковим графічним образом цих літер у латинському й російському алфавітах).

Перелік подібних інтерференційних курйозів, породжуваних масовістю впливу російської мови і бездумністю його сприйняття, можна, звичайно, продовжувати і продовжувати. До їх творення вже може бути причетна й практика комп'ютерного перекладу з російської на українську мову (без уважного редагування з боку людини), наприклад: рос. «пиджачок *от кутюр*» (фр. *haute couture* «висока мода») — в українських титрах «піджачок *від кутюр*» (т/к «Новий», т/с «Ранетки», 15.10.2008) (якщо це, звичайно, не приклад помилкового сприйняття саме людини-перекладача, пор. нижче випадки на зразок *лівомицетин*, *лійка*).

2.2. Водночас нові суспільні умови функціонування української мови та пильніша увага суспільства до її «якості» вже можуть певною мірою нейтралізувати таке «притягування» з боку російської мови:

а) відокремлене існування держав Україна і Росія як основа того, що в сукупності позначень реалій української дійсності, з одного боку, відбувається їх заміна — уже відповідно до державних орієнтирів саме України: там, де в Росії

зберігаються ще попередні (радянські) назви (наприклад, замість *Суворовське військове училище, суворовці* — *військовий ліцей імені Івана Богуна, богунці*), і там, де заміна відбулася і в Росії (укр. *Служба безпеки України, СБУ* — рос. *Федеральная служба безопасности, ФСБ*), з другого, — можуть зберігатися попередні назви в тих випадках, де в РФ уже існують нові назви (наприклад, наявність системи рад як органів влади: *Верховна Рада, сільська рада* і т. д.). У назвах державних закладів, провідних у певній галузі, в Україні запроваджено систему найменувань з означенням *національний*: *Національний банк України, Національна академія наук України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національна опера України* та ін.;

б) поступовий відхід від «російсько-орієнтованої» «системи координат», коли з'являється можливість глянути на те саме явище іншими очима. Так, у досить непростою добір українських відповідників до неоднозначного російського прикметника *русский* у тих випадках, коли він стосується не тільки росіян і Росії (у назвах старих одиниць міри і ваги, географічних об'єктів, порід тварин і рослин тощо), розширюється, очевидно, така тенденція: для підкреслення належності відповідної реалії до побуту, території проживання й інших східнослов'янських народів частіше стали віддавати перевагу означенням *східнослов'янський* або *руський*: десятина — стара *східнослов'янська одиниця* земельної площі (пор. у СУМ, т. 2, с. 256: «стара російська одиниця...»), «У липні два приватні підприємства Північного Приазов'я випустили в гирла річок Берда та Еланчик 70 тисяч мальків *руського осетра*» (УМ, 5.08.2009; пор. в УРЕ, т. 8, с. 70: «осетер російський»); навпаки, для увиразнення віднесеності реалії саме до Росії вживають прикметник *російський*: замість традиційної назви *Руська православна церква*, прийнятої й тепер у її середовищі в Україні, дедалі більше поширюється *Російська православна церква* («Патріарх РПЦ Кирил подякував УПЦ за збереження єдності *російського православ'я*». — Т/к «5 канал», 25.02.2010). Інший показовий приклад — різні найменування в сучасних Росії й Україні невеликої ділянки суходолу в Керченській протоці, що має власну назву *Тузла* (це слово стало досить уживаним під час інциденту на українсько-російському кордоні восени 2003 р.). До середини 1920-х рр. це була коса, яка відходила в море від Таманського півострова, але нині це об'єкт із зовнішніми ознаками острова, оскільки перешийок від материка розмитий. У Росії вживається назва *коса*, яка була й на картах радянського часу (див., наприклад: УРЕ, т. 5, с. 106), в Україні ж — *острів*. (Такий різний підхід до номенклатурної ідентифікації цього об'єкта зумовлений його важливим розташуванням, оскільки між ним і Керченським півостровом проходить основний фарватер для проходу суден між Чорним і Азовським морями: як острів, він міститься, ще за територіально-адміністративним поділом між УРСР і РРФСР, на території України й, отже, в зоні тільки її економічних інтересів; у разі ж визнання його косою права на нього могла б мати й РФ);

в) менша, ніж давніше, зорієнтованість у питаннях нормативності тих чи інших мовних одиниць і явищ (це звичайно стосується іншомовної лексики) на авторитет російської літературної мови, її довідників. Так, сама власна назва *Тузла* тепер в обох країнах вимовляється по-різному: в Росії — з наголосом на другому, в Україні — на першому складі. Серед двовидових дієслів іншомовного походження частішими стають випадки суфіксальної імперфективації на зра-

зок ліквідовувати, окупувати, приватизувати, уніфікувати і под., відконтривувати, закодовувати і под.⁶;

г) можливість прямого виходу української мови на інші мови (без посередництва російської мови): так, англ. *WTO (World Trade Organization)* — укр. *СОТ (Світова організація торгівлі)*, але рос. *ВТО (Всемирная торговая организация)*⁷;

г) усунення (хоча й непослідовне) в нині чинній редакції «Українського правопису» (1990–1993 рр.), у нормативних словниках і в самій мовній практиці з 90-х рр. низки тих особливостей у відтворенні іншомовних слів, що були зумовлені більше впливом російської фонетики, ніж специфікою власне мови-джерела. Наприклад, з наявністю початкового *ї*, а не *і*: *їдиш*; з усуненням подвійної йотації: *Емен, Еллоустон, конвеєр, фесерверк, параноя* та ін.; з неоглушенням приголосних після дзвінких і сонорних приголосних та голосних у словах англійського походження: «Макдональдз» (мережа закладів громадського харчування), *чизбургер, «Інтерньюз»* — програма на УТ-2 в середині 90-х рр. (пор., наприклад, поширену давніше вимову московської англомовної газети як «Москоу ньос») і под.; з відмовою від чергування *і / и* в початковому [*і*] основи після кінцевого приголосного в префіксі: *дезінтеграція, дезінфекція* і под.;

д) усунення явних зворотів з російською культурно-мовною основою. Так, замість «*Вусата міс*» у назві виставки котів удалося дібрати відповідник на українській основі «*Пан Коцький*»: «На выставке котов “Пан Коцький” было на что, а точнее, на кого посмотреть» (журн. «Теленеделя», 1998, № 7). Зі старих російських культурно-мовних кліше все ще використовується зворот *Іванов, Петров, Сидоров*: «— Я знайду способи проведення змін у податковій політиці, — заявив прем'єр-міністр Павло Лазаренко... — Не буде Лазаренка, буде Іванов, Петров — це нічого не міняє» (День, 21.12.1996), однак дедалі частіше замість нього з'являються власне українські ономастичні відповідники⁸.

Однак поряд з бездумним наслідуванням зразків російської мови стали помітніше виявлятися й мимовільні гіперкоректні відштовхування від них. Наприклад, форма *тілець*, що досить помітно поширилася в 90-х рр. у ЗМІ в астрологічних прогнозах замість *телець* (ст.-сл. *тельць* «теля, бичок», пор. укр. *теля*) унаслідок відштовхування від російського відповідника (можливо, з помилковим виведенням його від *тіл-о*, хоча при цьому часто подавалося зображення голови бика)⁹: «Овен і тверезий спочатку діє, а потім думає. Тільців, які випили, слід боятися» (Час, 4.01.1997), «Тілець наділить силою в житті» (Б. Списаренко.

⁶ Російські дієслова на *-ировать (легализировать, оккупировать, закодировать* і под.) не піддаються формально-видовим трансформаціям; дієслова на *-овать (легализовать, реализовывать* і под.) трансформуються у форми недок. в. на *-овывать*, але менш регулярно, ніж в українській мові. Див. докладніше: Тараненко О. О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // Мовознавство. — 2006. — № 2–3. — С. 60–62.

⁷ Таку можливість безпосереднього виходу на інші мови демонструє і явище зворотної спрямованості — практика відтворення українських власних назв латинськими літерами, запроваджена в новій Україні: *Kyiv* (а не *Kiev*, як раніше), *Mykolaiv* (а не *Nikolayev*), *Bila Tserkva* (а не *Belaya Tserkov*) та ін.; у закордонних паспортах: *Dmytro Strilko*, а не *Dmitriy Strelko*.

⁸ Див.: Тараненко О. О. На теми сучасного українського ономастикону: тенденції конотативних напашувань // Мовознавство. — 2010. — № 1. — С. 34.

⁹ Пор. подібні «слова-привиди» як наслідок своєрідної «народної етимології» в умовах постійної української двомовності у мовній практиці попереднього періоду: наявність укр. *і* на місці *е* в таких словах, як *гласомір* (РУС, т. 3, с. 708; Орф.-75) — слово з другим компонентом того самого походження, що й, наприклад, у *полімер; лівомицетин* (СУМ, т. 4) — перша частина від лат. *laevus; лійка* — марка фотоапарата (СУМ, т. 4), пор. нім. *Leica*.

Пектораль зодіаку: вінок сонетів. — ЛУ, 13.02.1997); *діжка* замість *бочка* (*порохова діжка, діжка солярки* і под.), *віл* замість *бик* («*рік Червоного вола*, за східним календарем») ¹⁰.

2.3. Сфера функціонування українсько-російського «суржику» — цього найпоказовішого вияву масового проникнення елементів російської мови в тканину українського мовлення — за досить поширеним уявленням, протягом недовгого періоду існування незалежної української держави ніби помітно розширилася. Проте таке враження при уважнішому аналізі може бути істотно відкориговане. Явище суржику справді стало значно помітнішим у мовному житті України, з одного боку, через його реальну активізацію як у спонтанному, неконтрольованому (це наслідок розширення як соціальної бази його носіїв у зв'язку з масовим переходом різних груп населення на спілкування українською літературною мовою, так і комунікативних сфер функціонування української мови), так і в стилізованому мовленні (у художній літературі, в розмовному жанрі естради тощо у двох своїх відомих і раніше функціях — як джерело мовного реалізму і як засіб комізму, а також, крім того, як засіб мовної бравади та епатажу, тобто значною мірою як компенсаційна заміна відсутніх власне українських субстандартних різновидів національної мови — просторіччя, сленгу), а з другого, — внаслідок посилення уваги суспільства до нього в умовах соціального піднесення української мови до статусу державної мови країни. Стало ще очевиднішим те, що раніше, коли українська мова перебувала на других ролях у суспільстві, ніби не так упало в око: суржик — це мовний образ і мовний портрет не тільки «звичайного» українця, а й багатьох політиків, державних службовців аж до найвищого рангу, якщо вони розмовляють або стараються заговорити українською мовою. Так, оскільки найширше висвітлення через радіо й телебачення тепер має робота Верховної Ради, у приватних розмовах і в ЗМІ починаючи з літа 1990 р. стали звичайними критично-іронічні зауваження щодо особливостей мовлення деяких керівників українського парламенту, а то й відверті їх пародіювання. Наприклад, з пародій на мовлення першого заступника, а потім Голови ВР скликання 1990–1994 рр. І. С. Плюща: «Депутат з Западу (Західної України. — О. Т.), хвамілю не помню! Одійдіть од мікрохвона»; цитування мовлення заступника Голови ВР скликання 1994 р. О. М. Ткаченка: «Чого ви оскорбляете чоловіка? Сядь на місто, будемо рішати послідууючі питання... Не нада звинувачувать!» (Б. Тимошенко. — УС, 6.04.1995).

Однак розширення сфери функціонування суржику в обох зазначених випадках має, безперечно, тимчасовий характер: у першому з них це явище, яке є неминучим при розширенні кола носіїв і сфер використання тієї мови, яка досі була залежною в умовах диглосної мовної ситуації; у другому — хвиля демонстративного захоплення суржигом, утрачаючи свою епатажність, також, безсумнівно, піде на спад (звичайно, це все має бути за умови принаймні збереження нинішньої мовної ситуації в Україні, коли українська літературна мова, хай і повільно, розширює коло свого функціонування).

Посилення уваги суспільства до проблеми українсько-російського суржику як фактично основного засобу спілкування широких верств україномовного на-

¹⁰ Докладніше про масштаб, тенденції, різні форми вияву перегляду нормативної основи української мови в зазначений період з відштовхуванням від російської мови див.: Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. — 2008. — № 2–3. — С. 159–189.

селення країни характеризує не тільки кола української орієнтації, стурбовані реальним станом української національної мови, а й певні політичні або політизовані угруповання, що перебувають на позиціях обстоювання російських інтересів в Україні. У цих колах, занепокоєних віддаленням сучасної української літературної мови (ніби з відходом від «полтавської» основи, від «мови Шевченка» і переорієнтацією в бік «галицько-діаспорної» мовної практики) від історично та структурно близької російської мови, що робить літературну мову нібито непопулярною серед українського народу, на протигагу їй висувають, напівіронічно-напівсерйозно, «український піджин». Так, одному з дописувачів газети «Аргументы и факты в Приднестровье», який підписав свою замітку з етнічною самоідентифікацією «Андрей Шмелев, русский человек», «не по душе... нынешняя украинизация», а милішим є «родной суржик» (див.: В. Чемерис.— ЛУ, 5.09.1996); висуваються пропозиції узаконити суржик як справжню українську мову, «ведь на нем разговаривают, наверняка, даже больше людей, чем на галицийском [языке]» (Дм. Корнилов.— ДКр., 18.01.2001). Користування цим різновидом українського просторіччя подавалося навіть як позитивна риса образу одного з претендентів на президентських виборах 1994 р.: «Таким образом, Иван Плющ, говорящий на милом сердцу жителя центральной Украины “суржике”, практически безальтернативный гарант сохранения украинской государственности в глазах запада Украины и человек с репутацией оппонента Кравчука на востоке, похоже, пока имеет наилучшие шансы стать вторым президентом Украины» (С. Тихий. Кого пугает Леонид Кравчук? — МН, 24.04.1994). Переведення такого трактування суржику в скільки-небудь серйозну площину означало б відмову українському народові у праві на власну літературну мову і приреченість української мови бути завжди «мовою для хатнього вжитку»¹¹.

3. Впливи з боку української мови на корпус російської мови та його функціонування і питання про український варіант російської мови¹².

3.1. Це запозичення, в тому числі калькування, лексико—фразеологічних одиниць української мови, що позначають реалії нового соціально-політичного та економічного життя країни: *Верховная Рада (Украины, Автономной Республики Крым)*, тоді як в СРСР було *Верховный Совет* (назва *Рада* влітку 1996 р. була офіційно закріплена в російському варіанті тексту Конституції України, але в назвах місцевих рад слово *совет* зберігається); *тризуб* (елемент Державного герба України) — замість *трезубець*; *территориальная громада* (не *община*) — за законом 1997 р. «Про місцеве самоврядування», жителі, об'єднані постійним проживанням у межах одного або кількох населених пунктів чи їхніх адміністративно-територіальних частин, які утворюють органи місцевого самоврядування; *городской, сельский, поселковый голова* (не *председатель*) — керівник органу місцевого самоврядування (з 1997 р.); *купонокарбованець, гривня* (замість очікуваного рос. *гривна* в російському варіанті тексту Конституції України було подано іменник м'якої групи), *гривневый* (замість можливого *гривенный*: в *гривневом эквиваленте, 10-гривневая банкнота*)¹³; *паевать* (землю, майно), *паева-*

¹¹ Докладніше про проблематику українсько-російського суржику в контексті сучасної мовної ситуації в Україні див.: Тараненко О. О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози // Мовознавство.— 2008.— № 1.— С. 14–30.

¹² Див. також: Озерова Н. Г. Украинизмы в русской газетной речи на рубеже тысячелетий // Русский язык и литература в учебных заведениях.— 2002.— № 5.— С. 2–4; Мусієнко В. П. Активізація українського мовного коду в російському мовленні в Україні // Мовознавство.— 2004.— № 5–6.— С. 42–55.

¹³ Утім, як у вихідній, так і в непрямих словоформах цього іменника в російській мові окреслився значний різнобіч: *гривня* і *гривна*, род. мн. *гривен* і *гривень* і т. д. Причому це

ние, *раснаевать* і т. ін. («Земельная реформа в Луке Житомирского района забуксовала, когда еще только начиналось раснаевание земли». — ГУ, рос. выпуск, 9.02.2001), що виникли внаслідок розформування колгоспів і радгоспів та розподілу їхньої власності. На позначення досить масового явища роботи громадян України з виїздом для тривалого проживання за межі свого регіону, переважно за кордон, у російській мові України (слідом за поверненням його з розряду застарілої лексики в українській мові) стало вживатися гніздо *заробитчане, заробитчанский, заробитчанство* (російська мова тут і раніше не мала відповідників): «Появляется шанс вернуть домой в семьи те 5–7 миллионов заробитчан, которые в поисках куска хлеба разбрелись по миру» (Л. Грач, перший секретар Кримського рескому Компартії України. — СН, 27.04.2004).

Відбувається також засвоєння номінативно-конотативних одиниць з «українськими» суспільно-політичними та іншими нашаруваннями. Це одиниці з тематичної сфери державотворення, насамперед українського, ловотвірне гніздо з основою *держав...*: *державник, державнический, державотворческий* («...надо мобилизовать все *державнические* силы и четко определить, кто за что. Кстати, в парламенте идет сейчас такое размежевание — *державники* и *антидержавники*». — Нез., 30.04.1996); *соборный, соборность* — щодо возз'єднаних українських земель («объединение ЗУНР и УНР в одно соборное государство»; «День соборности Украины национал-демократы отмечают по-разному») і ширше: «Италия 1796–1871 — эпоха..., которая закончилась возникновением “соборной” Италии» (СН, 24.11.1998); без перекладу (в лапках) уживається *розбудова*. Значно активізувалося також уживання відомих у російській мові вже близько століття слів *самостийный* і *незалежный* з їхніми дериватами (у російській мові метрополії вони мають незмінну іронічно-зневажливу конотацію, тоді як у російській мові України їхній стилістично-оцінний діапазон різноманітніший, причому не обов'язково негативний). Це одиниці зі значенням соціального протесту — від суспільно-політичних подій на межі 80–9-х рр., коли вживання саме української мови досить стійко асоціювалося з вираженням протесту проти радянського режиму з його російською офіційною мовою («*Комунаку на гілляку!*» — гасло численних антикомуністичних заходів того часу; «После Одессы сразу же стал [NN, перший секретар Одеського обкому КПУ] одиозной фигурой, одним из символов “затягих комунак”»: В. Кулеба. — Нез., 1.11.1996; з того часу набули поширення й «вигуки соціального протесту» *Ганьба! і Геть!*, що стали активно вживатися і в російському мовленні) до подій кінця 2004 — початку 2005 рр., які дістали назву «Помаранчевої революції», коли набули поширення слова *помаранчевый* або частіше *оранжевый* і *Майдан* [*Незалежнос-*

відбувається як безсистемно, невпорядковано, так і, як видається, цілком усвідомлено, навіть принципово: наприклад, серед кримських ЗМІ в газеті державного підпорядкування «Крымская газета» — *гривня*, а в опозиційних щодо офіційного Києва газетах («Крымская правда», «Республика Крым», «Крымское время», які орієнтуються на відновлення СРСР або на сучасну Росію) — *гривна*. У російських газетах, зареєстрованих в Україні: *гривня, гривневый* (АиФ в Укр.) — *гривна, гривенный* (КПвУ — відразу після введення цієї грошової одиниці й послідовно в 2000-х рр., хоча, наприклад, 1998 р. у газеті було *гривня*; «Совершенно секретно»). При формі одн. *гривня* форму род. мн. часто утворюють як *гривень*, хоча — за зразком, наприклад, *песня*, род. мн. *песен* — має бути *гривен*. Деякі ЗМІ російської орієнтації виступали проти форми *гривня* як такої, що не відповідає назві грошової одиниці Київської Русі і традиціям російської мови (наприклад: «“Гривня”: требуется операция “Ы”-2». — Городь, Луганськ, 20.02.1997). Виникла й просторічна традиція граматичного оформлення цього слова (як і в українській мові) — за зразком іменників чол. р.: *один гривень, сто гривней* (*гривнов*) і т. д.

ти] (у російському офіційному дискурсі, в мові центральних російських ЗМІ — тільки з неохвальними конотаціями): «оранжевые» революции — як загальна назва широких народних заворушень у країнах колишнього СРСР і взагалі колишнього соціалістичного табору, які ніби фінансуються з-за кордону (переважно з боку США); «— Наши западные друзья активно поддерживали “оранжевые” события на Украине» (В. Путін, президент РФ, на зустрічі з західними журналістами 3.06.2006 р.); «Площадь перед Сорбонной — это парижский Майдан» (рос. т/к НТВ, «Сегодня», 19.03.2006 — про студентські заворушення в Парижі); «Это подготовка к Майдану в Москве» (А. Караулов, ведучий програми «Момент истины», про масові акції протесту опозиції, нібито інспіровані ззовні: рос. т/к «ТВЦ-Международный», 10.04.2005); «— Я тоже устрою Майдан Незалежности, но за пределами школы!» — директор школи учням, які протестували проти чогось (рос. т/с «Ранетки», 2008 р.). Нехвальне ставлення — як позначення «антирадянської», а тепер «антиросійської» реальності — містить у собі й активізоване в російській мові у 90-х рр. під час бойових дій у Чечні західноукр. *схрон* (з п. *schron*) «таємне укриття для бойовиків, схованка для їхньої зброї, продовольства тощо» (слово, що збереглося в пам'яті працівників російських спецслужб ще з другої пол. 40-х рр. — від часу бойових дій проти ОУН-УПА на західноукраїнських землях): «В Чечне обнаружены еще 14 схронов боевиков в зеленке» (рос. т/к ТВ-6, «Сегодня», 8.05.2001). Це також *голодомор* — про голод в Україні 1932–1933 рр. з величезними людськими жертвами, а також із розширеним значенням — узагалі про великий голод («Сегодня 75-ая годовщина большого голода в СССР, или, как его предпочитают называть на Украине, — голодомора»: рос. т/к «Первый канал — Всемирная сеть», программа «Время», 22.11.2008).

Ряд новостворених або новоактуалізованих лексичних одиниць — як суто номінативних, так і номінативно-експресивних — уже ввійшов до російської мови метрополії. Звичайно, такі одиниці, як *паевать* і т. ін., з погляду суто мовних засобів не є власне українізмами, але виникли вони внаслідок відповідних реформ саме в Україні.

Через посередництво української мови в російську мову України в цей період почали запозичатися й лексичні одиниці іншомовного походження (з польської та західноєвропейських мов — переважно через мовну практику західної української діаспори), відсутні в російській мові метрополії: *симпатик*, *политикум*, збірн. до *политик* (наприклад, у СН початку 2000-х рр.: «отечественный *политикум*», «Господин Леонтьев [російський тележурналіст] “прошелся” по *политикуму* сопредельного государства»), *каденция* «строк повноважень [депутата], скликання [виборного органу, переважно Верховної Ради]», *коллаборант* замість *коллаборационист* (це слово поширилося вже і в російській мові метрополії — можливо, безпосередньо з польської або чеської мов), *в эскиле*; прикметники *бизнесовый* («Политическая деятельность была производной от *бизнесовой*». — АиФ. Укр., 1996, № 47), *провокативный* замість *провокационный* («Провокативное шоу Микола Вересня». — АиФ. Укр., 1998, № 6; «...максимум внимания и достаточно провокативности в виде вопросов». — КПвУ, 15.03.2002).

3.2. Це практика відходу від звичайного раніше фонетичного й навіть морфемного адаптування українських власних назв відповідно до норм російської мови (у радянський час подібна практика могла санкціонуватися в певних випадках — для ергонімів, що пишуться в лапках, для деяких топонімів, переважно внутрішньоміських, — з метою збереження лише лексичної специфіки української назви: *город Першотравенск*, *Жовтневый*, *Радянский*, *Зализничный*

районы Киева). Насамперед це стосується особливостей передавання російською мовою відновленої 1990 р. власне української назви міста *Рівне* замість *Ровно* (п. *Równo*, рос. *Ровно*). Поряд з попередніми варіантами *Ровно*, *Ровенская область*, *Ровеничина* (наприклад, у газетах *ФиК*, *Киев. вед.*, «2000», *КПВУ*) набули поширення й інші, різною мірою «українізовані» форми: *Ривное*, *Ривне* (у вимові *Ривнэ*), *Ривно* — з відмінюванням *из Ривного*, *в Ривном* і т. д. або невідмінюванням (*вернулся из Ривне*, місц. в. в *Ривне*: т/к *Інтер*, «Подробности»; «в городе Ривне»: газ. «Сегодня»; в *Ривно*: т/к *ТЕТ*) і з похідними *Ривненская область*, *Ривненичина* (*Інтер*, *СН*, «Труд-Украина» та ін.). Українські власні назви в ЗМІ часто передаються зі збереженням укр. [i] — без заміни його на рос. [o] або [e], але й без чергування укр. [i] / [o], [e] (хоча трапляються й випадки чергування, пор. у межах однієї публікації неодноразово: *Чорновил* — *Чорновола*: *СН*, 13.04.1999, с. 6), зі збереженням укр. [и]: «авиашоу в *Скныливе*» (*Інтер*, «Подробности», 30.10.2002; назва передмістя Львова раніше подавалася по-російському тільки, звичайно, як *Скнилов*); *Вячеслав Черновил* (рідше *Чорновил*, хоча послідовно, наприклад, тільки *Чернобыль*, тобто випадки, усталені ще раніше), *с Черновилом* і т. д. (навіть у ЗМІ РФ); *Мирон Янкив*, у *Янкива* (*АиФ* в Укр., 2003, № 24), *Борис Олийник*, митрополит *Слипый* (замість узвичаєних перед цим *Черновол*, *Олейник*, *Слепой* і т. ін.); навіть з м'яким [ц']: «*Укрзализныця*» (*Столичная газета*, 3.04.1997), *Слава Стецько* (*СН*, 1998, № 13), *Юрій Оробець*, депутата *Оробця* (*АиФ* в Укр., 1998, № 12) (див. також про нові тенденції у відтворенні українських антропонімів російською мовою у п. 5). Майже перестала вживатися нормативна російська форма *Галиция* — тепер це переважно *Галичина*, відповідно *галичане*. Таким чином, у свідомості не тільки українсько-, а й російськомовних верств суспільства поширюється переконання в необхідності привести принципи відтворення українських власних назв російською мовою, можливо, до рівня передавання російської онімії в українській мові (зі значно вищим ступенем збереження специфіки російської мови). В умовах же ще невироблення таких правил у багатьох випадках складається враження, що з огляду на практику попередньої тривалої русифікації українського ономастикону тепер нерідко вважають за краще перегинати палицю в протилежний бік.

З 1992 р. слідом за українською мовою у російській мові в Україні стали впроваджувати конструкції *в Украине* (в *Украину*) і, відповідно, *из Украины*. Конструкції з «в» використовуються і в назвах та текстах періодичних друкованих органів РФ, зареєстрованих в Україні: «Комсомольская правда в Украине», «Аргументы и факты в Украине», «Известия в Украине», «Московский комсомолец в Украине». Однак конструкція *на Украине* продовжує функціонувати, причому не тільки за звичайною мовною інерцією (хоча це все-таки, безперечно, є основною причиною), а й цілком свідомо, з політичною підосновою — передусім у дискурсі політичних сил (у Криму, меншою мірою в Донбасі), опозиційних щодо офіційного Києва й політично зорієнтованих на Росію. Так, наприклад, у ЗМІ серед розбіжностей у політичній поведінці першого секретаря ЦК Компартії України П. Симоненка і лідера комуністів Криму Л. Грача відзначають і наявність прийменника «в» у мовленні першого й «на» у мовленні другого щодо України (Д. Іванів.— УМ, 27.06.2003). Утім, конструкції з «на» вживає й російськомовний мер Києва Л. Черновецький.

Україна зверталася 1993 р. по лінії дипломатичних зносин до РФ з проханням узяти до уваги зміни у вживанні прийменників при її назві. Незважаючи на те, що позиція Інституту російської мови Російської академії наук, думкою якого поцікавилися у зв'язку з цим, була тільки негативною¹⁴, офіційна Росія стала практикувати у вживанні цих конструкцій тактику

¹⁴ Пор.: «...Вспомним поразившее многих требование Украины употреблять сочетание “в Украине” вместо привычной формы управления “на Украине”» (*Граудина Л. К.*, *Козловская Т. Л.* [Рец. на:] Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи : Из наблюдений над речевой

подвійного стандарту. З одного боку, у дипломатичному спілкуванні з Україною, на бланках і на вивісці посольства РФ в Україні, під час перебувань офіційних осіб РФ в Україні, їх переговорів з українською стороною, у назвах спільних для обох країн офіційних заходів («Год России в Украине», 2003 р.) і под. використовуються конструкції з «в» і, відповідно, з «из». З другого ж боку, «в периоды явного охлаждения межгосударственных отношений», як відзначено в новому роз'ясненні Інституту російської мови (щоправда, за підписом не когось із його керівництва, а наукових співробітників), «сохраняется традиционная литературная норма — *жить на Украине, приехать с Украины*. Таким образом, в современном русском языке сосуществуют традиционная литературная норма с предлогом “на” и относительно новая, вводимая из соображений политкорректности по просьбе Украины — с предлогом “в”. Выбор формы в каждом конкретном случае должен осуществляться говорящим (пишущим) с обязательным учетом условий общения (! — О. Т.)» (див. цей лист: Ю. Шеляженко. «...Внезапно Карл поворотил и перенес войну в Украину». — СП, 5.11.2009). Так, у відомому «Послании Президента Российской Федерации Дмитрия Медведева Президенту Украины Виктору Ющенко» від 11.08.2009 р. було сказано: «Мною принято решение не посылать *на Украину* посла». У власне російських ЗМІ виступають переважно конструкції з «на»: «в Белоруссии, на Украине и в России».

Саме недоцільністю змінювати вже усталені норми російської мови щодо передавання нових, національно відкоригованих назв колишніх національних республік СРСР та їхніх столиць пояснювали ведучі інформаційних програм провідних російських телеканалів (з посиланням, зокрема, на авторитетну думку Інституту російської мови РАН) у середині 90-х рр. відмову від запровадження в статусі офіційних назв форм *Беларусь, Кыргызстан, Молдова, Туркменистан, Алматы, Ашгабат, Таллин* та ін., які на початку 90-х рр. почали з'являтися в російських ЗМІ на зміну попереднім варіантам *Белоруссия, Киргизия, Молдавия, Туркмения, Алма-Ата, Ашхабад, Таллин* та ін. Як зауважує Н. Б. Мечковська, «на початку 90-х рр. у частині російських... ЗМІ, перш за все в ліберально-демократичних, використовувалися національно марковані варіанти топонімів (*Кыргызстан, Башкортостан, Беларусь, Молдова* та ін., і навіть *Таллин*). Прийняття національно маркованих варіантів топонімів відповідало готовності або навіть прагненню російської демократичної громадськості до децентралізації і лібералізації національних відносин на просторі колишнього СРСР. ... Однак незабаром, приблизно до 1994 р., російський лібералізм у національних відносинах істотно зменшився... Ліберально-демократичні газети повернулися до попередніх топонімів, а консервативні газети... та нові газети червоно-коричневого напрямку від них і не відходили»¹⁵.

Ставлення офіційної Росії, а отже, й російських ЗМІ до цієї проблеми є, як і у випадку з *на / в Украине(у)*, зовсім не однозначним і буває залежним не тільки від питань чистоти й нормативності російської мови, але й від політичної кон'юнктури. Так, якщо щодо нових варіантів офіційних назв тепер уже незалежних зарубіжних держав, утворених у межах колишнього СРСР, це ставлення в основному критичне, то нові національні назви автономних республік у складі самої РФ, офіційно затверджені в нормативних актах цих автономій (*Башкортостан* — поряд з *Башкирия*, *Республика Марий Эл* — поряд з *Марийская Республика, Татарстан* — уже не *Татария*, *Республика Саха* — поряд з *Якутия*), приймаються. Відмова в офіційному російському дискурсі від усталених за радянський час назв двох столиць автономних республік у складі Грузії за грузинською моделлю *Сухуми* і *Цхинвали* із заміною на місцеві варіанти *Сухум* і *Цхинвал* (у самих самопроголошених незалежними державами Південній Осетії та Абхазії повернення до цих варіантів відбулося в офіційному вжитку ще на початку 90-х рр.), яка сталася буквально протягом кількох днів (у передачах центральних російських теле-

практикой масс-медиа.— М., 1994.— 248 с. // Русская речь.— 1995.— № 3.— С. 115). Категорично проти конструкції «в Украине» виступила один з провідних російських ономастів: *Суперанская А. В.* Опасность близкородственного двуязычия.— www.familii.ru/index.php?pCode. Див. критику положень цієї статті: *Зубов М. І.* *В Украине та на Украине*: зауваги до новітнього граматичного філюке // *Мовознавство*.— 2009.— № 3–4.— С. 30–39. З іншого боку, пор. досить толерантне ставлення до конструкції *в Украине*, як і до подібних фактів нового часу *Кыргызстан, Молдова, Ашгабат* і т. ін. (з наведенням аналогій у недалекому минулому на зразок *Тбилиси, Вильнюс, Каунас* замість *Тифлис, Вильно, Ковно*): *Костомаров В. Г.* Зазнач. праця.— С. 17–21.

¹⁵ *Мечковская Н. Б.* Активные процессы в белорусской и русской ономастике: национально-семиотические различия // *Мечковская Н.* Мови і культура Беларусі : Нарысы.— Мінск, 2008.— С. 109.

каналів і радіостанцій, у виступах президента РФ Дм. Медведєва та ін.) під час російсько-грузинського військового конфлікту в серпні 2008 р. у зв'язку з проблемою Південної Осетії (відсутність директивного втручання з боку державного керівництва РФ в це питання, безперечно, важко припустити), також свідчить про те, що питання усталеності назви може відійти на другий план перед політичною доцільністю. До речі, на такі варіанти відразу ж почали переходити і в Україні друковані органи тих політичних сил, які стали на бік Росії в конфлікті з Грузією, наприклад: «Ющенко идет по пути Саакашвили. У роковой черты: Украина после Цхинвала» (стаття Дм. Табачника. — Киевский вестник, 11.09.2008).

Останнім за часом виявом «війни назв» між державами — колишніми «національними» республіками СРСР і Росією стало офіційне звернення Республіки Білорусь до РФ у листопаді 2009 р. із пропозицією вживати в її назві форму рос. *Беларусь*, а не *Белоруссия* (варіант *Беларусь* розцінюється як єдино прийнятний особливо в білоруських національно-патріотичних колах, тоді як *Белоруссия* вважається «колоніальною» назвою).

3.3. Це вплив української культурно-мовної основи у практикуванні, зокрема, звертань / іменувань з *пан / пани* як формули ввічливості, що стало простежуватися поряд з *господин / госпожа*, причому щодо не тільки україномовних осіб: «...хочу поблагодарить *пана Швеца* [головного редактора газети] за ту большую работу...» (з матеріалів прямої радіолінії в редакції газети «Факты и комментарии» (14.07.2000)).

У російській мові України набула поширення також формула «*пан (пани)* або в калькованій формі *господин (госпожа)* + особове ім'я», яка стала практикуватися у звертанні насамперед до україномовних осіб: *Господин Вячеслав!* (звертання до В. Чорновола), *Уважаемый пан Николай* (звертання до М. Плав'юка, голови ОУН). Звертання «*пан Александр (Олег і т. ін.)*» практикував у спілкуванні з громадянами України (незалежно від того, якою мовою розмовляв гість передачі) відомий російський тележурналіст Дм. Кисельов у своїй щотижневій українській програмі «Подробно» на т/к ICTV у 2002–2005 рр. (Як відомо, ця формула мовного етикету викликає до себе неоднозначне й навіть критичне ставлення в межах самої української мови).

3.4. Це досить частотні вияви випадкового, неусвідомлюваного ненормативного калькування українських слів і зворотів (часто це відбувається внаслідок переважного використання української мови як державної в офіційно-діловій, законодавчій, освітній сферах, звідки беруться ті чи інші зразки): «Только США поставили нам знаменитых куриных *бедрышек* на 63,6 млн.» (Нез., 6.11.1996) — очевидно, калька з *курячі стегенця*, пор. звичайне рос. «куриные окорочка»; «...потребитель имеет право требовать *безоплатного* (замість *безвозмездного*) устранения этих неполадок» (журн. «Теленеделя», 1997, № 18); «избрать *предупредительную* (пор. укр. *запобіжний*) меру содержания под стражей» — замість «меру пресечения» (СН, 22.10.2002) та багато інших.

3.5. Це щедалі помітніші випадки непоодиноких українських лексичних вкраплень у структурі російського мовлення в Україні, що стають певним аналогом (не таким, звичайно, масовим) українсько-російського «суржику». Це в основному вкраплення одиниць офіційно-ділової лексики, навіть у мовленні державних службовців, політиків (особливо помітні в мовленні російськомовних депутатів ВР з огляду на публічність діяльності останніх), але також уже певні клішовані звороти та окремі лексичні одиниці української літературної мови в цілому. У ЗМІ особливо часто в цьому зв'язку наводяться уривки з виступів М. Азарова, наприклад: «АЗАРОВ М. Я. [тоді — перший віце-прем'єр-міністр уряду]: ...Владимир Михайлович, *шановни народни* депутаты! Я вас просил проголосовать *высновки и пропозиции* бюджетного комитета с учетом *змин*, вне-

сенных керивныками фракций» (уринок зі стенограми засідання ВР: СН, 28.10.2003). Достатньо помітно це явище простежується в мовленні російськомовних у побуті учнів, що навчаються в школах з українською мовою викладання, наприклад: «А дев'яте завдання ты уже сделала?». Не завжди перекладаються нові аббревіатури: наприклад, ПДВ (податок на додану вартість) — замість НДС (налог на добавленную стоимость).

3.6. Функціонування російської мови в умовах уже самостійної української держави з державним статусом української мови, звичайно, не може не посилювати її специфіки на тлі російської літературної мови метрополії, додаючи до її вже звичного портрета¹⁶ все нові й нові особливості, зумовлювані «притягуванням» з боку України та української мови. Це, зокрема, як відзначалося вище:

¹⁶ Специфіка російської мови України визначається як певною сукупністю фонетико-інтонаційних особливостей (не всі вони, однак, виявляють суто українську специфіку в загальних межах «південноросійської» мови; деякі з них спільні з фонетичними особливостями російської мови в Білорусі), так і наявністю конкретних українських запозичень на різних мовних рівнях (див., наприклад: Культура русской речи на Украине.— К., 1976.— 356 с.; Кононенко В. И. Функционирование русского языка на Украине // Вопр. языкознания.— 1985.— № 5.— С. 25–34; Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (спроба сучасного синтезу).— К., 2006.— С. 221–224). Це, зокрема, відсутність вибухового [g]; часто непом'якшення губних у кінці складу (слова); непослідовне оглушення дзвінких у кінці складу (слова); нерідко перехід [в] у [ʏ] у кінці складу (слова): [обстаноўка]; інтонаційна плавність висловлення і менша наявність редукованих форм слів; характерні випадки ненормативного наголошування: *цыган, шелковица, верба, столяр, приданое*, род. в. *сёма, баранá*, ор. в. *бурьяно́м, сельским го́ловам, перед го́ловами* (про осіб) та ін.; фонетичні українізми: *шо* замість *что* [што], частка *та* замість *да*: *А шо такое?, Та ты шо?*; граматичні українізми (представлені менш регулярно): відмінювання українських прізвищ та імен на -о: *улица, театр Франка*, род. мн. *гривень* (від *гривня*); менша вживаність коротких форм прикметників у предикативній позиції; деякі відмінності в словозміні дієслів: накл. сп. (не) *ездь* (від *ездить*), *поедь, крой* (від *кроить*), у мовленні осіб з гіршим володінням нормами російської мови — також у формах дійсного способу: *мы хотим, они бежат* і под.; відмінності у формах синтаксичного керування: *скупать за кем, смеяться с кого, спрашивать за сына*; сплутування у вживанні прийменників *из* і *с*: *выйти с дома, со школы*, так само у префіксах: *с-под земли* (втім, це явище відоме в російському просторіччі й поза межами України); субстантивовані форми *мой малой, моя малая* — про дітей; особливості лексико-семантичного слововживання: *одолжить* «кузати в борг» (замість *занять* — за зразком *позичити*), *свах* вживається і замість *рос*. літ. *сватья*, сплутування паронімів: «Я вас *проведу* (замість *провожу*) додому» та ін.; слова дитячої мови: *доця, вава, кака* тощо; пестливі форми на зразок *цыбулька, сальцо* і под.; у побутовій лексиці: *подчерёвина* (літ. *поброушина*), *тиёнка* («варена кукурудза (в качанах)» (на півдні України), особливо в назвах предметів традиційного сільського побуту, в назвах деяких поширених рослин (*грицыки, чернобривцы, смерека*); звичайно ж, етнографічна лексика та географічні і територіально-адміністративні назви: *вечера* (на Різдво), *щедровать, паска*, пестл. *пасочка* (рос. *кулич*), часто *Паска* і в значенні «Великдень» (обрядовість свят Різдва і Великодня в Україні і Росії взагалі, як відомо, істотно різниться), *рушник* (весільний, великодній тощо); *колыба*; у дитячих лічилках: «Эныкы, бэныкы ели вареники...»; *Першотравенск, Зализничный район, Перёсынь* (район Одеси — з українським наголошуванням; у розмовному мовленні міста вживається також у формі *чол. р.: до Пересына*); у непоодиноких випадках більшої номінативної зручності (*шухлядка*) або виразної можливості (*гаплык* у значенні предикатива «кінець, смерть») українського слова; у стильовому плані — використання українських «народних» вкраплень як мовна гра для створення ефекту простоти мовлення, «демократизму» мовця (там, де в російській мові метрополії використовуються просторічні та діалектні одиниці): *Здоровенькі були!, ой лишенько!, хай воно скажется, чи шо* і под. (пор. так само при стилістичному вкрапленні білорусизмів у російській мові Білорусі: *Мечковская Н. Б. Постсоветский русский язык: Новые черты в социолингвистическом статусе* // Мячкоўская Н. Мовы і культура Беларусі.— Мінск, 2008.— С. 189). Загальне враження в носія «великоросійського» варіанта літературної мови від фонетичного образу разом з граматичними особливостями «українського» варіанта російської мови (звичайно, в його масовому, а не «елітному» вияві) є, очевидно, подібним до його уявлення про російське просторіччя.

а) наявність нової (новоактуалізованої) суспільно-політичної лексики, відсутньої в російській мові метрополії, частина якої важко піддається перекладу на російську або взагалі вживається без перекладу: *паювати, державотворення, державотворчий, розбудова, розбудовний, Верховная Рада, територіальна громада, голодомор, «вигуки соціального протесту» ганьба і геть* та ін.;

б) наявність відсутньої в російській мові метрополії лексики з польської та західноєвропейських мов, засвоєної через посередництво української мови: *симпатик, каденция, политикум, бизнесовый* та ін.;

в) більша, ніж у російській мові метрополії, «українізація» українського ономастикону: *Ривне, Чорновил* та ін.;

г) активізація російсько-українського «суржику»;

г) серед політичних моментів прагматики російської мови України — частіше вираження переважно «українського» ставлення до ключових мовних знаків нового державного статусу України: незловживання вже досить звичним у сучасній Росії штампом — іронічним уживанням назви *Украина* разом з означеннями *самостийный, незалежный* або рос. *независимый*; уживання слова *Украина* з прийменником «в», а не «на» (за межами, звичайно, дискурсу принципів прибічників російської культурно-мовної або політичної орієнтації);

д) інший прагматичний момент — значно більша готовність порівняно з російською мовою метрополії до вияву політкоректності в реагуванні на заклики з боку інших колишніх «національних» республік СРСР до запровадження нових, приведених у більшу національну відповідність форм найменувань цих країн та їхніх столиць: *Беларусь, Молдова, Кыргызстан, Таллинн* та ін.; навпаки, небажання запроваджувати «оновлені» в сепаратистськи настроєних автономних республіках Грузії й санкціоновані в РФ форми *Цхинвал, Сухум*;

е) активізація не тільки в українському, а й у частині російського дискурсу України вживання щодо «російських» росіян пейоративної назви *москаль*: див. п. 4 (як реакція на узвичаєну з російського боку назву *хохол*).

Тенденції до «відштовхування» від впливу з боку української мови, які, природно, не могли не активізуватися в російськомовному середовищі України в зазначений період, виявляються насамперед у негативному реагуванні на звуження соціальних позицій російської мови в країні, що є неминучим наслідком розширення соціального статусу української мови. Критичні або й різко негативні публічні оцінки щодо впливів з боку української мови на корпус російської мови в Україні стосуються насамперед російсько-українського «суржику» як досить характерного явища в мовленні російськомовних у побуті дітей, що виховуються й навчаються в україномовних дошкільних та шкільних закладах, і невміння їх грамотно писати російською мовою, а також «ономастичної асиміляції» росіян в Україні: див. п. 5 (хоча, на думку багатьох критиків такої «асиміляції», українські імена в російському мовленні мають, як і раніше, русифікуватися); у певних колах — також деяких форм і конструкцій (*гривня, в Украине*), що не можуть бути прийняті російською мовою.

У визначенні мовного статусу структурно-функціонального різновиду російської мови в країнах — колишніх республіках СРСР позиції дослідників істотно розходяться: від категоричного заперечення того, що очевидна й загалом неминуча варіативність загальноросійської мови в інших державах під впливом як позамовних (наявність уже не просто «країв», а сформованих окремих держав), так і власне мовних (впливи з боку відповідних національних мов) чинників має обов'язково приводити до формування певних відносно самостійних

мовних утворень, і, більше того, наполягання на тому, що така варіативність має обов'язково усуватися відповідними заходами пропаганди культури мови й цілеспрямованої мовної політики¹⁷, до визнання їх певними ідіомами — варіантами російської національної і літературної мови. У межах останньої позиції погляди знову не збігаються — з визначенням таких варіантів російської мови як регіональних (територіальних)¹⁸ або ж, радикальніше, — як національних¹⁹.

Статус національного варіанта мови передбачає, як відомо, не тільки наявність певної сукупності відмінностей у корпусі та функціонуванні відповідного ідіому на тлі мови метрополії (яким має бути цей набір відмінностей, також є питанням неоднозначним), а й переконаність його носіїв у тому, що вони спілкуються хоча й «не такою», але також «правильною» мовою (а в ідеалі — мовою, яка вже значною мірою спирається на власну кодифікацію)²⁰. Про наявність обох цих передумов для характеристики «української» російської мови як одного з національних варіантів загальноросійської мови можна говорити насамперед щодо її лексичного рівня, особливо з увиразненням в описуваний період його вже не просто регіональної, а саме «державної» української специфіки і значним посиленням впливів на її корпус з боку української мови. Про це свідчать і відзначені нові прагматичні аспекти «української російської». Однак відхилення від «великоросійської» мовної норми на рівнях фонетики і граматики (крім, звичайно, конструкції «в Украине»), звичайні і в усному мовленні інтелігентних людей, є радше узусом, а не власне нормою. Під час публічного спілкування, наприклад, державних діячів з України (російськомовних у побуті) з їхніми колегами із РФ відмінність російського мовлення в устах представників української сторони на тлі мовлення росіян може бути, як видається, однією з причин їх недостатньої впевненості в своїй мовній компетенції й навіть «комплексу провінціала» (з чотирьох Президентів України — двох з базовою українською і двох з базовою російською мовою — Л. Кучма, російськомовний у побуті, намагався спілкуватися «великоросійською» літературною мовою). Працівники нової сфери приватного підприємництва (торгівлі, закладів громадського харчування, розважальних закладів, банків тощо), прагнучи мати вигляд цілком респектабельних у всьому, помітно частіше порівняно як з попереднім, ще радянським періодом функціонування цього сектору суспільного життя, так і з сучасною діяльністю державних (комунальних) установ і закладів намагаються користуватися саме кодифікованою російською мовою, а не її «українським» ва-

¹⁷ Це ортодоксальна платформа, прийнята ще в СРСР, яка виразно представлена і в сучасній російській соціолінгвістиці. Див., зокрема: Белоусов В. Н. Русский язык в коммуникативном пространстве Евразии (по материалам Базы данных о функционировании русского языка в межнациональном общении в странах СНГ) // Этнокультурное взаимодействие в Евразии : В 2 кн. — М., 2006. — Кн. 2. — С. 105–116. Див. також: Млечко Т. П. Единый, но разный : Региональная специфика русского языка вне России // Президиум МАПРЯЛ: 2003–2007 : Сб. науч. тр. — СПб, 2007. — С. 159–175.

¹⁸ Див., наприклад: Крысин Л. П. О варьировании русского языка в инонациональных условиях // Крысин Л. П. Русское слово, свое и чужое : Исследования по современному русскому языку и социолінгвістике. — М., 2004. — С. 404–410; Кошман Н. Н. О вариативности в русском языке // Лінгвістика. — Луганськ, 2008. — № 1. — С. 14–21.

¹⁹ Див., наприклад: Синочкина Б. М. О некоторых региональных особенностях русского языка в Литве // Языкознание. — Вильнюс, 1989. — № 2. — С. 75; Русский язык в межнациональном общении : Пробл. исслед. и функционирования. — М., 2001. — С. 151; Мечковская Н. Б. Постсоветский русский язык... — С. 186–190; Мусієнко В. П. Зазнач. праця. — С. 43, 54; Рудяков А. Украинский вариант русского языка: мифы и реальность // Культура народов Причерноморья. — 2008. — № 142. Т. 1.

²⁰ Пор., наприклад: Домашнев А. И. К истории создания концепции национального варианта языка // Вопр. языкознания. — 1988. — № 5. — С. 96–196.

ріантом (або навіть «суржиком»). Таким чином, російською літературною мовою в сучасній Україні користуються не тільки «професійні» її носії (викладачі, диктори, актори та ін.). На сьогодні є більше підстав розглядати «українську російську» як поки що ідіом проміжного типу між регіональним і національним варіантами російської мови.

4. «Хохол» і «москаль»²¹. У російській мові метрополії та в українській мові активізувалося вживання традиційних «неофіційних» найменувань українців і росіян відповідно рос. *хохол*, ми. *хохлы* (причому не тільки щодо етнічних українців, а й ширше — щодо населення України) і укр. *москаль*, мн. *москалі* (навіть у російському мовленні в Україні — безперечно, як реакція на активізацію рос. *хохлы*) щодо росіян, які живуть у Росії. Наприклад, скандування російських і українських (російською мовою) уболівальників під час футбольних матчів між командами України і Росії: «Дави хохлов!», «Бей хохлов!» — «Дави москалей!», римівка «Бей, бей москалей!»²².

На побутовому рівні, у друкованих ЗМІ Росії, навіть цілком «серйозних» (у виданнях з РФ, зареєстрованих в Україні: КПвУ та ін., така практика, звичайно, не простежується), у художніх творах співіснують дві стилістично-оцінні лінії у вживанні слова *хохол* — зверхньо-поблажлива (як звичайно видається самим росіянам, що практикують таке слововживання, — просто неофіційна й навіть дружня)²³, наприклад: «Спасибочки канадским братьям-хохлам» — про канадських українців (КП, 19.06.1993), «— Хохлы тоже нормально действовали» —

²¹ Член цієї опозиції *хохол* протягом XIX–XX ст. поширився з російської мови й до мов інших народів Російської імперії, а потім СРСР. Ополит же *москаль*, як відомо, ще яскравіше представлений у польському негативному стереотипі росіян (див., наприклад: *Kepiński A. Lach i Moskal : Z dziejów stereotypu.*— Warszawa ; Kraków, 1990.— 221 s.), поширившись і в сусідніх слов'янських та в литовській (*maskolius*) мовах.

²² Ось оцінка українського спортивного коментатора: «Могу свидетельствовать: никогда еще футбольное противостояние России и Украины не доходило до нынешнего уровня враждебности. Помню очень давнее открытое письмо группы украинских писателей о том, что при трансляции матча ЦСКА с “Динамо” (Киев) с трибун явно проходили в эфир выкрики “Бей хохлов!”. К сожалению, издавна в России не знают другого названия для людей из Украины. Чего стоит невинная шуточка в московской печати перед матчем Россия — Украина: “Бей, Хохлов (прізвиське відомого російського футболіста.— О. Т.), спасай Россию!” Не знают, не ведают также, что именовать украинца “хохлом” так же неприлично, как называть, уж извините, еврея “жидом”» (В. Маевский. Великое противостояние.— СН, 29.02.2000).

²³ У сучасній російській мові така конотація слова *хохол* була й липається досить традиційною, причому не тільки в розмовній мові звичайних росіян, але і в мові інтелігенції, у письменників: «Помню, министр Фурцева ко мне... за столом обратилась однажды: “Ну как там хохлы поживают?” А я не сдержался и поправил: “Не хохлы, Катерина Алексеевна, а украинцы!” “Да-да, конечно, украинцы. Прекрасные у вас песни” ([Інтерв'ю з відомим українським співаком Дмитром Гнатюком].— КП, 28.04.1993); у тому числі й щодо себе (у мовленні росіян — українців за походженням): «С Сергеем Федоровичем [Бондарчуком] мы, как два хохла, постоянно подшучивали друг над другом» (відомий російський актор і режисер М. Губенко, 1996). Якщо в сучасних словниках української мови (у СУМ, а за ним — і в новіших словниках) слово *хохол*, як і *кацап*, подається як зневажлива назва (*москаль* — як застаріле), то сучасні словники російської мови подають *хохол* без знижувальних ремарок: «устарелое и разговорное» (Ож., с. 868), «разговорное, первоначально уничижительное» (БТСРЯ, с. 1453), подібним чином — і в найавторитетнішому словнику російської мови радянського часу: «первоначально уничижительное, затем шутливое, фамильярное» (ССРЛЯ, т. 17, с. 427) (на відміну, наприклад, від довоєнного ТСРЯ, т. 4, с. 1184: «дореволюционное разговорное шутливое, бранное: В устах шовинистов-великоросов — украинец»), тоді як *москаль* і *кацап* — як «пренебрежительное» і «презрительное». Хоча в російському суспільстві існує, звичайно, й інший погляд на це питання: «...только расист станет называть другой народ или народы “чучмеками” (“жидами”, “кацапами”, “хохлами” и т. д. и т. п.)» (Вл. Познер. Два взгляда.— Дружба народов, 1998, № 10, с. 181).

офіцер російського Чорноморського флоту про дії севастопольської прокуратури України (т/с «Неотложка», т/к НТВ, 5.02.2007) — і різкіша, зневажлива. Остання конотація посилюється разом зі зростанням частотності публічного вживання слова *хохол* (*хохлы*) у контексті певних політичних подій, коли українці, на думку представників певних російських кіл, намагаються діяти надто самостійно або й на шкоду росіянам і Росії. Наприклад, під час акцій протесту у Львові та інших містах Галичини влітку 2000 р. у зв'язку з убивством композитора І. Білозора проти домінування в ефірному просторі регіону російськомовних естрадних пісень, а в торгівлі — російськомовної літератури: «Террор на Україні: *Хохлы-фашисты* уничтожают русских звезд» (див.: Урок української, 2000, № 9, с. 60), під час і після подій навколо о. Тузла в Керченській протоці восени 2003 р., збройного конфлікту між Грузією і Росією через проблему Південної Осетії в серпні 2008 р.²⁴

У свідомості самих етнічних українців, у тому числі й україномовних, емоційно-оцінний комплекс слова *хохол* (частіше *хахол*, за звучанням цього слова в російській мові) також достатньо виразно розпадається на два конотативні співзначення. Частина «простих» українців за інерцією продовжує себе так («по-простому») іменувати, вживаючи цю назву як нейтральну, пор., наприклад: «На ринку в місті Вугледар на Донеччині поміж безіменних крамничок красується одна-єдина з яскравою вивіскою — “*Хохлушка*”. Ми... опитали з десяток перехожих, як вони ставляться до такої назви. Усі сказали: “Нормально. Ничего оскорбительного. Кто как хочет, так и называет”. Коли ж я питав: “А якби магазин називався “*Кацапка*” або “*Жидівка*”, то відповідали: “Это было бы нехорошо”. А якийсь чоловік навіть сказав, що на території Росії... “*хохлушка*” — це “знак якості”. “*Хохлушка*” в Росії — це дбайлива господиня, добра кухарка.

²⁴ За свідченням літописця, слово *хохол* викликало різке неприйняття з боку українського козацтва: «В бытность... казаков в походах вместе с стрельцами и сайдачниками российскими терпели они от сих солдат частые и язвительные насмешки по поводу бритья своих голов. Солдаты оные, бывши еще тогда в серых зипунах и в лычанных лаптях, небритыми и в бородах, то есть во всей мужичьей образине, имели, однако, о себе непонятное высокомерие или какой-то гнусный обычай давать всем народам презрительные названия, как-то *полячкиши*, *немчурки*, *татариишки* и так далее. По сему странному обычаю называли они казаков *чубами* и *хохлами*, а иногда и *безмозглыми хохлами*, а сии сердились за то до остервенения, заводили с ними ссоры частые и драки, а наконец нажили непримиримую вражду и дышали всегдашним отвращением» (История руссов, или Малой России. — М., 1846. — С. 145); з не меншим сарказмом — про події 1708–1709 рр., коли жителі України приводили в розташування російських військ полонених шведів: «...давали ему жалованье, сначала деньгами по несколько рублей, а напоследок по чарке горилки с привестствием: “Спасибо, *хохлёнок!*”» (с. 209). М. І. Костомаров відзначав (1861 р.): «Странно было бы думать о возможности принятия этого насмешливого прозвища за серьезное название народа — все равно, как если бы англичанин прозвище Джона Буля сделал серьезным именем своего племени. Но... не только великоруссы называют южноруссов *хохлами*, но и сами последние нередко употребляют это название, не подозревая уже в нем ничего насмешливого; впрочем, это только в восточном крае пространства, населенного южноруссами» (Костомаров Н. И. Две русские народности. — К.; Х., 1991. — С. 22). На території підросійської України ця назва поступово стала звичною (не останньою мірою, зрозуміло, через відсутність протягом тривалого часу загальноприйнятого етноніма для українців), пор., наприклад, у спогадах О. Довженка про дитинство: «— Тату! — Що, синку? — Що там за люди плывуть? — То далеко, орловські. Руські люди, з Росії плывуть. — А ми хто? Ми хіба не руські? — Ні, ми не руські. — А які ж ми, тату? Хто ми? — А хто там нас знає. Прості ми люди, синку. *Хохли*, ті, що хліб обробляють. Сказати б, мужики ми...» (Зачарована Десна). На Правобережжі ж це слово не сприймалося довше, пор.: «В тій стороні українці себе не забувають, і хоч що кажи, не розсердиш так, як словом “*хахол*”» (А. Свидницький. Люборацькі). Докладніше про історію вживання цього слова див.: *Наконецний С.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — Л., 2004. — С. 308–326.

...Нам сказали, що пані NN (власниця.— О. Т.) — українка» (В. Овсієнко. Синдром «недоукраїнця»). Однак дедалі більше поширюється несправедливо й різко критичне ставлення до такої «етнічної» назви. Так, в українській пресі (не тільки в україномовних, але і в російськомовних виданнях) друкуються матеріали з розповідями про життя або перебування українців на заробітках у Російській Федерації, яких там називають «*хохлами*» (навіть представники влади, працівники міліції), листи з протестами проти цього самих українців з РФ: «Хочемо жити на рідній землі, спілкуватися рідною мовою. Ми не хочемо бути “*хохлами*”. ... І таких, як ми, багато» (ЛУ, 13.02. 1992). Робляться зіставлення конотативних характеристик цього слова та інших «неофіційних» етнонімів з підкресленням принципової тотожності між цими випадками: «У магазині... по вулиці Сумській на вітрині з'явилися новинки, що біля них стовбичить молодь і регоче: “Удостоверение жулика”, “Удостоверение слюсаря-гинеколога”. І тут же — “Удостоверение хохла”. Ми запитали завідувача магазину: — А “Посвідчення кацапа” у вас також є? — Той швидко зорієнтувався, наказав прибрати “смішне” посвідчення» (Т. Земляна, А. Пилипенко, Харків.— Нар. газ., 1997, с. 42). Щодо *хо(а)хол* як самоназви й більше того — навіть самоусвідомлення для певної частини українців, то в середовищі свідоміших верств українського суспільства дедалі виразніше виявляється гірко-іронічне та відверто зневажливе ставлення: «...Хохол — жираф? / Доходить пізно до хохла! / Така вже нація пішла» (І. Драч); «Я — малорос, хахол-мазниця, / Мене ви як завгодно звить, / Робить із мене турка, німця, / Лиш українця не робить. / Бо для Москви було та й буде, / З якої б не пішли ноги,— / Всі малороси — рідні люди, / Всі українці — вороги!» (Д. Павличко); «...не виводиться поки що у нас тип, для позначення якого знай наш письменник Віктор Міняйло пропонує... вживати слово-гібрид *хохлуй*, що утворене від двох слів — *хохол* і *холуй*»²⁵.

Активізація слова *москаль* (з походження полонізму) з конотацією неприязні відбулася в цей час в одному ряду з актуалізацією деяких інших слів з регіону колишньої підпольської України, істотно потіснивши в опозиції з *хохол* слово *кацап*, яке значно частіше вживається в розмовному мовленні населення колишньої підросійської України, особливо Лівобережжя. (Образливіше *кацап* при цьому не активізувалося, очевидно, насамперед тому, що має суто етнічну, а не етнічно-державну спрямованість і вживається на позначення й тих етнічних росіян, що живуть в Україні: це давні переселенці з Росії, що й тепер живуть компактно селами, та недавні прибульці з Росії, що помітно вирізняються на тлі «українських» росіян)²⁶. У загальноукраїнському масштабі воно актуалізувалося на межі 80–90-х рр., зокрема, в серії антиросійських, а також антиєврейських «галицьких» анекдотів з їхнім головним персонажем — тупим і кровожерливим ксенофобом «вуйком» та його репліками на зразок «потопити *москалів* у *жидівській* крові» (оскільки вістря глузування спрямоване тут не стільки на «москалів», скільки на самих «вуйків», виникають серйозні сумніви в тому, щоб виводити походження цих анекдотів з відповідних кіл саме проукраїнської, «галицької» орієнтації).

Проте це слово активізувалося також з іронічною конотацією (не тільки в самій Росії та в російському дискурсі в Україні, а й у певних україномовних ко-

²⁵ Погрібний А. Якби ми вчилися так, як треба : Розмови про наболіле.— К., 1999.— С. 119.

²⁶ Див. про вживання слів *москаль* і *кацап* в українській мові XIX — 1-й пол. XX ст.: Наконечний С. Зазнач. праця.— С. 192–204, 327–337.

лах) — це іронізування не стільки з самих росіян, скільки з традицій уживання цього слова (справжніх чи тільки приписуваних) у певних колах українського суспільства: «Кошмар для Києва: москаль и президент Крыма вместе» (КП, 23.03.1994, с. 1: підпис під фотографією, де зображені новообраний президент Кримської автономії Ю. Мешков, відомий своєю проросійською орієнтацією, і прем'єр-міністр місцевого уряду Є. Сабуров, громадянин РФ); «Незваний москаль гірший...» — замітка про бешкет московських уболівальників на одному з матчів у Києві (ГУ, 27.02.2001); іронізування з образу «клятих москалів», від яких нібито всі біди України: «Слоника замучили кляті москалі, / похилився хоботом слоник до землі...» (Юрко Позаяк. Дума про слоника); «— Чому в нас газ такий дорогий? — Бо москалі нас не люблять. — Чому бензину не вистачає? — Москалі нас не люблять. — А чому в нас дітей тепер менше народжується? — Я ж кажу, що москалі нас не люблять!» (жарт, який, здається, вперше пролунав у середині 90-х рр. від однієї з українських команд КВК — Клубу веселих і кмітливих). Можливо, що подібний іронічний підтекст покладено і в основу напису «Дякую Богу (Спасибі тобі, Боже), що я не москаль» на футболках та на шапочках для сауни, що їх стали продавати підприємливі торгівці на курортах, туристичних маршрутах у західному регіоні від початку 2000-х років, але це, звичайно, досить сумнівний гумор.

Значно також активізувалося в публічному використанні в Росії слово *сало* як метонімічний глузливий образ українців і України: «Крым отвернулся от сала» — про черговий конфлікт між Верховною Радою АРК і Києвом (КП, 9.08.1994), «Газ на сало не меняем!» — вигукування учасників невідомо ким зібраної акції протесту щодо політики України в газовому конфлікті з Росією біля посольства України в Москві (т/к НТВ, 29.12.2005), «Після футбольного матчу збірних України та Росії мій знайомий довго обурювався колофутбольним московським гвалтом. Найдошкульніше допекло йому, що українців називали “салоїдами”» (О. Шарварок. — ЛУ, 11.11.1999). О. Руденко-Десняк, голова національно-культурної автономії українців у РФ, щодо цього зауважив: «...И к вопросу о сале. Сала в российских СМИ гораздо больше, чем украинцы съели за всю свою историю». У сучасному українському мовному просторі під таким потужним впливом уживання слова *сало* як атрибута мовного образу українця також стало помітно частотнішим (в анекдотах, у жартах про те, що «сало — це український наркотик», «сало — це український снікерс»). На основі цього слова створюються каламбури: «Сало-Барбара» — під такою назвою в пародійній формі на зразок «мильної опери» (пор. популярний американський телесеріал «Санта-Барбара») в інформаційній програмі «Время» на російському т/к «Первый канал — Всемирная сеть» (25.06.2006) було подано черговий сюжет про поточні події в Україні. Існує вже кліше «Хто з'їв моє сало?!»: «Тепер руховці уже не кричат: Кто съел мое сало?!» (В. Жириновський — під час телемосту Україна — Росія: т/к «1 + 1», 23.03.2002). Саме слово *сало* слід було вписати в клітинки кросворда як відповідь на питання «Любовь малороса» (газ. «Московский комсомолец», 3.09.1998)²⁷.

5. «Ономастична асиміляція»: за і проти. Загострилася проблема відтворення як імен українців засобами російської мови, так і імен росіян українською мовою (причому остання — з погляду певних кіл не тільки української, але й російської орієнтації). За міжнародними нормами, які юридично закріплені вже і у відповідних нормативних актах України (у досі чинному законі «Про мови в

²⁷ Див.: Погрібний А. Знач. праця. — С. 117.

Українській РСР» 1989 р., ст. 39, у законі «Про національні меншини в Україні» 1992 р., ст. 12), громадяни України мають право іменуватися згідно з національними традиціями, а їхні імена з метою збереження їх самобутності «передаються з національної мови українською мовою у транскрипції». Але за наявною в Україні, Росії та Білорусі практикою, коріння якої сягає ще часів царської Росії з її прагненням до повнішого «обрусіння» «іногородців», особові імена спочатку українців і білорусів у російській мові, а за цим зразком і імена росіян в українській і білоруській мовах стали відтворюватися в кожній з цих мов шляхом добору національного варіанта відповідного імені, наприклад: укр. *Олексій, Олена* — рос. *Алексей, Елена* ²⁸. (Винятком з цього є імена деяких відомих діячів української і білоруської культур, які в російській мові відтворюються шляхом транслітерації: *Павло [не Павел] Тычина, Микола Бажан, Михайло Стельмах, Олесь Гончар, Михась Линьков, Алесь Адамович* та ін., а також, хоч і непослідовно, такі прізвища діячів української культури, як *Микола Вороній, Микола Хвильовий, Яков Степовой / Степовый*; характерно, що імена діячів російської культури в українській мові в радянський час передавалися на загальних підставах — безперечно, з метою недопущення щодо них подібних елементів національної «екзотики»: *Михайло Лермонтов, Микола Тихонов* та ін.).

Ця практика, юридично не санкціонована ²⁹, триває і в сучасній Україні (як і в Росії), у тому числі в офіційній документації (в обов'язковій російськомовній частині ряду особових документів — паспорта та ін.). Однак на рівні громадського обговорення у відповідних колах як української, так і російської культурно-мовної орієнтації почастишали заклики до відмови від неї з метою збереження національної ідентичності як українців, так і росіян; з українського боку це водночас і протести проти «продовження русифікації українського народу», його «колоніальної залежності». У мовній практиці це реалізується у відмові від заміни (перекладу) особових імен і в спробах відтворення імен та прізвищ максимально ближче до мови-оригіналу.

Так, українець *Іваненко Микола Сидорович*, згідно з цими поглядами, має бути в російській мові *Иванэнко Мыкола Сыдоровыч*, а росіянин *Сидоров Пётр*

²⁸ Факт, що така практика націоналізації особових імен і прізвищ східнослов'янських народів була запроваджена саме в Росії, в російській мові, слід підкреслити не тільки як історичну даність, але і з огляду на те, що останнім часом у зв'язку з розширенням діапазону суспільного функціонування української мови стали поширюватися (не тільки в певних колах українського суспільства, але і в Росії) твердження про «насиленницьку українізацію» в сучасній Україні імен і прізвищ росіян, про їх «ономастичну асиміляцію» (причому протести з Росії розносяться по світу, звичайно, значно гучніше й ширше, ніж з України). Розпочавшись ще з 2-ої пол. XVII ст., русифікація української онімії охопила за три століття якнайширші шари антропонімів (аж до випадків на зразок *Алейников* — звичайно ж, від *Олійник, Астапенко*, пор. *Остап, Немченко*, пор. *німець, Черненко*, пор. *чорний, Кірпа, Кривonos, Коваленков, Шевченко*; письменник *Василий Нарезный, Забела-Врубель*, княгиня *Палей* і под.; відомий партизанський командир С. А. Ковпак ще на початку війни іменувався в радянських документах як *Колпак*, звідки й німецька форма *Kolpak*) і топонімів (аж до випадків на зразок *Барвенково* — назва міста, хоча рослина — *барвінок, Казатин* — при укр. *Козятин*). Укр. *Білогородка, Вороніж* (населений пункт у Сумській обл.), *Володимир-Волинський* стають у російській мові *Белогородка, Воронеж, Владимир-Волынский*, тоді як рос. *Белгород, Воронеж, Владимир* липаються в українській мові як *Бєлгород, Воронєж, Владимир*; укр. *Бідний* (прізвище) — рос. *Бедный*, тоді як рос. *Бедный* — укр. *Бедний*.

²⁹ Пор. спробу закріплення такої практики в одному з останніх проектів «Українського правопису»: «За усталеною традицією імена та імена по батькові росіян і білорусів передаємо українськими відповідниками, пор.: *Александр Сергеевич Пушкин* — *Олександр Сергійович Пушкін, ...Анатоль Цітоў* — *Анатолій Титов*» (Український правопис : Проект найновішої редакції. — К., 1999. — С. 174).

Іванович — в українській мові *Сідоров Пьотр Івановіч*³⁰. Газети подають листи читачів такого, наприклад, змісту: «Серед українців є у Кривому Розі М. М. Щербак, він добився, що в нього в паспорті по-російськи записано: *Мыкола Мыкытович Щэрбак*. Борімся і ми, та слідом за Щербаком захистімо свої права на ім'я! ... Колоніальну систему перекладу імен слід усунути!» (В. Матеуш, м. Хмельницький. — УС, 28.01.1999). У новій редакції довідника «Власні імена людей» у розділі «Основні правила відтворення українських прізвищ російською мовою» після примітки: «Слід зауважити, що в сучасній мовній практиці російських видань (в Україні. — О. Т.) спостерігаємо тенденцію до послідовного збереження особливостей звучання українських прізвищ» до деяких правил подано доповнення на зразок: рос. *Вишняк, Прилипко, Смолич* і т. ін., але можна й *Вышняк, Прылипко, Смолыч* і т. ін., *Бережной, Кошевой* і т. ін., але можна вже й *Бережный, Кошевой* і т. ін., *Олейник, Стрелец, Твердохлеб* і т. ін., але «нині все більше носіїв таких прізвищ віддають перевагу» варіантам *Олейник, Стрилец, Твердохлиб* і т. ін., *Бескровный, Бессмертный* і под., але намічається тенденція до *Безкровный, Безсмертный* і под.³¹ У російськомовній літературі й ЗМІ в Україні в контекстах з цілком серйозною тональністю також почастішали випадки транслітерації російською мовою імен і прізвищ українців: «*Мыкола Удовиченко*, генерал-хорунжий УНР», «*Наталія Кобринська*, українська письменниця», «*Яков Степовий*, український композитор» (СН, початок 2000-х рр.), *Мыкола / Микола Вересень, Мыкола / Микола Канишевский* (обидва — популярні телеведучі), *Петро* Калнышевский, *Пылып* Орлик і под.

Аналогічні тенденції простежуються і в поданні імен та прізвищ росіян у деяких україномовних ЗМІ: *Владімір Путін, Нікіта Міхалков, Алексей Смирнов, Олег Дмитрієв; «Марія Фьодоровна*, дружина царя *Александра Третього*, мати *Николая Другого*» (т/к «5 канал», «Час», 28.09.2006) і под.; імена персонажів російського телефільму «Идиот» в українських субтитрах (т/к «1+1», вересень 2003 р.): *Настасія Філіпівна, Николай, Лев Николайович* та ін. У газетних матеріалах з листами читачів: «Я гадаю так: який би не був щирий і освічений українець і мовознавець, але якщо він вважає, що... російські власні імена обов'язково слід підміняти українськими (*Пьотр* — *Петро*, *Николай* — *Микола*, *Екатеріна* — *Катерина*, *Павел* — *Павло*, *Анна* — *Ганна*), то це є раб, московський лакуза. Адже цими “перекладами” він підкреслює, що росіяни — це ті ж українці, що не відповідає дійсності» (П. Криця. Хто русифікує Україну? — УС, 30.10.1997).

Такі погляди знаходять підтримку і з боку частини українських мовознавців: укр. *Андрій* — рос. *Андрий*³²; «Невже із *Надежды Константиновны Крупской* і

³⁰ *Гожий А.* Про необхідність ліквідації свавілля в правописанні власних імен і прізвищ українською і російською мовами // Вісн. держ. ун-ту «Львівська політехніка». — 2000. — № 402 [Проблеми української термінології]. — С. 124–127.

³¹ *Скрипник Л. Г., Дзяківська Н. П.* Власні імена людей : Словник-довідник. — К., 1996. — 2-е вид., випр. і доп. — С. 315–318. У деяких інших довідкових джерелах тенденція до збереження фонетико-граматичної специфіки української онімії виявляється ще ширше: укр. *Микола, Катерина* — рос. *Мыкола, Катэрына*, укр. *Білокінь, Андрій* (прізвища) — рос. *Билокинь*, род. -*коня, Андрійив*, род. -*йива* і под. (*Бурячок А. А.* Українсько-російський транслітерований словник власних імен і найпоширеніших прізвищ. — К., 2001. — 167 с.).

³² *Русанівський В. М.* Як по-російському: *Андрей* Бульба чи *Андрій* Бульба, *Ефрем* Гуска чи *Охрим* Гуска? // Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»). — К., 1997. — С. 99–103. Пор. давніші міркування автора з цього приводу: особові імена не перекладаються, але для східнослов'янських мов існує можливість заміни національних форм імен: *Микола* — *Николай* та ін. (*Русанівський В. М.* Відповіді на запитання // Питання мовної культури. — К., 1970. — Вип. 4. — С. 96–97).

далі робитимемо українку *Надію Костянтинівну Крупську*, щоб вона не впізнавала себе в її українському мовному одязі! Чи не краще лишити її тим, ким *Надежда* була в себе на батьківщині? Тобто щоб росіяни лишалися росіянами (*Михайл, Філіп, Єкатерина*), як і поляки лишалися поляками, німці німцями, а французи французами без підшуковування національних еквівалентів»³³; відприкметникові жіночі прізвища українок мають бути по-російському не *Яблонская* і под., а *Яблонска*, як польські прізвища: *Вежбицка* і под.³⁴ (у російській мові переважає все-таки варіант *Вежбицкая* і под.— *О. Т.*). Але водночас лунають протести проти таких пропозицій, причому з не менш патріотичних позицій,— як проти продовження «російщення нашої прекрасної солов'їної мови»³⁵.

У колах принципової російської культурно-мовної орієнтації в цій сфері, з одного боку, як реакція на відзначену вище дезінтеграційну тенденцію з боку кіл української орієнтації продовжується традиційна для них тенденція інтеграційного характеру — щодо збереження попередньої практики передавання імен українців у російській мові (з добром національного варіанта). Наприклад, у різко критичній рецензії на один підручник з історії України російською мовою: «...учебник крадет отчества у генералов, ученых и политиков. ...в русском тексте зачем-то украинизированы некоторые имена: не *Петр* Калнышевский, а *Петро*» (Федонин А., педагог. Підручник с майданом Незалежності и Товстой Могылой // ДКр., 3.02.2006). Але, з другого боку, — щодо традиційної практики заміни особових імен росіян українськими відповідниками — уже також окреслилася тенденція дезінтеграційного щодо української мови характеру, аналогічна до вищезгаданої тенденції з боку кіл української орієнтації, — небажання сприймати російські імена в українському варіанті: «...мальчик-одессит, нареченный родителями “Николаем”, ни в каких официальных документах не может называться “Миколой”, а новорожденный “Ефим” — “Юхимом” и т. д.»³⁶. У «Заяві про порушення права громадян України на національне ім'я [в іншому варіанті — з додаванням “і по батькові”]» Російського національно-культурного товариства Харківської області за підписом голови його правління М. П. Годунова, яка в 2-ій пол. 90-х рр. неодноразово надсилалася на адресу найвищих інстанцій державної влади в Україні, така практика кваліфікувалася як «асиміляція» росіян. Інтернетні сайти з проросійською політичною орієнтацією «Единое отечество», РІА «Новый регион» і под. на запит «ономастическая ассимиляция» подають факти такої «асиміляції», яка нібито стала особливо масовою в період обміну радянських паспортів на українські (хоча така практика оформлення двомовних документів існувала й у радянський час, просто на україномовну частину — як на додаткову — тоді мало звертали увагу), і випадки протесту проти цього на зразок: «Житель Харькова Александр Смирнов отстоял в суде свое имя как “Александр”, а не “Олександр”». Висловлюються протести проти подання імені етнічних росіян у латинській транслітерації в закордонних паспортах на основі не російської (*Aleksandr*,

³³ Чучка П. П. З приводу підготовки нової редакції «Українського правопису» // Український правопис: так і ні... — С. 37–38.

³⁴ Сербенська О. Про можливості мови і культуру слова // Урок української. — 2002. — № 3. — С. 13–14.

³⁵ Запорожець Максим (Демчук С.). Українізуймо російські імена // Наше слово. — Варшава. — 2003. — № 13 (30 бер.).

³⁶ Скалкин В. Л. «Перевести жителей города, региона, а тем более страны в целом на иной язык путем применения административных мер невозможно...» // Відродження. — 1994. — № 1. — С. 9.

Dmitriy та ін.), а української форми (*Oleksandr, Dmytro* і под.). Назвою відомої київської фірми пошиття готового одягу є «*Михайл Воронін*» (за ім'ям власника; у російському написанні це можна було б вважати просто логотипом). На нововідкритому пам'ятникові М. Булгакову в Києві на Андріївському узвозі фігурує напис «*Михайл Булгаков*». Крім прагнення до збереження національної самототожності росіян, така тенденція підживлюється, очевидно, й деякими іншими, менш виразними чинниками естетичного і под. характеру. Помічено, зокрема, що неохочіше погоджуються на зміну, наприклад, імен рос. *Анна* — укр. *Ганна, Елена* — *Олена, Кристина* — *Христина, Никита* — *Микита, Филипп* — *Пилип, Ефим* — *Юхим, Фома* — *Хома*. У зв'язку з протестом відомого російського естрадного співака Кіркорова його ім'я в українських ЗМІ, на гастрольних афішах подають як *Філін(н)*, а не *Пилип*.

Відомий російський ономаст, констатуючи, що «в последние годы на Украине проводится активная украинизация всего неукраинского (? — *О. Т.*), особенно русского. Хотя на Украине живут люди тридцати (? — *О. Т.*) различных национальностей, все они объявлены украинцами (! — *О. Т.*), а их имена переписываются украинскими буквами, причем не просто транслитерируются или транскрибируются, но и заменяются современными украинскими именами исторически того же происхождения. Например, русское имя *Елена* записывается в документах *Олена, Алексей* — *Олексій, ... Анна* — *Ганна* и т. д. В результате человек теряет свое имя, инициалы, национальность», закликає Україну відмовитися від цієї практики і в українськомовних документах, наприклад, етнічного росіянина на ім'я *Белан Алексей Евгеньевич* лишати це написання без змін, не переробляючи на *Белан Олексій Євгенійович*; так само, наприклад, *Веселовский*, а не *Веселовський* та ін.³⁷ Тим самим постійна й неминуча суперечність між нормами мови, звідки запозичується слово, і мови, в яку воно запозичується, однозначно розв'язується на користь першої, а права громадянина на іменування згідно з його національними традиціями захищено. Однак цей аспект мовної ситуації непокоїть російську сторону тільки в Україні, і нічого не говориться про те, що багато хто і з етнічних українців, проживаючи в Росії, також хотів би іменуватися по-російському, наприклад, *Билан* (а не *Белан*) *Олексій Євгенович* або *Городецкий*, а не *Городецький*.

Сам факт незвичності, явної чужорідності в тканині українського тексту фонетичних і особливо графічних варіантів на зразок *Семьон Васильевич Григор'ев*, як і імен українців на зразок *Микола Мыкытович Щербак* у російських текстах, можливо, з часом би поступово згладжувався, але він ускладнюється двома іншими факторами. Це досить висока частотність уживання в мовленні українців імен і прізвищ росіян (громадян як України, так і Росії), як і імен та прізвищ українців у російському мовленні в Україні (на відміну, наприклад, від імен поляків чи французів), що призводитиме до рясноти таких варваризмів як в усному, так і в писемному мовленні, і наявність в Україні значної частини російськомовних неросіян. Безперечно, має обов'язково братися до уваги волевияв самих носіїв відповідних імен і прізвищ. Але якщо в основу розмежування українсько- і російськомовних імен буде покладено мовний принцип, то російськомовні українці за своїми іменами стануть ніби етнічними росіянами, а члени однієї родини, одного роду в багатьох і багатьох випадках виявляться ніби чужими. Пор., наприклад, номінативне розмежування відомих у вітчизняній літературі батька

³⁷ *Суперанская А. В.* Знач. праця. Подібне твердження про етнічну та мовну асиміляцію росіян в Україні авторка висловлює в іншій праці й щодо періоду «українізації» 20-х рр.: «После революции во всех документах появилась графа “Национальность”, которую иной раз использовали с политическими целями. Например, всех родившихся на Украине записывали украинцами, хотя там жило до 30 разных народов» (*Słowiańska opomastyka* : *Encyklopedia* : W 2 t. — Warszawa ; Kraków, 2003. — T. 2. — S. 421).

й сина Гоголів у деяких виданнях: *Vasyl Hohol* і *Nikolai Gogol*³⁸. Проблема, таким чином, ще далека від оптимального розв'язання.

У період загострення політичної ситуації в країні внаслідок протистояння опозиційних Партії регіонів України та Комуністичної партії України, які спираються в основному на електорат Південно-Східного регіону, і лінії тодішнього державного керівництва України було зроблено спробу використати переклад власних назв з російської на українську мову з політичною метою. Напередодні виборів до ВР та місцевих рад у березні 2006 р., коли Центральна виборча комісія відповідно до чинного законодавства зобов'язала вести документацію українською мовою по всій країні, у виборчих комісіях Криму та (меншою мірою) Донбасу, де раніше це робилося російською мовою, списки виборців з їхніми адресами, тобто власні назви, стали перекладатися за допомогою комп'ютерних програм, призначених, зрозуміло, для перекладу апеллятивної лексики. У деяких ЗМІ відразу ж з'явилися публікації із заголовками на зразок «В Криму избиратель Воробей стал Горобцом», «Цях, получите бюллетень! Гвоздь, до свидания!», де повідомлялося, що, наприклад, у Сімферополі *Скворцов* став *Шпаковим*, *Бура* — *Завірюхою*, *Кукушкин* — *Зозуліним*, *Кузнецов* — *Ковалем*, *Пуговкин* — *Гудзиковим*, *Апрельская* — *Квітневою*, в Євпаторії виборниця на ім'я *Мая* (так. — *О. Т.*) стала *Травнею*, а вулиця *Воровского* — *Крадіжною* (Сьогодні, 1.03.2006; ДКр., 10.03.2006). Цей факт глузливо коментувався в інформаційних програмах провідних російських телеканалів (наприклад: НТВ, «Сегодня», 7.03, 25.03, 27.03.2006); знову виринули на поверхню відомі ще з періоду «українізації» 20-х рр. жарти щодо «норм» української мови, згідно з якими слід нібито перекладати, наприклад, *Александр Пушкин* — *Олекса Гарматник* і под. Чільні представники Партії регіонів у зв'язку з цим звинуватили владу не тільки в продовженні «насильницької українізації», але і в спробі у такий спосіб фальсифікувати вибори, оскільки люди з «українізованими» прізвищами та адресами, прийшовши голосувати зі своїми «власними» прізвищами в паспортах, не знайшли б себе у списках (наприклад, у виступах В. Януковича: т/к «5 канал», «Час новин», 4.03.2006, М. Азарова: т/к «Україна», «Програма максимум», 10.03.2006, Н.Шуфрича: УР-1, 13.03.2006). З боку ж представників провладних політичних сил лунали звинувачення у спробі фальсифікації виборів на адресу Партії регіонів, оскільки виборчі округи Донбасу та Криму перебували у сфері впливу саме її, однак ці роз'яснення не набували такого розголосу, як заяви їхніх опонентів. Перед самими виборами списки виборців у цих регіонах були відредаговані «вручну».

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АиФ	— Аргументы и факты (газ., Москва; варіант для України — з доповненнями: Укр., в Укр.).
БТСРЯ	— Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. — СПб, 1998. — 1536 с.
ВЗ	— Високий Замок (газ., Львів).
ВК	— Вечірній Київ (газ.).
ВР	— Верховна Рада [України].

³⁸ Encyclopedia of Ukraine : In 5 vol. / Ed. by V. Kubijovyč. — Toronto, 1988. — Vol. 2. — P. 205, 63. Замість поки що узаконеного принципу відтворення українською мовою імен і прізвищ білорусів — як їх «українізації» (у російській мові відповідно «русифікації»), наприклад: *Олександр Лукашенко* (президент Білорусі, етнічний білорус, російськомовний), довелося б стати перед дилемою: *Аляксандр Лукашенка* (за етнічним принципом) або *Александр Лукашенко* (за мовним принципом).

ГУ	— Голос України (газ.; російськомовний варіант — з доповненням: рос. випуск).
ДКр.	— Донецкий криж (газ., Донецьк).
ЗВУ	— За вільну Україну (газ., Львів).
КВ	— Київські відомості (газ., україномовний варіант).
Києв. вед.	— Киевские ведомости (газ.).
КП	— Комсомольская правда (газ., Москва; варіант для України: КПВУ).
КС	— Кримська світлиця (газ., Сімферополь).
ЛУ	— Літературна Україна (газ.).
МН	— Московские новости (газ.).
Нез.	— Независимость (газ.).
Ож.	— <i>Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.</i> Толковый словарь русского языка.— М., 1999.— 4-ое изд., доп.— 944 с.
Орф.-75	— Орфографічний словник української мови / За ред. С. І. Головащука і В. М. Русанівського.— К., 1975.— 856 с.
РУС	— Російсько-український словник : У 3 т.— К., 1970.
РФ	— Російська Федерація.
СН	— Столичные новости (газ.).
СП	— Слово Просвіти (газ.).
ССРЛЯ	— Словарь современного русского литературного языка : В 17 т.— М. ; Ленинград, 1948–1965.
СУМ	— Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
т/к	— телеканал.
т/с	— телесеріал.
ТСРЯ	— Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова : В 4 т.— М., 1935–1940.
УМ	— Україна молода (газ.).
УРЕ	— Українська радянська енциклопедія : В 12 т.— К., 1977–1985.
УС	— Українське слово (газ.).
УТ	— Українське телебачення (т/к).
ФяК	— Факты и комментарии (газ.).

О. О. TARANENKO

UKRAINIAN AND RUSSIAN IN CONTACT IN THE PRESENT-DAY STAGE: ATTRACTION AND ESTRANGEMENT. I. INFLUENCES, INTERFERENCE, BORROWINGS

The article deals with the present-day state of Ukrainian-Russian language contacts (at the turn of the twenty-first century) which are characterized by some weakening of Russian language influences on the Ukrainian language and vice versa reinforcement of Ukrainian language influences on the Russian language (in Ukraine), by the greater attention of not only Ukrainian-, but also Russian-speaking strata of society to problems of national originality of Ukrainian and Russian accordingly (with «estrangement» from the other language).

Keywords: Ukrainian and Russian in contact, purism, «Ukrainian variant» of Russian, «onomastic assimilation».

**ZUR SPRACHE DER HANDSCHRIFTLICHEN
«BIEŁARUSKAJA HRAMATYKA» (WILNA 1915–1916)
VON ANTON LUCKEVIČ (Deklination der Substantive) _____**

Герман БІДЕР

**ПРО МОВУ РУКОПИСНОЇ «БІЛОРУСЬКОЇ ГРАМАТИКИ»
(ВІЛЬНО, 1915–1916 р.) АНТОНА ЛУЦКЕВИЧА
(Відмінювання іменників) _____**

У статті описано систему іменникового відмінювання в граматиці А. Луцкевича, першій кодифікації білоруської мови, порівняно з відповідними мовними фактами сучасної білоруської літературної мови.

Ключові слова: Антон Луцкевич, історія білоруської літературної мови, граматики білоруської мови.

1. Einführung

1.1. Biographisches zum Autor der Grammatik. Der Autor der untersuchten Grammatik, Anton I. Luckevič, ist eine der bedeutendsten Gestalten der politischen und kulturellen Wiedergeburt Weißrusslands von den 1900-er bis 1930-er Jahren. Er wurde am 29.01.1884 in der litauischen Stadt Šiauliai (Wr. Шаўлі, Dt. Schaulen) als zweites Kind einer weißrussischen kleinadeligen, römisch-katholischen Familie geboren. Sein Vater Ivan B. Luckevič, ein verwitweter pensionierter Hauptmann der zaristischen Armee, hatte im März 1880 in zweiter Ehe Sofija Lyčkoŭskaja, Tochter einer adeligen Gutsbesitzersfamilie, in Wilna geheiratet. Dieser Ehe entstammten vier Kinder, von denen zwei, nämlich Ivan und Anton Luckevič, in Zukunft eine bedeutende Rolle im öffentlichen Leben Weißrusslands spielen sollten. Nach einiger Zeit übersiedelte die Familie Luckevič von der nordlitauischen Stadt Šiauliai in die lettische Hafenstadt Liepāja (wr. Лібава, dt. Libau), wo die Gebrüder Ivan und Anton von 1893–1897 die Unterstufe des dortigen Gymnasiums besuchten. In den Jahren 1899–1902 waren sie Schüler der Oberstufe des Klassischen Gymnasiums in Minsk. Nachdem ihr Vater bereits im Jahr 1895 in Minsk verstorben war, erhielten die Brüder Luckevič im Jahr 1902 als nunmehr Volljährige die Erbschaft ihres Vater ausbezahlt, womit sie das Studium an der Universität St. Petersburg beginnen konnten (Янушкевіч, 1994, 292–296). Der ältere Bruder Ivan Luckevič studierte Archäologie am Moskauer Archäologischen Institut und an den Universitäten St. Petersburg und Wien, der jüngere Bruder Anton Luckevič dagegen Naturwissenschaften und Jus an den Universitäten St. Petersburg und Tartu (vormals wr. Дэрпт, dt. Dorpat; vgl. Бяляцкі, 1994, 73). In St. Petersburg wurden die Brüder Luckevič zu Begründern, Ideologen und Hauptakteuren der wr. nationalen und kulturellen Wiedergeburtbewegung. Im

Jahr 1903 waren sie an der Gründung der wr. Sozialistischen Partei (Hramada) führend beteiligt, und deswegen wurde Anton Luckievič im Jahr 1904 in Minsk von den russ. Behörden verhaftet. Ab 1906 widmeten sich die Gebrüder Luckievič in Wilna der Redaktion, Herausgabe und Finanzierung der Zeitung *Naša Niva*, die sich in den Jahren 1906–1915 bekanntlich zum führenden Publikationsorgan der wr. Nationalbewegung entwickelte. Ivan Luckievič trat nicht nur als Politiker und Publizist, sondern auch als Archäologe, Ethnograph und Kunsthistoriker hervor. Er trug eine umfangreiche Kollektion wr. Kunstwerke (Gemälde, Skulpturen) zusammen, die er als Grundlage eines geplanten Wr. Nationalmuseums ansah, doch erlebte er nicht die mehr Realisierung seiner Pläne, da er bereits 1919 im Alter von 38 Jahren in Zakopane (Polen) verstarb.

Der politische Weg und das kulturelle Schaffen Anton Luckievičs waren vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis Ende der 1930-er Jahre von folgenden militärischen und politischen Ereignissen markiert, die sich auf Weißrussland auswirkten: 1915 Rückzug der russ. Armee aus Westweißrussland; Juli 1915 bis Feb. 1918 deutsche Besetzung Westweißrusslands (bis zur Linie Dzvinsk ; Baranavičy ; Pinsk) und schließlich vom März bis Nov. 1918 ganz Weißrusslands; März 1918 Friede von Brest-Litovsk zwischen den Mittelmächten und Sowjetrussland; März bis Dez. 1918 Existenz der (bürgerlichen) Wr. Volksrepublik; 1919–1920 pol.-sowjet. Krieg; März 1921 Friede von Riga : Teilung Weißrusslands, Westweißrussland an Polen, Ostweißrussland an Sowjetrussland. Auf dem Hintergrund dieser politischen Ereignisse wurde die Tätigkeit A. Luckievičs von A. Sidarëvič (2006, 6) in folgende drei Perioden gegliedert: 1) *Naša-Niva*-Periode: a) eigentliche *Naša-Niva*-Periode 1906–1915 unter russ. Herrschaft, b) *Homan*-Periode 1916–1918 in der Zeit deutscher Besatzung; 2) Politische und kulturelle Tätigkeit in Westweißrussland 1920–1928; 3) Kulturarbeit in Westweißrussland 1929–1939.

Während der dt. Besetzung Westweißrusslands war Luckievič in den Jahren 1915–1916 hauptsächlich als Philologe, Pädagoge, Publizist und Schulpolitiker tätig. Ab dem Jahr 1917 verstärkte er wieder seine gesellschaftspolitische Tätigkeit, und von 1918–1920 übte er führende politische Funktionen in der Wr. Volksrepublik als Regierungschef und Außenminister dieses ersten wr. Nationalstaats aus. Nach dem Zusammenbruch dieses kurzlebigen Staatsgebildes geriet Luckievič im Juli-August 1920 in ein sowjetisches Gefängnis. In den Jahren 1921–1939 wurde A. Luckievič zur zentralen Gestalt des kulturellen Lebens im polnisch besetzten Westweißrussland. In dieser Zeit übte er verschiedene politische und kulturelle Funktionen aus: Er war u. a. Direktor des Wr. Museums in Wilna, er unterrichtete am Wilnaer Wr. Gymnasium (beide Institutionen waren Gründungen seines Bruders Ivan), er leitete die Gesellschaft der Wr. Schule und die Wr. Wissenschaftliche Gesellschaft in Wilna. Seine politische Tätigkeit, die auf eine Verteidigung der Rechte der wr. Bevölkerung in Zwischenkriegspolen ausgerichtet war, beendete er im Jahr 1928, nachdem er zweimal von den polnischen Behörden verhaftet und der Spionage für die Sowjetunion angeklagt, doch jedes Mal vom Gericht freigesprochen worden war. Nach der Besetzung Wilnas durch die Sowjetarmee Anfang Sept. 1939 wurde Luckievič Ende Sept. 1939 vom NKVD in Wilna verhaftet, ins Minsker Gefängnis überstellt und nach fast zweijährigem Gefängnisaufenthalt im Juni 1941 wegen konterrevolutionärer anti-sowjetischer Tätigkeit zu acht Jahren Lagerhaft verurteilt. Auf dem Weg in ein sowjetisches Straflager fand er am 23.3.1941 in Atkarsk, Region Saratov, im Alter von 57 Jahren den Tod (Пярова, 2002, 15). Die Rehabilitierung A. Luckievičs erfolgte erst im Jahr 1989, kurz vor dem Zusammenbruch der Sowjetunion.

Das umfangreiche und vielseitige Oeuvre des Politikers, Publizisten, Literaturkritikers und Philologen A. Luckievič wurde in Sowjetweißrussland über Jahrzehnte bewusst verschwiegen und ignoriert (Бяляцкі, 1994, 72–73). Daher ist es nicht verwunderlich, dass A. Luckievič bis Anfang der 1990-er Jahre in Weißrussland kaum bekannt war, zumal er auch in den damaligen Nachschlagewerken (Bibliographien, Enzyklopädien) zur wr. Sprache und Sprachwissenschaft Luckievič überhaupt nicht aufschien (vgl. diesbezüglich «Беларускае мовазнаўства. Бібліяграфічны ўказальнік» (1825–1965 гг.), 1967; «Беларуская мова. Энцыклапедыя», 1994). Erst der Editionstätigkeit des Literaturkritikers und Publizisten A. M. Sidarëvič verdanken wir eine solide, kommentierte Ausgabe eines beträchtlichen Teils der weißrussischsprachigen publizistischen, literaturkritischen, literarhistorischen, theater- und kunstwissenschaftlichen Arbeiten Luckievičs. Von der auf drei Bände geplanten Edition sind bisher zwei Bände, nämlich «Да гісторыі беларускага руху» (2003) und «Праблемы культуры, літаратуры і мастацтва» (2006) erschienen, aber der dritte Band «Пад чырвоным штандарам (Барацьба за вызваленне)» wartet offensichtlich noch auf seine Drucklegung. Von dieser dreibändigen Edition nahm Sidarëvič allerdings Arbeiten zum Schul- und Erziehungswesen sowie zur Linguistik aus, weil diese Arbeiten seiner Meinung nach eine getrennte Bearbeitung verdienen. Außerdem bezog Sidarëvič zahlreiche Arbeiten, die Luckievič in pol. und russ. Sprache verfasste, nicht in seine Edition ein (Сідарэвіч, 2006, 4). Seit den 1990-er Jahren ist A. Luckievič in Weißrussland vor allem als Politiker, Publizist, Literaturkritiker, Literaturwissenschaftler und Pädagoge bekannt, doch wurde er bisher kaum als Philologe und insbesondere nicht als Sprachwissenschaftler beachtet.

1.2. Exkurs. Deutsche Sprachpolitik im besetzten Weißrussland (1915–1918). Die dt. Sprachpolitik im militärisch besetzten Weißrussland unterscheidet sich grundlegend von jener sprachpolitischen Situation, in der sich Weißrussland vor dem Ersten Weltkrieg, aber auch in der Zwischenkriegszeit befand. Sowohl unter russ. Herrschaft (bis 1915) als auch unter pol. Verwaltung (1921–1939) war die Verwendung der wr. Sprache in bescheidenem Maße nur im Verlagswesen, nicht aber im Schulwesen und nicht in der Regionalverwaltung gestattet. Im Gegensatz dazu gab die dt. Militärverwaltung des besetzten multinationalen Verwaltungsgebiets Ober Ost schon im Dez. 1915 einen Erlass heraus, der die Reorganisation des Schulwesens aller Nationalitäten dieses Gebiets betraf. Diese Direktiven beinhalteten ein Verbot der russ. Unterrichtssprache in den Volksschulen und schrieben dafür den obligatorischen Unterricht in der jeweiligen Muttersprache der Schüler vor. Die dt. Sprache sollte in den Schulen als Fremdsprache in einem Ausmaß unterrichtet werden, dass sie den Schülern die mündliche und schriftliche Kommunikation ermöglichen konnte. Vom Prinzip der nationalen Gleichberechtigung ausgehend, wurde allen Nationalitäten eine kulturelle Betätigung und die Herausgabe von Zeitungen in der Muttersprache erlaubt (Луцкевіч, 2006 [1938], 340–341; Туронак, 1993, 16; Рудовіч, 2001, 6–10).

Die dt. Besetzung Westweißrusslands bot der wr. Nationalbewegung völlig neue Möglichkeiten der Kultur- und Bildungsarbeit, die hauptsächlich von dem im März 1915 in Wilna gegründeten Wr. Kriegsoferkomitee unter der Leitung von A. Luckievič geleistet wurde. Schon im Herbst 1915 organisierte dieses Komitee in Wilna dreimonatige Lehrerbildungskurse, für die A. Luckievič seine Grammatik verfasste, und im November 1915 eröffnete es die erste öffentliche Schule mit wr. Unterrichtssprache in der Geschichte Weißrusslands (Туронак, 1993, 16). Auf Anregung dieses Komitees eröffneten die dt. Behörden Anfang des Jahres 1916 weitere wr. öffentliche Schulen und im Herbst 1916 ein zweites Lehrerseminar in Svislač

(Bezirk Vaukavysk in der Region Hrodna), dessen Leiter B. Pačobka in der Folge eine kurze Grammatik der wr. Sprache verfasste. Zeitweise unterrichtete an diesem Lehrerseminar auch der Breslauer Slawistikprofessor R. Abicht (Głogowska, 1996, 37), der enge fachliche und freundschaftliche Kontakte zu den Gebrüdern Luckievič unterhielt. Im letzten Kriegsjahr 1918 sollen in ganz Weißrussland an die 300 wr. Schulen bestanden haben (Giogowska, 1996, 37–50). Die in Westweißrussland damals existierenden wr. Schulen sind allerdings unter der folgenden pol. Verwaltung in den 1920-er Jahren rasch wieder beseitigt worden (Лынкевіч, 1920, 13). Im Laufe der Kriegsjahre 1916–1918 wurden die politischen Forderungen der wr. Nationalbewegung, zu deren Führern A. Luckievič gehörte, immer weitreichender: Während sie 1916–1917 für die Schaffung eines autonomen oder gar unabhängigen weißrussisch-litauischen Staats mit Hauptstadt und Parlament in Wilna eintrat, rief sie im März 1918 (nach der russ. Februarrevolution und der dt. Besetzung Ostweißrusslands) eine bürgerliche Wr. Volksrepublik aus, die allerdings weder von Deutschland noch von Russland anerkannt wurde.

2. Grammatik Anton Luckievičs

Ab Herbst 1915 engagierte sich Luckievič für die Lehrerausbildung in Wilna und verfasste er als Unterrichtsgrundlage die handschriftliche «Biełaruskaja hramatyka pawodluh lekcyj, čytanych na Biełaruskich Wučycielskich Kursach u Wilni u 1915–1916 hh. Čaść I. Fonetyka i etymologija».— Wilnia, 1916 hod. Der lange Titel dieser Handschrift deutet daraufhin, dass der Autor im Schuljahr 1915–1916 noch die Absicht hatte, auch einen zweiten Teil der Grammatik, wahrscheinlich eine Syntax, zu verfassen. Aber auch den ersten Teil dieses Lehrbuchs kann man als die erste Kodifikation der neuen wr. Literatursprache ansehen (wenn man von frühen Versuchen dieser Art in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts absieht), denn die wr. Grammatiken seiner Zeitgenossen B. Pačobka und B. Taraškevič erschienen erst zwei Jahre später. Luckievičs Lehrbuch ist in Lateinschrift polnisch-tschechischen Typs geschrieben, die im damaligen Westweißrussland und Litauen üblich war. (Deswegen werden Zitate aus dieser Arbeit im vorliegenden Artikel ebenfalls in Lateinschrift angeführt, die Beispiele in kyrillischer Schrift beziehen sich hingegen auf die grammatische Norm der gegenwärtigen wr. Literatursprache). Bei der Ausarbeitung dieser Grammatik konnte sich der Autor auf keinerlei Vorgängerarbeiten stützen, so dass er in Bezug auf die Methodik der Darstellung und der Fachterminologie Pionierarbeit leisten musste. Inwieweit Luckievič zeitgenössische Schulgrammatiken anderer Sprachen, etwa der pol. und russ. Sprache, als Vorbild nehmen konnte, ist noch nicht ausreichend geklärt. Luckievič hatte zum Unterschied von B. Taraškevič kein philologisches Studium an einer Universität absolviert, sondern war, wie erwähnt, juristischen und naturwissenschaftlichen Studien nachgegangen. Aber Luckievič hatte in verschiedenen Gebieten des Russ. Reichs (Kurland, Westweißrussland, Ostweißrussland) mit unterschiedlicher (russ., pol.) Kulturtradition seine Ausbildung erhalten und war im mehrsprachigen wr.-pol.-russ. Milieu aufgewachsen, was seinen Sinn für die Differenzierung von Sprachsystemen und für Fragen von Sprachkontakten schärfen musste. Überdies hatte Luckievič ein klassisches Gymnasium in Minsk absolviert, einen Schultyp, in dem traditionell ein intensiver Unterricht in lateinischer und altgriechischer Sprache erfolgt. Bei der Ausarbeitung seiner Grammatik konnte sich Luckievič sowohl auf seine persönliche Sprachkompetenz, die er aus dem familiären Milieu mitbrachte, als auch auf den Sprachusus, der sich in den Jahren 1906–1915 im wr. Verlagswesen (Presse, Buchdruck) entwickelt hatte, stützen. Luckievič hatte eine erstaunlich gute Kenntnis der damaligen, sich erst entwickelnden wr. Literatursprache, und zwar vor allem des umgangssprachlichen, publizistischen

und literarischen Stils, den er als langjähriger Zeitschriftenredakteur kennengelernt und mitgestaltet hatte. Luckievič war um eine Kodifikation des aktuellen Zustandes der Literatursprache bemüht und vermied es, eine normative, präskriptive Grammatik zu verfassen. Insbesondere wandte er sich gegen jede Archaisierung der Literatursprache, wie sie beispielsweise sein Zeitgenosse Janka Stankevič anstrebte. Luckievič wollte also mit seiner Arbeit eine deskriptive und keine normative Grammatik schaffen. In einer späteren Polemik mit Janka Stankevič gab Luckievič der Überzeugung Ausdruck, dass die «Philologie Sprachgesetze untersuchen müsse, aber nicht selbst Sprachgesetze erlassen dürfe» (vgl. Лыцкевіч, 2006 [1932], 275). Luckievičs Grammatik ist überdies keine wissenschaftliche Grammatik, sondern eine Schulgrammatik, geschaffen für die Lehrerausbildung in wr. Sprache. Dementsprechend war Luckievič bei der Ausarbeitung seines Lehrbuchs um eine leicht verständliche Darstellung grammatischer Fragen und um die Vermeidung internationaler fachwissenschaftlicher Termini bemüht.

Der Text der Grammatik wurde in den schwierigen Kriegsjahren, in denen Luckievič vor allem eine politische Führungsrolle innehatte, leider nicht publiziert, sondern nur zu Unterrichtszwecken, wahrscheinlich in einer kleinen Auflage, hektographiert.

Luckievič sorgte auch in der Folge nicht für den Druck seiner Grammatik, wohl deswegen, weil im letzten Kriegsjahr bereits zwei andere Schulgrammatiken der wr. Sprache in Wilna im Druck erschienen waren, und zwar die recht bescheidene Arbeit «Hramatyka biełaruskaj mowy» von Baljaślaŭ Pačobka und die wesentlich wertvollere «Biełaruskaja hramatyka dla školaŭ» von Branislaŭ Taraškevič. Letztere fand bekanntlich rasche Verbreitung und Anerkennung, womit sie in wesentlichem Maß zur Kodifikation der Normen der neuen wr. Literatursprache beitrug. Luckievič wusste außerdem, dass der Breslauer Slawist Rudolf Abicht in den Jahren 1917–1919 an einer wissenschaftlichen Grammatik der wr. Sprache arbeitete (Калябавіч, 1993, 226). Aus Briefen Abichts an A. Luckievič geht hervor, dass sich Luckievič im Juni 1917 bereit erklärte, mit Abicht bei der Ausarbeitung einer wr. Grammatik zusammenzuarbeiten und dass Luckievič im Juni 1918 bereits eine erste Fassung der Weißrussischen Grammatik Abichts zwecks Durchsicht und Überprüfung vorlag (Сакалоўскі, 1994, 64–65, 72). In einem weiteren Brief Abichts an Luckievič vom April 1919 ist davon die Rede, dass Abicht mit B. Taraskevič eine gemeinsame Herausgabe seiner Grammatik vereinbarte. Diese (anscheinend erweiterte und überarbeitete) zweite Version der Grammatik sollte in Breslau in deutscher Sprache erscheinen und die kleinen Grammatiken von Taraskevič und Pačobka an Umfang weitaus übertreffen (Сакалоўскі, 1994, 73). Im Herbst 1921 wollte Abicht schließlich seine Grammatik der wr. Sprache herausgeben, aber der Tod des Autors verhinderte die Realisierung dieser Pläne (Сакалоўскі, 1994, 58).

Anscheinend geriet die handschriftliche Grammatik Luckievičs schon in den 1920-er Jahren in Vergessenheit, und von ihrer Existenz war zumindest bis Anfang der 1990-er Jahre auch in Fachkreisen nichts bekannt. Erst im Dezember 1991 entdeckte der dt. Slawist Karl Gutschmidt ein hektographiertes Exemplar dieser Grammatik am Slawischen Seminar der Universität Hamburg. Über die Entdeckung der Handschrift informierten K. Gutschmidt (1999, 193–199; 2002, 329) und U. Sakaloŭski (1993, 185–186; 1996, 144) die Fachwelt in mehreren Publikationen. Über die Arbeit an seinem Fund und dessen Bedeutung informierte K. Gutschmidt auch in Vorträgen auf internationalen Konferenzen, u. a. an den Universitäten Białystok (November, 1995) und Minsk (Mai, 2005, Kongress MAB). Luckievičs Grammatik ist laut Gutschmidt

einer der ersten Versuche, die grammatische Struktur der wr. Umgangs- und Schriftsprache zu analysieren, die linguistische Terminologie zu schaffen und die wr. Sprache zu normieren. Gleichzeitig ist sie ein deutliches Dokument einer Zeit, ein charakteristischer Teil jenes Prozesses, der zur Normierung der wr. Sprache führte (Сакалоўскі, 1996, 145). Seit Mai 2008 wird von K. Gutschmidt und H. Bieder an einer kommentierten Edition der Grammatik gearbeitet. Über dieses Editionsprojekt informierte H. Bieder in einem Vortrag an der Universität Lublin im Juni 2008. Der vorliegende Artikel ist ein Zwischenbericht über die Ausarbeitung des sprachlichen Kommentars, der die sprachlichen Eigenheiten der Grammatik Luckievičs im Bereich der Flexion der Substantive im Vergleich mit der neuen wr. Literatursprache aufzeigen soll. Der Artikel gliedert sich nach dem traditionellen System der vier Deklinationen der wr. Sprache, stellt deren Kasussystem dar und kommentiert insbesondere jene Kasus, die in der Fachwelt seit jeher Anlass zu Diskussionen geben. Aus Platzmangel musste leider darauf verzichtet werden, alle Kasusformen der Substantive detailliert zu kommentieren. Aus demselben Grund konnten auch keine einschlägigen Fakten aus den wr. Dialekten oder aus den slawischen Nachbarsprachen angeführt werden.

3. Struktur und Inhalt der Grammatik Luckievičs

Luckievičs Grammatik der wr. Sprache gliedert sich nach dem traditionellen Schema von Sprachlehrbüchern in zwei Hauptabschnitte, nämlich eine kurze Phonetik (*Zyki biełaruskaj mowy* L., 1–8) und eine ausführliche Wortartenlehre (*Čašci mowy* L., 9–70), dagegen fehlt zur Gänze eine Darstellung der Syntax (*syntaksis abo składnia* L., 9). Allerdings werden in der Phonetik und insbesondere in der Wortartenlehre mitunter auch manche Fragen der Syntax, Wortbildungslehre, Lexikologie und Akzentlehre berührt. Innerhalb der Wortartenlehre grenzt Luckievič die Etymologie (*etymologija* L., 9), worunter er die Lehre von den Wörtern und ihren Flexionen versteht, von der Syntax, dem Bau von Sätzen und Syntagmen, ab (L., 9). Diese aus heutiger Sicht antiquierte Verwendung des Begriffs «Etymologie» war in grammatischen Arbeiten des 19. Jahrhunderts aber durchaus üblich und wurde erst im 20. Jahrhundert durch den Begriff «Morphologie» oder «Formenlehre» ersetzt.

Im Kapitel «Wortarten» werden in elementarer Form alle wesentlichen Bereiche einer modernen Morphologie, nämlich die Kategorienlehre, Flexionslehre, Morphemlehre, Morphonologie und die eigentliche Wortartenlehre, abgehandelt, allerdings ohne explizite Verwendung dieser Termini. Luckievič unterscheidet traditionsgemäß neun Wortarten (L., 9–10), und zwar das Substantiv (*imiennik* L., 10) Adjektiv (*prymietnik* L., 26), Numerale (*ličebnik* L., 34), Pronomen (*zaimak* L., 40), Verb (*čynniki* L., 45), Adverb (*skaznik* L., 66) Konjunktion (*zluč* L., 69), Präposition (*prysłowak* L., 67) und Interjektion (*hałosnik* L., 69). Diese Wortarten unterscheiden sich nach Luckievič durch ihre Bedeutung (*značėńnie* L., 9) und Flexion (*admiėna* L., 9), wobei er in letzterer Hinsicht noch die übliche Unterscheidung von fünf flektierbaren und vier nichtflektierbaren Wortarten (*[nia]zmiėnnyje čašci mowy* L., 11, 66) trifft.

4. Grammatische Kategorien des Substantivs

Das auf Seite 10–27 der Handschrift abgehandelte Substantiv definiert Luckievič in semantischer Hinsicht als eine Wortart, die sichtbare und unsichtbare, materielle und immaterielle, lebende und nichtlebende Sachbezeichnungen umfasst. Unter semantischem Aspekt differenziert Luckievič die Substantive noch in Gattungsnamen (*ahulnyje imiėnniki*), z. B. *miesto*, und Eigennamen (*asabistyje imiėnniki*), z. B. *Wilnia* (L., 10).

Aus seinem empirischen Material folgert Luckevič, dass das Substantiv durch die drei morphologischen Kategorien Genus (*rod* L., 11), Kasus (*prypadak* L., 11) und Numerus (*čyšto* L., 12) gekennzeichnet ist. Hinsichtlich der Untergliederung dieser Kategorien in grammatische Bedeutungen stimmt Luckevič nur teilweise mit der Grammatik der modernen wr. Literatursprache überein. Das grammatische Genus der Substantive gliedert er traditionsgemäß in Maskulina, Feminina und Neutra (*mužčynski, žanocki, siaredni rod* L., 11), wobei er es auch nicht versäumt, auf Substantive beiderlei Geschlechts (*Typ moj / maja sirotka*) hinzuweisen. Im Bereich der Kasus-kategorie führt Luckevič nicht sechs Kasus an, wie in der wr. Literatursprache üblich, sondern sieben, weil er den Vokativ als eigene grammatische Bedeutung ansieht, die in allen Deklinationen vertreten sei. Das Kasussystem ordnet Luckevič in einer spezifischen Reihenfolge an, wobei der Vokativ zwischen dem Nominativ und dem Genitiv rangiert: Nominativ (*prypadak zvaŋnia*), Vokativ (*prypadak kličy*), Genitiv (*prypadak naležnaści*), Dativ (*prypadak dačy*), Akkusativ (*prypadak začepki*), Instrumental (*prypadak spaŋneŋnia*), Präpositiv / Lokativ (*prypadak skažaŋnia*, alle L., 12). Die Funktion der Kasus, meint Luckevič, gehe aus den von ihm geschaffenen Bezeichnungen, den grammatischen Termini, hervor (L., 12). Im Bereich der Numeruskategorie führt Luckevič drei Untergliederungen an, und zwar den Singular, Plural und Dual (*adžinočnaje, množnaje, parnaje čyšto* L., 12), während die moderne wr. Literatursprache nur den Singular und Plural kennt, wenngleich sich noch Dualreste in manchen Flexionsformen und Phraseologismen der Literatursprache finden (Плотнікаў-Антанюк, 2003, 205). Wortformen mit Endungen des inst. dual., wie *вачыма, вушыма, дзвярыма / дзвярмі, плячыма*, sind im substantivischen Paradigma (in der Regel als Nebenformen) erhalten (Абабурка, 1992, 90). Der Dual wird nach Luckevič zur Bezeichnung paariger Gegenstände verwendet und verfügt nur über eine einzige spezifische Kasusform, nämlich den Instrumental, während sich alle anderen Kasus nicht von den Pluralkasus unterscheiden (L., 12). Luckevič führt in seiner Grammatik bloß fünf Wortformen des inst. dual. an, die sich durch die betonten Kasusendungen **-oma** (nach hartem Stamm: *nahoma, rukoma, waloma* L., 26) und **-yma** (nach erhärtetem Stamm: *plačyma, wačyma* L., 26) auszeichnen. Bemerkenswert ist, dass die historischen *ā*-Stämme *naha, ruka* nicht die fem. Dualendung **-ama** aufweisen, sondern die mask. Endung **-oma** (wie übrigens auch pol. *rękoma, przed paroma dniami*), die eigentlich für die alten *ō*-Stämme vom Typ *stoloma, seloma* charakteristisch ist (Абабурка, 1992, 96). Einem Irrtum unterlag Luckevič, als er auch Wortformen auf **-och**, wie *ab wałoch, na rukoch* (L., 26) als loc.dual. interpretierte, die aber in Wirklichkeit aus dem Pluralparadigma stammen. In der modernen wr. Literatursprache sind fast alle diese Dualformen durch Pluralformen verdrängt (vgl. *нагамі, рукамі, валамі, плячамі*, aber *вача́мі / вачыма*). Zwar ging auch in den slawischen Nachbarsprachen (Russ., Ukr., Pol.) die Dualkategorie verloren, doch sind auch in den dortigen Flexionssystemen verschiedene Dualrelikte erhalten. Manche der erwähnten älteren wr. Dualformen haben Äquivalente in der pol. Literatursprache (vgl. pol. *oczyrna / oczami*). Inst.-Formen auf **-ma** finden sich auch in der ukr. Sprache, ebenfalls hauptsächlich in Bezeichnungen paariger Gegenstände, z. B. *очіма, плечіма, дверіма* (vgl. Борковский-Кузнецов, 1963, 205).

5. Deklination des Substantivs.

Unter der Deklination der Substantive (*admierna imiennikoŋ* L., 11) versteht Luckevič die Veränderung von Substantiven mit Hilfe von Endungen, die die erwähnten drei grammatischen Kategorien ausdrücken. Jedes flektierbare Wort bestehe aus einem unveränderlichen Stamm (*niazmiennaja asnowa* L., 11) und einer Endung

(*kančar* L., 11). Das grammatische Genus und die Kasusendungen bilden bei Luckeвиč die Grundlage für die Gliederung der Substantive in vier Deklinationen, deren Kasussystem und Reihenfolge mit den entsprechenden Darstellungen in den neueren Grammatiken der wr. Literatursprache weitgehend übereinstimmt. Die einzelnen Deklinationen nennt Luckeвиč einfach erste, zweite, dritte und vierte Deklination (L., 12). Im Großen und Ganzen gelang Luckeвиč die richtige Zuweisung des Wortmaterials zu den vier Deklinationen, bloß in manchen Details lässt die Präzision der Formulierung Einiges zu wünschen übrig. Jede Deklination wird in Luckeвиčs Lehrbuch nach einem bestimmten Schema dargestellt, nämlich Charakteristik des Stammauslauts (mit eventuellen morphologischen Alternationen), Tabelle der Kasusendungen, Kommentar zu den einzelnen Kasus nach dem Numerussystem und schließlich das Paradigma mit konkreten Lexemen.

5.1. Erste Deklination. Zur ersten Deklination rechnet Luckeвиč «Substantive des mask. Genus mit Endungen auf einen harten und weichen Konsonanten oder auf die Halbvokale *j* und *ǰ*» und «Substantive des neutralen Genus auf *o* (oder unbetontes *a*, wenn dieses *o* und *e* ersetze)» (L., 12). Diese Definition ist, wie ersichtlich, unzulänglich in Bezug auf die Kasusendung (mangelnde Abgrenzung des harten und weichen Deklinationstyps und der Akzentverhältnisse bei den Neutra auf *-o* bzw. *-e*), weiters die Morphemstruktur (unzureichende Abgrenzung von Stamm und Endung — der Begriff Nullendung war zu Luckeвиčs Zeiten noch unbekannt) und das Phonemsystem (unrichtige Klassifizierung des Mittelzungenlauts [*j*] und Labials [*ǰ*] als Halbvokale).

In der ersten Deklination teilt Luckeвиč (L., 13) die mask. Substantive nach der Art des Stammauslauts in vier Gruppen, nämlich Auslaut auf a) harten Konsonanten und [*ǰ*]; b) auf [*c*], [*ch*], [*h*], [*k*]; c) auf [*ž*], [*dž*], [*š*], [*č*] und d) auf einen weichen Konsonanten und [*j*]. Die Besonderheit der letzteren Gruppe sieht Luckeвиč darin, dass «vor ihren Endungen statt harter Konsonanten weiche Konsonanten stehen» (L., 17), wobei letztere durch den Buchstaben <*i*> graphisch gekennzeichnet seien. Diese Untergliederung der Substantive der ersten Deklination stimmt weitgehend mit der entsprechenden Klassifikation in neueren Grammatiken der wr. Literatursprache überein. Luckeвиčs System der Kasusendungen der Maskulina der ersten Deklination mit hartem Stammauslaut sieht folgendermaßen aus (L., 13): nom. sg. **0**, voc. sg. *-e*, gen. sg. *-a*, dat. sg. *-u*, acc. sg. = nom. sg. oder gen. sg., inst.sg. *-om* (unter Akzent) bzw. *-am* (ohne Akzent), loc.sg. *-e* und *-u*; nom.pl. und voc. pl. *-y/-i*, gen.pl. *-óǰ* (bei Betonung) bzw. *-aǰ* (bei Nichtbetonung), dat. pl. *-óm* (unter Akzent) bzw. *-am* (ohne Akzent), acc. pl. = nom. pl. oder gen. pl., inst. pl. *-ami*, loc. pl. *-och* (unter Akzent) bzw. *-ach* (ohne Akzent). In diesem Paradigma fällt insbesondere auf, dass in manchen Kasus (inst. sg., gen. pl., loc. pl.) die Kasusendungen nicht durch historische Deklinationsklassen (*ō*-Stämme, *ā*-Stämme etc.) bestimmt sind, sondern sich nach Akzentverhältnissen (Stamm- oder Kasusbetonung) der gesprochenen Sprache richten. In diesem Zusammenhang räumt Luckeвиč allerdings ein, dass ein und dasselbe Wort in der gesprochenen Sprache den Wortakzent auf der Stammsilbe oder auf der Kasusendung haben könne (Typ *wóǰki*, *wóǰkau*, *wóǰkam* usw., und daneben *waǰki*, *waǰkóǰ*, *waǰkóm* usw.), wobei dieser Parallelismus des Wortakzents aber nicht immer alle Kasus erfasse (vgl. *kóni*, *kóniaǰ*, *kóniam*, aber auch *kóni*, *kanióǰ*, *kaniám* L., 20). In Luckeвиčs Grammatik unterscheiden sich die Endungen der restlichen drei Gruppen der Maskulina der ersten Deklination nur in einigen Kasus vom Paradigma der harten Stämme, und zwar in der Regel in Abhängigkeit von der Auslautstruktur des jeweiligen Wortstammes. In Bezug auf die Kasusmorpheme der Neutra der ersten Deklination schließlich hob Luckeвиč zutreffend deren überwiegende Parallelität zu

den Kasusendungen der ersten Gruppe der Maskulina hervor (L., 18). Einige Kasus der ersten Deklination verdienen einen besonderen Kommentar:

Vom Sprachmaterial ausgehend, weist Luckievič den belebten und sogar den unbelebten Maskulina im voc. sg. zwei Kasusendungen zu, nämlich *-e* in der ersten und zweiten Gruppe sowie *-u* in der dritten und vierten Gruppe. Der vordere Vokal *-e* bewirkt als Kasusendung natürlich eine Alternation des Stammauslauts (vgl. *woł — wole, kupiec — kupče, roh — rože, miech — mieše* L., 14–15). Die Kasusendung *-u* tritt hingegen bei Wortstämmen auf, die auf einen erhärteten Konsonanten (Zischlaut vom Typ *nož — nōžu*) oder einen weichen Konsonanten (Typ *złodziej — zładzieju* L., 16–18) auslauten.

Überraschenderweise lässt Luckievič im gen.sg. der unbelebten Maskulina nur die Kasusendung *-a* gelten (L., 13), z. B. *daždža* L., 16, *momenta* L., 47, obwohl er einräumt, dass in der gesprochenen Sprache auch die Endung *-u* vorkomme (z. B. *nie čuwać kryku, homanu* L., 14). Möglicherweise war sich Luckievič nicht darüber im Klaren, dass in den Dialekten Weißrusslands die Genitivendung *-ó* für alle unbelebten Substantive des mask. Genus, und zwar gleichermaßen für Abstrakta und Konkreta (vgl. *пачу, смеху, дубу, возу*) charakteristisch ist (Плютнікаў-Антанюк, 2003, 520). Im Text der Grammatik schwankt Luckievič mitunter selbst zwischen den beiden Kasusmorphemen (*pačatkowaho zyka* L., 7; *pašla niejauŭnaho zyku* L., 3). Im Gegensatz zu Luckievičs Grammatik treten in der modernen wr. Literatursprache im gen.sg. der unbelebten Maskulina beide Kasusendungen *-a* und *-y* auf (*воза, дажджу, моманты*), manchmal mit lexikalisch-semantischer Differenzierung (*дуба* «Eichenbaum» / *дубу* «Eichenholz»).

In Bezug auf den loc. sg. der ersten Deklination trifft Luckievič eine von der modernen Literatursprache abweichende Regelung: Bei Substantiven mit hartem Stammauslaut kann die Endung *-e* (Typ *doł — ab dóle, woł — ab walé*) auftreten, und zwar unabhängig davon, ob der Wortstamm oder das Kasusmorphem akzentuiert ist. Im Fall von stammbetonten Lokativformen sei aber auch die Kasusendung *-u* (Typ *pan — ab panie, ab panu* L., 13–14), und zwar gewöhnlich in Verbindung mit der Präposition «*ab*» zulässig. Endet der Stamm der Substantive auf einen Velar oder die Affrikate [c], wird der loc. sg. nur durch die Endung *-u* bezeichnet (Typ *ab rohu, ab kupcu* L., 15). Substantive, deren Stamm auf einen erhärteten Zischlaut (*ž, dž, č, š*) endet, haben dieselbe Endung wie im dat. sg. und voc. sg., nämlich *-u* (*ab nažú, ab lémiešu* L., 16). Im Gegensatz zu diesen explizit formulierten Regeln verwendet Luckievič im Text Wörter der erwähnten Deklinationsklasse mit abweichenden Lokativendungen, und zwar folgendermaßen:

1) die Endung *-i* haben fast durchwegs a) unbelebte mask. und neutr. Substantive mit hartem Stammauslaut, z. B. *u časi prošłym* L., 62 — *у prošлым часе; u nakaznym ładzi* L., 58 — *у загадным ладзе*. Wie die angeführten kodifizierten Wortformen zeigen, hat der erwähnte Deklinationstyp in der neuen wr. Literatursprache immer die Kasusendung *-e*. b) Die Endung *-i* tritt in Luckievičs Arbeit auch noch bei mask. und neutr. Substantiven mit weichem Stammauslaut auf (z. B. *u mai, na wiasielli* L., 60 — *у май, на вяселлі*). Im Falle dieser Untergruppe stimmt das Kasusmorphem in Luckievičs Grammatik und in der neuen Literatursprache überein;

2) Luckievič schlägt die Lokativendung *-u* bei mask. und neutr. Substantiven in folgenden Fällen vor: a) Stämme auf Velar: *ab rohu* L., 15–16 — *аб ро́зе; ab miechu* L., 15–16 — *аб ме́ху* (NĀĬ, 1987, 386) / *у мя́ху* (Бурак, 1974, 127); b) Stämme auf erhärteten Konsonanten: *ab kupcu* L., 15, 16 — *аб купцу́; ab mieču* L., 16 — *аб мячы́*; c) weicher Stammauslaut: *ab kaniu* L., 18 — *аб кані́; ab polu* L., 19 — *аб полі́*;

d) unter bestimmten Bedingungen (bei gewissen Präpositionen) sogar nach hartem Stammauslaut. So fordert er die Kasusendung **-u** in Verbindung mit der Präposition «*ab*», dagegen die Endungen **-i** / **-y** in Verbindung mit der Präposition «*u*» (< *w*) und überwiegend auch mit der Präposition «*na*» (vereinzelt aber auch die Endung **-e**): *ab wietru*, aber *na wietry* L., 60 — *аб ветры, на ветры*; *ab čerwieniu*, aber *u čerwieni* L., 60 — *аб чэрвені, у чэрвені*; *ab wierchu*, aber *na wiersie* L., 60 — *на версе*. Die heutige Norm schreibt, wie ersichtlich, in den genannten Fällen die Kasusendung **-ы** / **-і** oder manchmal auch **-е** vor.

Während in der gegenwärtigen Literatursprache das Kasusmorphem **-ы** / **-і** des nom. pl. der ersten Deklination (Mask. und Neutra) nur durch die Art des Stammauslauts bestimmt wird (harter und erhärteter Auslaut + **-ы**, weicher und velarer Auslaut + **-і**), macht Luckewič die Kasusendung im Fall der Maskulina mit hartem Stamm nicht nur vom Auslautstyp, sondern auch vom Akzent der Wortform abhängig: Wortformen mit Suffixbetonung seien meistens durch das Morphem **-é** gekennzeichnet (und nur seltener durch **-ý**), Wortformen mit Stammbetonung hätten dagegen immer die Kasusendung **-y**: *pané*, *wałé* und daneben *pany*, *wały*, aber immer *dóły* (L., 13–14). Im Fall des nom. pl. der Maskulina mit weichem und velarem Stammauslaut sowie der Neutra mit hartem und weichem Auslaut stimmen aber die von Luckewič vorgesehenen Kasusendungen **-i** bzw. **-y/-i** mit der modernen wr. Literatursprache überein (vgl. *rohi*, *pali*, *sercy* L., 15, 19).

Das häufigste Morphem zur Bezeichnung des gen. pl. der Substantive ist in Luckewičs Grammatik die Kasusendung **-oŭ** / **-aŭ** (**-oŭ** / **-ěŭ** bei betontem Flexionsmorphem, bzw. **-aŭ** / **-jaŭ** bei Stammbetonung). Bei Wörtern mit weichem Stamm ließ er in manchen Fällen noch das Suffix **-ej** oder eine endungslose Wortform (d. h. eine Nullendung) gelten (L., 17). Im Text der Grammatik ist zwar der gen. pl. der mask. und neutr. Substantive durch dieselben Kasusendungen gekennzeichnet, wie in der gegenwärtigen wr. Literatursprache, doch im Detail ergeben sich zahlreiche Unterschiede, die die Akzentstelle und die konkurrierenden Morpheme betreffen. Vgl. den Akzentunterschied: *čyńnikoŭ* L., 49 — *чыннікаў*; *zwieraŭ* L., 20 — *звяроў*; *kaniěj* L., 17 — *конеў*. Vgl. die unterschiedlichen Kasusmorpheme: *kóniaŭ* / *kaniòŭ* L., 20 — *коней*; *serc* L., 19 — *сэрцаў*. Manchmal legte sich Luckewič für ein bestimmtes Kasusmorphem fest, während die neuere Literatursprache eine Kasusvarianz zulässt (vgl. *woknaŭ* L., 17 — *акон* und *вокнаў*, СБМ, 1987, 66). Allerdings ist zu beachten, dass die angeführten akzentuellen und morphematischen Unterschiede zwischen Luckewičs Grammatik und der modernen wr. Literatursprache auch variante Akzentstellen und variante Kasusformen betreffen, wobei nicht selten die heutige Literatursprache eine Auswahl unter den von Luckewič angeführten Varianten traf (vgl. *wóŭkau* oder *waŭkóŭ* L., 17 — *ваўкоў*).

Nach der Norm der wr. Literatursprache haben die Substantive mit mask. und neutr. Genus im loc. pl. die einheitliche Endung **-ax/-ях**: *на дубах*, *аб жаданнях*. Luckewič schreibt hingegen eine Differenzierung der Kasusendung nach den Akzentverhältnissen vor: **-ach** in stammbetonten Wortformen (Typ *ab dólach*) und **-och** bei endungsbetonten (Typ *ab panóch* L., 13, 14). Im Text der Grammatik Luckewičs sind aber doch die meisten Lokativformen der Maskulina und Neutra durch das Suffix **-ach** gekennzeichnet (*ab nažach* L., 17, *na kursach* Titelblatt, *ab palach* L., 19), was dem Stand der modernen Literatursprache entspricht, doch ist auch in diesem Zusammenhang die unterschiedliche Akzentuierung der Substantive in Luckewičs Arbeit und in der Literatursprache zu berücksichtigen (d. h. mögliches Akanne in nachtoniger Position, vgl. *ab miečach*, *ab miechach*, *ab lemiešach* L., 16–17). Neben den Kasusformen auf **-ach** sind im Text aber auch mehrere endbetonte Wortformen

auf **-óch** präsent, und zwar *u kančaróch* L., 6, *ab kupcóch* L., 16, *ab panóch* L., 14, 15, *ab wałóch* L., 26, die im Gegensatz zu den normativen Formen *аб куня́х, наня́х, еаля́х* stehen. Im Fall des Substantivs *koń* schwankt Luckievič selbst zwischen den Kasusformen *ab kóniach* und *ab kaniách* L., 20, oder *ab kanióch* L., 18.

5.2. Zweite Deklination. Laut Luckievič werden «nach der zweiten Deklination Substantive des mask. und fem. Genus auf **-a** flektiert» (L., 13). Für den Deklinationstyp mit hartem Stammauslaut führt Luckievič folgendes Kasussystem (L., 20) an: nom. sg. **-a**, voc. sg. **-o**, gen. sg. **-y**, dat. sg. **-e**, **-i**; acc. sg. **-u**, inst. sg. **-oju** / **-aju**, loc. sg. **-e**, **-i**; nom. pl. **-y**, voc. pl. **-y**, gen. pl. **-oŭ** / **-aŭ** oder «auf Konsonanten» (d. h. Nullsuffix), dat. pl. **-am**, acc. pl. wie im nom. pl. oder gen. pl., inst. pl. **-ami**, loc. pl. **-ach**. Bezüglich des weichen Deklinationstyps weist Luckievič auf die Parallelität der Kasusformen, aber auch auf einige Besonderheiten hin, wie gen. sg., dat. sg. und loc. sg. **-i**, aber auch nom. pl. bzw. acc. pl. **-i** (L., 21). Als eine besondere Gruppe sieht Luckievič jene Substantive an, deren Stamm auf einen Velar endet, denn diese Substantive wiesen Merkmale des harten und weichen Deklinationstyps auf, so dass man von einer gemischten Deklination sprechen könne (L., 22). Einzelne Kasus der zweiten Deklination verdienen noch eine gesonderte Charakteristik:

Während in der neueren Literatursprache der voc. sg. der zweiten Deklination kaum mehr existent ist, führt Luckievič konsequent Vokativformen belebter und unbelebter Feminina mit der Endung **-o** / **-ě** (harter bzw. weicher Stammauslaut) an (*babo*, *kulo* L., 20–22), wobei er bei endungsbetonten Substantiven außerdem die Akzentstelle auf den Stamm zurückverlegt (*nóho*, *sócho* L., 23, *wódo* L., 21, *kúćcio* L., 22).

Luckievič wies überdies darauf hin, dass die Kasusformen des dat. sg. und loc. sg. der Substantive der zweiten Deklination in allen Paradigmen identisch sind (L., 20–22). In seiner grammatischen Abhandlung stimmen die meisten Dativformen (und damit auch die Lokativformen) der zweiten Deklination mit den Kasusformen und deren komplementärer formaler Abgrenzung in der modernen Literatursprache überein: a) Kasusendung **-ě** bei hartem Auslaut und velarem Auslaut, wenn das suffixale Morphem betont ist (Typ *wadziě* L., 21, *naziě*, *rucě* L., 23); b) Kasusendung **-i** bei hartem Auslaut, wenn der Stamm betont ist (Typ *bábi*), weiters bei weichem Auslaut (Typ *kuli*), unabhängig von der Betonung, sowie bei velarem Auslaut auf [h], [ch] (Typ *stresi*), wenn Stammbetonung gegeben ist; c) Kasusendung **-y** generell bei erhärtetem Auslaut (Typ *dziažy*), sowie, wenn der Stamm auf den Velar [k] endet und dieser Stamm den Akzent trägt (Typ *wajácy*). Die Dativformen auf **-i** mit hartem Stammauslaut, nämlich *bábi* L., 21, und *stresi* L., 22 (neben *strasiě*) heben sich allerdings von den literatursprachlichen Wortformen *ба́бе* und *цпа́cé* ab. Erstere können entweder ein phonetischer Ukrainismus aus den Übergangsdialekten des Westpalesse sein, oder sie können auf eine Assoziation mit dem loc.sg. der Substantive der ersten Deklination mit hartem Stammauslaut vom Typ *u časi* L., 62, *na bałoci* L., 6, zurückzuführen sein, möglicherweise deswegen, weil in der zweiten Deklination der dat. sg. in der Regel mit dem loc. sg. identisch ist. Maskulina der zweiten Deklination vom Typ *vajaka* flektieren, wie ersichtlich, bei Luckievič nach dem fem. Paradigma der zweiten Deklination, erhalten aber später in der neuen Literatursprache eine mask. Endung der ersten Deklination (vgl. *ваяку*).

Hinsichtlich des inst.sg. der Substantive der zweiten Deklination merkte Luckievič bloß an, dass dieser Kasus die Endungen **-oju** / **-aju** aufweist (L., 20), ohne hiebei auf Akzentverhältnisse oder konkurrierende Kasussuffixe einzugehen. Im Text der Grammatik verfügt die große Mehrheit der Wortformen des inst. sg. tatsächlich über die

zweisilbige Kasusendung **-oju** / **-ěju** bei Endungsbetonung (*nahóju*, *rukóju*, *sachóju* L., 23, *wadóju* L., 21; *kućcióju* L., 22) bzw. **-aju** / **-jaju** bei Stammbetonung (*bábaju* L., 21; *kúlaju* L., 22). Mit diesen Wortformen mit zweisilbigem Kasusmorphem konkurrieren keine Wortformen mit einsilbiger Kasusendung. In dieser Hinsicht unterscheidet sich Luckievič deutlich von der diesbezüglichen Norm der Literatursprache, die einsilbige Kasusendungen vorschreibt und zweisilbige Endungen nur als veraltete Nebenform einstuft (Бупак, 1974, 129). Wortformen mit dem einsilbigen unbetonten Allomorph **-aj** (*chátaj*, *púnijaj*, *stréchaj* L., 68) kommen bei Luckievič nur selten vor, dann aber nur ohne zweisilbige konkurrierende Formen. Neue, noch nicht eingebürgerte stammbetonte Termini, wie *etymologijej* L., 9, *tendencijej* L., 3, die wohl über die russ. Literatursprache entlehnt wurden, haben zum Unterschied von der neueren wr. Literatursprache noch keine phonetisch adaptierte Kasusendung (vgl. normativ *этымалогіяй*, *тэндэнцыяй*).

Luckievič ist der Ansicht, dass die meisten Feminina der zweiten Deklination im gen. pl. die Gestalt endungsloser Stammformen haben, obwohl daneben aber auch seltenere Wortformen mit den Kasusendungen **-oŭ** / **-aŭ** in der gesprochenen Sprache vorkämen (L., 2, 20). Im gen. pl. der zweiten Deklination unterscheidet Luckievič (L., 21) demnach eine «gekürzte Endung» vom Typ *bab*, *wod*, *kul* (L., 21–22), also eine Nullendung, von einer «vollen Endung oder vollen Form» vom Typ *babaŭ*, *wodaŭ* (L., 21), *kućcioŭ*, *kulaŭ* (L., 22), d. h. mit der Flexionsendung **-oŭ** / **-aŭ**. In seiner Grammatik begegnen Wortformen, die nur eine Nullendung haben (*noh*, *ruk*, *soch* L., 23) und die damit der Norm der modernen Literatursprache entsprechen, aber auch solche, die ausschließlich mit der erwähnten Flexionsendung (*kućcioŭ* L., 22) auftreten. Überdies führt Luckievič alternativ beide Kasusendungen an (*bab* / *babaŭ* L., 21; *kul* / *kulaŭ* L., 22), wo die Literatursprache nur die Nullendung (*баб*, *куль*) zulässt. Vereinzelt erlaubt die Literatursprache alternativ beide Endungen (*cox* / *coxaj*), aber Luckievič nur die Nullendung (*soch* L., 23). Sporadisch finden sich alternative Wortformen vom Typ *wód* / *wodaŭ* (L., 21), und zwar sowohl bei Luckievič als auch in der Literatursprache.

5.3. Dritte Deklination. Luckievič versteht unter der dritten Deklination die «Flexion von Substantiven des fem. Genus mit harter oder weicher konsonantischer Endung» (L., 23). Das Paradigma dieser Deklination, geteilt in eine harte und weiche Gruppe, stellt er wie folgt dar (L., 23): nom. sg.-voc. sg. harter Konsonant bzw. weicher Konsonant, gen. sg. **-y** / **-i**, dat. sg. **-y** / **-i**, acc. sg. = nom. sg. oder gen. sg., inst. sg. **-u** mit verdoppeltem vorhergehenden Konsonanten, loc. sg. **-y/-i**; nom. pl.-voc. pl. **-y** / **-i**, gen. pl. **-ej**, dat. pl. **-am**, acc. pl. = nom. pl. oder gen. pl., inst. pl. **-ami**, loc. pl. **-ach** (**-och**). Zu den hauptsächlichen Besonderheiten der dritten Deklination rechnet Luckievič die verschiedenen «identischen Endungen», also den häufigen Kasussynkretismus im nom. sg.-voc. sg. und gen. sg.-dat. sg.-loc. sg., sowie die Kasusendung **-u** mit Konsonantenverdoppelung im inst. sg. vom Typ *nočču*, *piečču*, *siečciu* (L., 23). Wie aus obigen Ausführungen ersichtlich, ist das Kasus-system der dritten Deklination in Luckievičs Grammatik und in der modernen Literatursprache fast identisch. Beim Vergleich dieser beiden Kodifikationen ergab sich eine Divergenz nur in Bezug auf den Vokativ des Singulars und Plurals sowie den Genitiv des Plurals. Luckievič geht auch hinsichtlich der dritten Deklination von der Existenz der Vokativkategorie im Singular und Plural aus, obwohl in beiden Fällen keine separaten Kasusendungen existieren, d. h. der Vokativ mit dem Nominativ identisch ist.

5.4. Gemischte (vierte) Deklination. Im Unterschied zur Grammatik der wr. Literatursprache spricht Luckievič in Bezug auf die gemischte Deklination von der

vierten Deklination, was deren Reihenfolge in seiner Darstellung entspricht. Diese Deklination definiert Luckievič recht ungenau, denn seiner Meinung nach umfasst sie «Substantive des neutr. Genus auf -a und -o unter Akzent», deren Stammauslaut weich sei. Laut Luckievič zerfällt diese Deklination in zwei Gruppen, nämlich «Substantive auf -a, in denen der letzte Stammkonsonant -m ist» (Typ *plemia*, *znamia*, *siemia*) und Substantive mit der Endung -o (Tierbezeichnungen vom Typ *ščanió*, *cialó*, *jahnió*, *woŭčanió* L., 24). Für den ersten Deklinationstyp (Substantive auf -mia) listet Luckievič folgende Kasusendungen bzw. Auslautstrukturen auf: nom.-voc. sg. -(mi)a, gen. sg. -(mi), dat. sg. -(mi), acc. sg. -(mi)a, inst. sg. -(mi)em, loc. sg. -(mi); nom.-voc. pl. -(mi)ony, gen. pl. -(mi)on/aŭ, dat. pl. -(mi)onam, acc. pl. = nom. pl. oder gen. pl., inst. pl. -(mi)onami, loc. pl. -(mi)onach.

Die von Luckievič angeführten Substantive auf -mia stimmen im Singular nur in manchen Kasus mit der neuen literatursprachlichen Norm überein, und zwar im nom. sg.-acc. sg. (*plemia* L., 24–25, *siemia*, *znamia* L., 24; *imia* L., 40), inst. sg. (*plemiem* L., 26, *imiem* L., 10) und loc. sg. (*ab plemi* L., 26), wobei die heutige Norm in den beiden letzteren Kasus alternativ noch eine suffixale Erweiterung zulässt (*племенем*, *іменем*, *аб племені*). In Bezug auf den gen. sg., dat. sg. führt Luckievič hingegen die Endung -i ohne Suffixeinschub an (*plemi*, *ab plemi* L., 25, *imi* L., 40), womit er sich von der heutigen Literatursprache (vgl. gen. sg. *імя* / *імені*, *племя* / *племені*; dat. sg. *племя* / *племені*) deutlich unterscheidet. Schließlich führt Luckievič auch den voc. sg. dieser Wortklasse auf -mia an, der sich mit dem nom. sg. (und acc. sg.) deckt (*plemia* L., 25).

Luckievičs Plural-Paradigma der Substantive auf -mia unterscheidet sich im Prinzip nicht vom entsprechenden Paradigma der Literatursprache, und zwar weder in Bezug auf den Suffixeinschub -on- noch auf die Kasusendungen bzw. Kasusvarianz im gen. pl. (*plemion* als Hauptform, *plemionaŭ* als Nebenform L., 25), sondern lediglich hinsichtlich des Akanne in gewissen Wortformen (normativ *плямён* und *плямёнаў*). Aber auch in dieser Wortklasse führt Luckievič im Plural eine mit dem nom. pl. übereinstimmende Vokativform (*plemiony* L., 25) an.

Für den zweiten Deklinationstyp (Substantive auf -iό) stellte Luckievič folgendes Paradigma zusammen: nom.-voc. sg. -o, -a, gen. sg., dat. sg. -(ac)i, acc. sg. = nom. sg. oder gen. sg., inst. sg. -om, loc. sg. -(ac)i; nom.-voc. pl. -(at)y, gen. pl. -(at)/aŭ, dat. pl. -(at)am, acc. pl. = nom. pl. oder gen. pl., inst. pl. -(at)ami, loc. pl. -(at)ach L., 24–25). Wie aus diesem Paradigma hervorgeht, interpretierte Luckievič die stammerweiternden Segmente -on- und -ac-/at-, die auf Suffixe historischer Deklinationen (n- und t-Stämme) zurückgehen, einmal als Teil der Kasusendung (vgl. nom.-pl. -(mi)ony und ein anderes Mal als Stammerweiterung (vgl. nom. pl. -(at)y).

Im Singular besteht hinsichtlich des Paradigmas der Substantive auf -io/-ia weitgehende Übereinstimmung zwischen der Grammatik Luckievičs und der gegenwärtigen Literatursprache. Identisch sind die Kasusendungen im gen. sg., dat. sg. (*cielaci* L., 25), inst. sg. (*cialom* L., 26) und loc. sg. (*ab cielaci* L., 26) und der Einschub des Segments -ac- im gen. sg., dat. sg. und loc. sg. Divergent sind hingegen manche Kasusendungen des nom. sg., wobei bei Luckievič das endbetonte Morphem -iό vorherrscht (*cieló* oder *cialó*; *jahnió*, *ščanió*, *woŭčanió*, alle L., 24–25; vereinzelt aber auch *ciela* L., 25), in der neueren kodifizierten Sprache hingegen die betonten Endungen -я und -ё (vgl. *цяля* / *цялё*, *ягня* / *ягнё*, *шчаня* / *шчанё*, *ваўчаня* / *ваўчанё*) konkurrieren. Die Kasusendung -ia lässt Luckievič nur im nom. sg., acc. sg. und voc. sg. (*ciela*) zu. Divergent ist, wie ersichtlich, im Paradigma des Substantivs *ciela* auch die Realisierung des Wortstamms, die bei Luckievič ohne Akanne erfolgt (vgl.

ciela vs. *öjěl*). Im Unterschied zur Grammatik Luckievič sind im zeitgenössischen Wr.-Russ. Wörterbuch von Bajkoŭ-Nekrašëvič (1927) junge Lebewesen in der Regel mit dem Suffix *-я* (*цяля*, deminiert *цялятка* 341, *ягня* 355, *шчаныя* 352, *ваўчаныя* 57) oder manchmal mit dem Suffix *-юк* (*шчанюк* 352) gebildet.

Das Pluralparadigma der Substantive auf *-ia* / *-io* stimmt in den beiden verglichenen Kodifikationen weitgehend überein, und zwar in Bezug auf die Stammerweiterung mit dem Suffix *-at-* in allen Kasusformen und auch hinsichtlich der Kasusmorpheme (vgl. nom. pl. *cielaty*, *jahniaty* = *цяляты*, *ягняты*; dat. pl. *cielatam* = *цялятам*; inst. pl. *cielatami*, alle L., 25 = *цялятамі*, etc.). Ausgenommen von dieser Feststellung ist nur der gen.-acc. pl., wo Luckievič im Text eine Kasusvarianz vom Typ *cielat* / *cielatai* L., 25 zulässt, obwohl er zum gen. pl. dieses Deklinationstyps eigens anmerkte, dass die «Endung *-au* nach *-at* ausfalle» (L., 25). Tatsächlich hat sich in der neuen kodifizierten Sprache die alleinige Nullendung durchgesetzt (vgl. *цялят*, *ягнят*, *шчанят*, *ваўчанят*). Außerdem setzt Luckievič auch einen voc. pl. *cielaty* (L., 25) an, der zwar mit dem nom. pl. identisch ist, aber in der Literatursprache kein Äquivalent hat. Ein Einzelfall ist ferner die Genitivform *zwierat* (L., 13; vgl. pol. *zwierzq̃t*), ein Reflex der alten *t*-Stämme, der in der neuen Literatursprache an das Paradigma der ersten Deklination angeglichen wurde (vgl. Typ *звяроў*). Bemerkenswert ist schließlich, dass sämtliche Kasusformen des Paradigmas *ciela* im Singular und Plural stammbetont sind (was auf die Dialektregion Hrodna hinweist), während sie in der Literatursprache den Akzent auf der Kasusendung tragen.

6. Resümee.

Luckievič *Bielaruskaja hramatyka* ist die erste Kodifikation der Normen der wr. Literatursprache, die allerdings nicht das gesamte Sprachsystem, sondern nur die Phonetik und insbesondere die Morphologie betrifft. Sie wurde vom Autor als deskriptive Grammatik für Unterrichtszwecke konzipiert und orientierte sich am Sprachusus der *Naša-Niva*-Periode. Als Zeitungsredakteur, Publizist und Literaturkritiker verfügte Luckievič über eine umfassende Kompetenz in dieser neuen wr. Literatursprache, die es ihm ermöglichte, das Sprachmaterial systematisch zu erfassen, seine phonetischen und grammatischen Merkmale und Eigenheiten zu analysieren und auf allgemein verständliche Weise darzustellen. Luckievič gelang es in kurzer Zeit, eine brauchbare Schulgrammatik auszuarbeiten, obwohl er sich anscheinend auf keinerlei Vorbilder in methodisch-didaktischer und terminologischer Hinsicht stützen konnte. Der morphologische Teil der Grammatik ist als traditionelle Wortartenlehre konzipiert, in welcher der Autor dem Substantiv große Aufmerksamkeit widmet. Im Bereich des Substantivs erarbeitete Luckievič die grammatischen Kategorien und vor allem das Deklinationssystem (vier Deklinationen und deren verschiedene Untertypen, die hauptsächlich vom Stammauslaut, den morphonologischen Alternationen, den Akzentverhältnissen und von den Kasusendungen abhängig sind). Im Text seiner Grammatik, d. h. im eigenen Sprachgebrauch, hält sich aber Luckievič selbst nicht immer an die von ihm explizit formulierten Deklinationsregeln. Das von Luckievič ausgearbeitete substantivische Deklinationssystem stimmt bereits weitgehend mit dem Deklinationssystem der Substantive in den Grammatiken der modernen wr. Literatursprache überein. Trotzdem sind aber auch die zahlreichen Eigenheiten in Luckievičs substantivischem Deklinationssystem nicht zu übersehen, welche die Uneinheitlichkeit der damaligen Literatursprache, verschiedene Merkmale des wr. Dialektareals, aber auch Einflüsse anderer slawischer Literatursprachen, insbesondere der pol. Sprache, reflektieren. Luckievičs Schulgrammatik blieb zwar ein Torso (es fehlt ihr zweiter Teil) und wurde leider auch nie gedruckt, weil andere zeitgenössische Autoren ebenfalls an Grammatiken der wr. Sprache arbeiteten und diese in rascher

Folge im Druck herausbrachten. Trotzdem darf die normbildende Wirkung von Luckievičs Handschrift nicht unterschätzt werden, denn der Autor hatte im Wilnaer Lehrerseminar und Gymnasium eine große Anzahl von Schülern, die wahrscheinlich die Ideen und Vorstellungen ihres Lehrers vom System und der Bedeutung der neuen wr. Literatursprache aufnahmen und weitergaben.

BIBLIOGRAPHIE

Luckievič A. Bielaruskaja hramatyka pawodluh lekcij, čytanych na Bielaruskich Wučyścielskich Kursach u Wilni u 1915–1916 hh.— Čaść 1. Fonetyka i etymologija.— Wilnia, 1916 hod. (im Text — L.)

Луцкевіч А. Выбраныя творы. Праблемы культуры, літаратуры і мастацтва / Укладаньне, прадмова, камэнт., індэкс імёнаў, пер. з пол. і ням. А. Сідарэвіча. — Мінск, 2006 (im Text — Л., 2006).

LITERATUR

Абабурка М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў. — Мінск, 1992.

Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуская-расійскі слоўнік. — Мінск, 1927.

Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. — М., 1963.

Бурак Л. І. Сучасная беларуская мова / Пад рэд. Л. М. Шакуна. — Мінск, 1974.

Бяляцкі А. У іпастасі літаратурнага крытыка. Антон Луцкевіч: 1884–1946 // Вяртаньня. Маўклівае споведзь. Постаці творцаў беларускай гісторыі ў кантэксте часу. — Мінск, 1994. — С. 72–90.

Калубовіч А. Крокі гісторыі. Дасьледаваньні, артыкулы, успаміны. — Беласток; Вільня; Менск, 1993.

Луцкевіч А. Польская окупацыя у Беларусі. — Вільня, 1920.

Луцкевіч А. Крыху аб філялёгіі і «філялгіі». Мой адказ гр. Янцы Станкевічу (1932) // Луцкевіч А. Выбраныя творы... — С. 275.

Луцкевіч А. Прызнаньне правоў беларускае мовы падчас сусьветнае вайны (1938) // Там же. — С. 340–341.

Беларуская мова. Энцыклапедыя / Рэд. А. Я. Міхневіч. — Мінск, 1994.

Беларускае мовазнаўства. Бібліяграфічны ўказальнік (1825–1965 гг.) / Рэд. Л. М. Шакун. — Мінск, 1967.

Плотнікаў Б. А., Антанюк Л. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. — Мінск, 2003.

Пярова М. Ці будзе Аткарск яшчэ адным святым месцам для беларусаў? // Літаратура і мастацтва. — Мінск, 2002. — № 6. — С. 15.

Рудовіч С. Папырэнне сацыяльных функцый беларускай мовы у абставінах Першай сусветнай вайны: гістарычны вопыт, урокі для напчадкаў // Беларуская мова. Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы / Гал. рэд. Г. Цыхун. — Мінск, 2001. — С. 6–10.

Сакалоўскі У. Забытыя старонкі гісторыі. Рудольф Абіхт і Антон Луцкевіч. Перапіска (1916–1921) // Шляхам гадоў. Гісторыка-літаратурны зборнік. — Мінск, 1994. — С. 54–74.

Сакалоўскі У. Беларуская-нямецкая культурныя сувязі апошняга дзесяцігоддзя // Беларуская-нямецкая грамадска-культурнае ўзаемадзеянне: Гісторыя, сучаснасць, перспектывы. — Мінск, 1996. — С. 141–146.

Сідарэвіч А. М. Ідэалёгія крытыка Антона Луцкевіча [Прадмова] // Луцкевіч А. Выбраныя творы... — С. 3–12.

Слоўнік беларускай мовы // Пад рэд. М. В. Бірылы. — Мінск, 1987 (СБМ).

Туранак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. — Мінск, 1993.

Янушкевіч Я. Луцкевічы // Шляхам гадоў. — Мінск, 1994. — С. 288–296.

Bieder H. Rękopiśmienna gramatyka Antoniego Łuckiewicza (Wilno, 1916). Projekt wydania. 10 s. // Studia Białorutenistyczne. — Lublin, 2009 (w druku).

Głogowska H. Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki. — Białystok, 1996.

Gutschmidt K. Хто напісаў першую граматыку беларускай літаратурнай мовы? // Prace Filologiczne. — Warszawa, 1999. — Т. 44. — Р. 193–199.

Gutschmidt K. Weißrussisch (Belorussisch, Weißruthenisch) // Sprachkulturen in Europa. Ein internationales Handbuch / Hrsg. N. Janich, A. Greule. — Tübingen, 2002. — Р. 329–331.

Sakalowski U. Ein interessanter Fund: A. Luckievičs «Weißrussische Grammatik» (1916) // Die Welt der Slaven. — 1993. — Jg. 38, 1. N. F. 17, 1. — Р. 185–186.

АБКЎРЗУНГЕН: dt. — deutsch; pol. — polnisch; russ. — russisch; ukr. — ukrainisch; wr. — weißrussisch; L. — Luckievič A. Bielaruskaja hramatyka...; Л. — Луцкевіч А. Выбраныя творы...; СБМ — Слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. М. В. Бірылы. — Мінск, 1987.

(Австрія, Зальцбург)

З ІСТОРІЇ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ В УКРАЇНІ (до шістдесятиріччя лінгвістичної дискусії) —

У статті йдеться про лінгвістичну дискусію 1950 р., яка поклала край пануванню «нового вчення про мову» М. Я. Марра, і про розвиток порівняльно-історичного мовознавства в Україні в післядискусійний період.

Ключові слова: лінгвістична дискусія, «нове вчення про мову», компаративістика, порівняльно-історичний метод, етимологія, реконструкція, акцентологія, глотогенез, субстрат.

Доленосні події останніх десятиліть, зміна соціально-політичних парадигм, а також і природна зміна поколінь у суспільстві зумовили недостатню увагу до багатьох моментів ще недавньої нашої історії, не завжди адекватні підходи до них, не завжди правильне розуміння їхнього значення для подальшого життя.

Нині важко повірити, що 60 років тому проблеми мовознавства стояли в центрі уваги не лише лінгвістів, а й усього багатомільйонного населення Союзу РСР. Грузинський лінгвіст академік А. С. Чикобава писав у ті дні: «...питання мови ніколи, за все історичне життя людини, не ставало предметом такого інтересу багатьох мільйонів людей»¹.

Цим подіям передували інші, сумні, навіть трагічні. Упродовж двох десятиліть в Україні, як і в усьому СРСР, у мовознавстві панувало так зване «нове вчення про мову» М. Я. Марра. «Нове вчення» офіційно розглядалося як єдино правильна, марксистська теорія в мовознавстві, і всім лінгвістам рекомендувалося виходити в своїх дослідженнях з її постулатів. Незгода з марризмом, особливо використання порівняльно-історичного методу, який оголошувався проявом ворожої, буржуазної ідеології, суворо засуджувалися — аж до політичних репресій. Як класові вороги були репресовані видатні компаративісти Є. Д. Поливанов, Г. А. Льїнський, О. М. Селищев.

М. Я. Марр, автор «нового вчення про мову», був відомим ученим-сходознавцем (археологом, істориком культури, літературознавцем, лінгвістом) і ще з кінця XIX ст. — викладачем Петербурзького університету. У 1912 р. обраний академіком як видатний кавказознавець, заслуги якого (у тому числі у вірменістиці) високо цінилися не тільки в Росії, а й за кордоном. На початку 20-х років його запрошували зайняти грузинську кафедру в Кембриджі.

Проте, хоча й поліглот, знавець багатьох західних і особливо східних мов, Марр не отримав серйозної теоретичної лінгвістичної підготовки, не володів методом порівняльно-історичних досліджень. Для викладання на факультеті сходознавства, де він навчався і потім викладав сам, було характерне лише практич-

¹ Лит. газ.— 1950.— 14 дек.

не вивчення мов, воно зводилося в основному до вміння читати й розуміти тексти. Тому ідеї Марра про спорідненість різних мов (спочатку грузинсько-семітських, потім картвельсько-семітських та ін.), як і взагалі всі його теоретичні побудови, не були підкріплені лінгвістичними доказами.

Марр розглядав мову як надбудову над матеріальним базисом і як класову категорію. Він визнавав лише стрибкоподібний шлях розвитку мов, що супроводжував революційні зміни в суспільстві, при цьому стверджував, що мови через численні схрещення прямують від багаточисельності до єдиної спільнолюдської мови майбутнього безкласового суспільства.

Шлях схрещення оголошувався єдиним шляхом мовного розвитку, причому вважалося, що внаслідок схрещення виникають нові мови, і кожна з них відповідає певній стадії суспільства. Можливість диференціації мов у минулому заперечувалася, гіпотеза про існування прамов чомусь вважалася расистською, а порівняльно-історичний метод, хоча заслуги його у вивченні історії мов і евристичний потенціал були очевидні, таврувався як ідеологічно ворожий, буржуазний. Натомість для мовознавчих досліджень Марр пропонував свій так званий палеонтологічний метод: вишукування в усіх словах начебто найдавніших коренів *сал, бер, йон, рош*.

Марр виділив цілу окрему мовну сім'ю (на основі кавказьких мов, а потім приєднав до них деякі інші), яку назвав яфетичною і проголосив найдавнішою, сліди саме яфетичних мов пропонувалося відшукувати в усіх давніх і сучасних мовах. У нього є праця, спеціально присвячена українській мові: стаття «Яфетические зори на украинском хуторе», побудована навколо начебто архаїчного кореня *рош* в укр. *рѣхати* (про свиню).

Серед учнів і послідовників Марра були вчені, яких його ідеї захопили своєю новизною й оригінальністю, вони щиро намагалися опанувати «нове вчення» і застосовувати його в своїх наукових пошуках (проте з часом чимало з них відійшли від марризму), однак були й кар'єристи, що робили собі ім'я на гострій критиці своїх колег, які залишалися на позиціях традиційного мовознавства.

Боротьба за впровадження марризму, що ототожнювався з марксизмом у мовознавстві, особливо загострилася в 40-і роки, у післявоєнний період, коли розгорнувся наступ на всьому ідеологічному фронті, коли засуджувався «космополітизм», ідеологічно ворожими оголошувалися в науці генетика й кібернетика («прислужниці імперіалізму»), а в літературі й культурі — поезія А. Ахматової, Б. Пастернака, творчість багатьох інших талановитих діячів.

Антинаукове, сповнене суперечностей, відірване від практики (а серед практичних проблем гостро стояла потреба створення писемності для багатьох безписемних на той час народів Росії, залучення до грамотності й культури мільйонів людей усіх національностей) псевдомарксистське «нове вчення про мову» гальмувало розвиток мовознавства, завело його в глухий кут. Вихід було запропоновано в травні 1950 р. у вигляді дискусії на сторінках газети «Правда», головного ідеологічного органу країни. Розпочав дискусію грузинський учений акад. А. С. Чикобава, до участі в ній запрошувалися всі лінгвісти.

Про необхідність поліпшення ситуації в мовознавстві свідчить той факт, що після виступу А. С. Чикобави редакція «Правды» одержала понад двісті статей. З них було опубліковано лише 13. Сторінки газети демократично надавалися як прихильникам, так і критикам М. Я. Марра. Сам А. С. Чикобава виступив критично, майже повністю заперечивши всі головні тези маррівського вчення. Ще критичнішою була стаття Б. О. Серебренникова, який наголошував, що концеп-

ція Марра не має жодного відношення до марксизму. На захист Марра виступили його найближчий учень і послідовник І. І. Мещанінов, Ф. П. Філін, М. С. Чемоданов; інші учасники дискусії частково підтримували «нове вчення про мову», критикуючи деякі його тези.

Узяв участь у дискусії й академік Л. А. Булаховський. 13 червня було надруковано його велику статтю «На путях материалистического языкознания», де вчений, незважаючи на великий ризик (адже його виступ міг бути витлумачений як антимарксистський, з усіма наслідками, що з цього випливали), відверто висловив своє критичне ставлення до марризму і гаряче виступив на захист порівняльно-історичного методу.

Через тиждень дискусія несподівано для всіх закінчилася виступом Сталіна, який ще більш несподівано розкритикував марризм, самого Марра назвав вульгаризатором марксизму, а його палеонтологічний метод оцінив як «ворожіння на кавовій гущі».

Виступ Сталіна поклав край як дискусії, так і пануванню марризму. Наслідки дискусії жваво обговорювалися й у наукових колах, на сесіях, конференціях, і в широкій пресі. При цьому дався взнаки культ Сталіна: його статті з мовознавства було оголошено новим словом у марксизмі-ленінізмі, і на деякий час маррівські догми було замінено сталінськими. Проте згодом культ особи було розвінчано, інші події відвернули увагу широких кіл громадськості від лінгвістичних проблем, і розвиток мовознавства ввійшов у спокійне русло². Лінгвісти знову змогли звернутися до попередньої наукової спадщини, праць О. О. Потебні, О. О. Шахматова, інших учених, до праць своїх зарубіжних колег, не тільки критикуючи їх за ідеалізм або теорії, далекі від марксистських. Учені могли, нарешті, використовувати в своїх дослідженнях порівняльно-історичний метод, який мав у вітчизняній лінгвістиці давні й міцні традиції, перервані на десятиліття насильницьким упровадженням «нового вчення про мову».

У Російській імперії перша наукова лінгвістична школа виникла на теренах України, у Харкові, в першій половині XIX ст., і пов'язана з іменами І. І. Срезневського та П. О. Лавровського, а далі з учнями останнього — О. О. Потебнею й М. О. Колосовим. Вони вивчали спорідненість мов, зокрема східнослов'янських, підходили до мовних явищ з історичних позицій, досліджували слов'янські мови в їх еволюції, а лексику — комплексно, у широкому культурному та історичному контексті. Для І. І. Срезневського характерним був насамперед історико-філологічний аналіз давніх текстів, вивчення мовних фактів в історичному розвитку і в зіставленні з іншими мовами³.

Також спочатку в Харківському університеті, а потім у Ніжинському історико-філологічному інституті викладав видатний філолог-славист Григорій Андрійович Ільїнський. Його перу належить «Праславянская грамматика» (Ніжин, 1916), праця, що зберігає своє науково-теоретичне значення й досі. Він укладав етимологічний словник, опублікував низку статей про походження слів у слов'янських мовах.

Особливо глибокий слід в історії російського та українського мовознавства залишив харків'янин О. О. Потебня, наукова спадщина якого містить фундамен-

² Про М. Я. Марра, його «нове вчення про мову», лінгвістичну дискусію 1950 р. і її наслідки див., зокрема, в кн.: *Алпатов В. М. История одного мифа : Марр и марризм.* — 2-е изд., доп. — М., 2004. — 284 с.

³ Про діяльність учених Харківської лінгвістичної школи див. у кн.: *Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії українського і російського мовознавства : Харківська лінгвістична школа.* — Слов'янськ, 1994. — 68 с.

тальні дослідження історії російської, а також української мов, їхньої фонетики, морфології, особливо синтаксису із залученням даних не тільки слов'янських, а й інших індоєвропейських мов, з філософсько-лінгвістичним осмисленням мовних фактів. Серед іншого О. О. Потебня опублікував чимало етимологій, ще більше їх залишилося не опублікованими в архіві вченого. Для етимологізування особливе значення мають його ідеї щодо семантики, насамперед внутрішньої форми слова⁴.

Для українського мовознавства, зокрема для славістики, визначальною стала та обставина, що ці галузі в середині ХХ ст., у післядискусійний період очолював акад. Л. А. Булаховський, який був вихований на кращих традиціях вітчизняної науки про мову. Він навчався в Харківському університеті на початку ХХ ст., коли там ще була жива пам'ять про О. О. Потебню (не випадково згодом за ініціативою Леоніда Арсенійовича ім'я О. О. Потебні було присвоєно керіваному ним Інституту мовознавства), так само не випадково Л. А. Булаховський поїхав з Харкова до Петрограда у важкому 1916 році складати магістерський іспит О. О. Шахматову.

Наукова діяльність Л. А. Булаховського багатогранна й багатофункціональна. Наукові дослідження в нього завжди йшли паралельно з викладанням різних мовних курсів в університетах — Пермському і Томському (1917–1921 рр.), Харківському (1921–1941 рр.) та Київському (1944–1960 рр.); під час війни, в евакуації він викладав також у Московському університеті (1943 р.). Курси були різні — загальне мовознавство, сучасна російська та українська мови, їхня історія, історія літературних мов. Людина сильної творчої думки, Л. А. Булаховський готував їх як оригінальні, із залученням нового великого матеріалу. Вони містили цікаві спостереження та ідеї і з часом були реалізовані автором також у вигляді монографій, серій статей тощо.

Проте для Булаховського-дослідника найбільш характерна порівняльно-історична проблематика. Саме їй присвячено його численні акцентологічні розвідки (вони становлять два томи «Вибраних праць») та праці з порівняльно-історичної лексикології. І саме за них його гостро критикували і на початку 30-х років і далі, і наприкінці 40-х; статті не приймалися до друку, а, наприклад, статтю, підготовлену для збірника «Памяти Л. В. Щербы» (М., 1946), редакція повернула авторові на стадії верстки. Учений чудом не потрапив під репресії, але, як свідчить його стаття, надрукована на сторінках «Правды» в ході дискусії, залишався вірним своїм поглядам.

У 50-і роки Л. А. Булаховський був найвидатнішим славістом-компаративістом не тільки в Україні, а й в усьому СРСР, і тому при обговоренні в Москві після дискусії перспектив і планів подальшої роботи в галузі мовознавства саме на нього було покладено створення таких важливих праць, як порівняльна грамати́ка слов'янських мов та етимологічний словник.

Ці фундаментальні праці могли бути тільки колективними, отже, необхідно було готувати відповідні кадри. Колись, на початку своєї викладацької кар'єри, Леонід Арсенійович серед іншого читав курс порівняльної граматики слов'янських мов. У 1921 р. в Томському університеті було навіть надруковано (на ротاپринті) посібник до цього курсу; читав учений цей складний курс і харківським студентам (між собою вони називали його «булахівщина» і відвідували неохоче, на лекціях бувало лише по 2–3 слухачі, хоча на інші лекції Леоніда

⁴ З великої літератури про О. О. Потебню див., напр.: *Булаховский Л. А.* Александр Афанасьевич Потебня (к шестидесятилетию со дня смерти). — К., 1952. — 45 с.

Арсенійовича, зокрема із загального мовознавства, приходили студенти з нефілологічних факультетів).

У 50-і роки в Київському університеті Л. А. Булаховський читав історію чеської мови з елементами порівняльної фонетики і граматики. Був і інший шлях підготовки компаративістів. Наприклад, О. С. Мельничук, студентське життя якого закінчилося ще 1947 р., самотужки читав і конспектував праці класиків славістів-компаративістів Ф. Міклошича, В. Вондрака та ін., вивчав слов'янські й неслов'янські мови.

На кінець 50-х років сформувалася група молодих славістів, які й приступили до написання проспекту «Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», — так було вирішено назвати порівняльну граматику. Однак 1961 р. Л. А. Булаховський пішов з життя, і українську компаративістику очолив тоді ще молодий кандидат наук О. С. Мельничук.

Незабаром «Вступ» було закінчено (вийшов друком 1966 р.). Це була ґрунтовна праця, в якій послідовно й системно викладалася історія фонетики, граматики (у тому числі й синтаксису), словотвору та лексики слов'янських мов від ранньопраслов'янської доби до сучасного стану. Автори намагалися максимально використати досягнення порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов попередніми дослідниками (як вітчизняними, так і зарубіжними) й самі досліджували мовні факти, зокрема українські. Цілком оригінальним був написаний О. С. Мельничуком розділ «Синтаксис».

Коли після дискусії 1950 р. обговорювали достоїнства й недоліки реабілітованого порівняльно-історичного методу, зазначалося, що він, заснований на врахуванні звукових відповідностей і законів, не може застосовуватися для вивчення синтаксичних явищ. Однак О. С. Мельничук і теоретично обґрунтував доцільність використання порівняльно-історичного методу в дослідженні синтаксису (особливо поєднавши його з методом внутрішньої реконструкції), і на практиці довів це спробою реконструювати навіть для індоєвропейської прамови і структурні типи речень, і синтаксичну структуру речення як такого, і засоби вираження синтаксичних відношень. У розширеному вигляді О. С. Мельничук видав цей розділ окремою книжкою («Розвиток структури слов'янського речення». — К., 1966), його ж перед тим поклав в основу докторської дисертації (захистив у 1964 р.).

Відкривається «Вступ» розділом «Загальні питання порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», який знайомить читачів із слов'янськими мовами, їх поширенням, писемністю, деякими особливостями, спорідненістю між собою і з іншими індоєвропейськими, зокрема балтійськими мовами. Спеціальний підрозділ розповідає про порівняльно-історичне вивчення слов'янських мов і його значення для відтворення найдавніших рис мови і глибшого розуміння мовних процесів.

На «Вступ» покладалися значні надії в плані піднесення рівня викладання мовних дисциплін у вищих навчальних закладах. Очевидно, він відіграв і продовжує відігравати свою позитивну роль, але досвід показує, що викладачі використовують його в своїй роботі менше, ніж він на те заслуговує.

Після закінчення написання «Вступу» в основному той самий колектив, що вже набув певного досвіду в галузі компаративістики, приступив до створення «Етимологічного словника української мови». Безпосередньому укладанню передувала значна підготовка: вироблення принципів укладання та інструкції для укладачів, обговорення реєстру всього словника, створення допоміжних карток (бібліографічної, ботанічної, антропонімів) і т. ін.

Із самого початку О. С. Мельничук орієнтувався на якнайповніший реєстр: при його обговоренні використовувалися матеріали 22 словників, перекладних та діалектних; згодом їх список поповнювався новими надходженнями.

Завдяки чіткій організації роботи укладання словника було завершено вже в 70-і роки, однак його редагування й надрукування розтяглося на кілька десятиліть. Перший том ЕСУМ було надруковано 1982 р., за ним вийшли другий (1985 р.) і третій (1989 р.) томи, але далі переданий до видавництва четвертий том пролежав там понад десять років і побачив світ лише в новому тисячолітті (у 2003 р.).

Незважаючи на перерву в надрукуванні, О. С. Мельничук продовжував редагувати словник — він був його відповідальним редактором (інші члени редколегії виконували допоміжну роль — готували матеріали до редагування, остаточно ж їх обробку Олександр Савич проводив сам). За четвертим томом було відредаговано п'ятий і частково шостий томи, але надрукованими їх (як і четвертий) О. С. Мельничук уже не побачив: 1997 р. його не стало.

Незабаром шостий том (літери У — Я) вийде з друку; сьомий том семитомного видання міститиме індекси всіх мов (близько 300), використовуваних укладачами при етимологізуванні.

Оскільки надрукування «Етимологічного словника української мови» наближається до завершення, уже можна дати йому попередню характеристику. Насамперед на сьогодні ЕСУМ є найповнішим зібранням української лексики, до того ж певним чином систематизованої й опрацьованої. У систематизації мовного матеріалу використано гніздовий підхід. Це стосується передусім похідних від кореня чи основи реєстрового слова: щоб не етимологізувати кожне слово, наявне в мові, етимологія в ЕСУМ подається лише до одного з етимологічно споріднених слів. Воно й виділене як реєстрове. Як правило, це найпоширеніше або найменш обтяжене словотвірними формантами ім'я або дієслово. Усі похідні від нього подаються під реєстром. Таке етимологічно-словотвірне гніздо може складатися з кількох десятків, а іноді й сотень споріднених лексем (див., наприклад, дієслова *брати*, *знати*, *дати*, *жити*, *міти*, *робити*, *сіпати*, *сіяти*, іменники *рід*, *ріг*, *рукá*, *сі́ль*, прикметники *білий*, *молодій* і багато інших).

Якщо форма або семантика певного похідного потребує пояснень, коментарів, воно виділяється як реєстрове, але глибока етимологія при ньому не подається: ремаркою *див.* або *Див. ще* читач словника відсилається до основного реєстрового слова: *ко́хля* — *див. хо́хля*, *рува́ти* — *див. ру́ти*; *відрó*... — *Див. ще вода́*; *гіркий* ... *Див. ще горі́ти*. Етимологічно споріднені слова, особливо при віддаленій або непевній спорідненості, може об'єднувати і ремарка *Пор.:* *корі́ти* ... — *Пор. ка́ра*; *спі́ця* ... — *Пор. стеблó*.

Такі ж відсилання є і при запозиченнях. Тут вони можуть свідчити про спорідненість коренів у запозичених словах зі слов'янськими (як, наприклад, у таких випадках: *айсберг*... *Див. ще бе́рег*; *гіпно́з* ... — *Див. ще сон*, *спа́ти*) або про спорідненість слів, запозичених в українську мову з різних джерел (мов): *акто́р*... — *Див. ще аге́нт*, *ка́рта* ... — *Пор. ха́ртія*, *ча́ртизм*. І при питомих українських (слов'янського походження) словах, і при запозиченнях відсилання можуть бути численними: *сиді́ти* ... — *Пор. сади́ти*, *са́жа*, *са́ло*, *се́ло*, *су́сід*; *спе́ція*... — *Див. ще аспе́кт*. — *Пор. конспе́кт*, *перспе́кти́ва*, *проспе́кт*, *респе́кт*, *спектр*, *спекуля́ція*, *спец*, *спеціфі́ка*. У всіх випадках ремарки об'єднують в одне гніздо етимологічно споріднені утворення.

В ЕСУМ не тільки зафіксовано в реєстрі й під реєстром, а й уперше проетимологізовано велику кількість українських, зокрема діалектних, слів і тим самим їх уведено в обіг при подальшому етимологізуванні слов'янської лексики.

Для запозичень зі споріднених і неспоріднених мов зазначається джерело запозичення й нерідко етимологізується слово в мові-джерелі, і тоді зрозумілішими стають його зв'язки зі спорідненими слов'янськими й неслов'янськими коренями, виявляються зворотні запозичення, тобто слова, що були запозичені колись з української чи іншої слов'янської сусідньою мовою, а потім знову повернулися в українську вже в новій формі: укр. діал. *цїмбор* «товариш, приятель» запозичене з угорської мови, де виявляється слов'янським за походженням: з давнього *soprogъ* < *sъprogъ*; укр. діал. *сусуяк* «кукурудзосховище» походить з молд. *сысыяк* (*сєсяк*, рум. *sîsiak* «т. с.», запозиченого з укр. *сусік* «засік» або болг. *съсек* «амбар»).

«Етимологічний словник української мови» відбиває сучасний стан етимологічного дослідження слов'янської лексики. У ньому враховані досягнення компаративістів у реконструкції давніх праформ⁵ і матеріали етимологічних словників окремих слов'янських мов — російської⁶, білоруської⁷, польської⁸, чеської⁹, верхньолужицької (нижньолужицької)¹⁰, болгарської¹¹, сербської¹², словенської¹³. Використовувалися також варті уваги етимологічні гіпотези, запропоновані в журнальних статтях та монографіях різних періодів. Етимологізування запозичень потребувало широкого використання етимологічних словників відповідних мов — латинської, давньогрецької, германських, французької, угорської тощо.

На жаль, далеко не всі слова в ЕСУМ проетимологізовані. Чимало з них мають визначення «неясне». Отже, залишається великий простір для їхнього етимологічного опрацювання, а також для уточнення й удосконалення багатьох існуючих етимологій. Адже кожна етимологія — то гіпотеза, більш або менш прийнятна, але гіпотеза. З поглибленням наших знань про мовні процеси, формальну структуру й семантику слова існуючі гіпотези уточнюватимуться. Величезний мовний матеріал, що міститься в ЕСУМ, може бути використаний і для подальшої поглибленої систематизації за різними критеріями й принципами, у

⁵ Насамперед у працях: *Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд* / Под ред. О. Н. Трубачева. — М., 1974–2009. — Вып. 1–33 та *Słownik prasłowiański* / Oprac. przez zespół zakładu słowianoznawstwa PAN pod red. Fr. Sławskiego. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1974–2009. — Т. 1–7.

⁶ *Горяев Н. В.* Сравнительный этимологический словарь русского языка. — Тифлис, 1896. — 451 + XL + LXII с.; *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1959. — Т. 1–2; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — М., 1964–1973. — Т. 1–4.

⁷ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.* — Мінск, 1978–2005. — Т. 1–10.

⁸ *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 1927. — 805 s.; *Sławski F.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 1952–1978. — Т. 1–5.

⁹ *Holub J., Kopečný F.* Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1952. — 575 s.; *Holub J., Lyer S.* Stručný etymologický slovník jazyka českého. — 2-e vyd. — Praha, 1978. — 525 s.; *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1968. — 864 s.

¹⁰ *Schuster-Sewc H.* Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. — Bautzen, 1978–1989. — Bd 1–24.

¹¹ *Младенов С.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. — София [1941]. — 704 с.; *Български етимологичен речник.* — София, 1971–2002. — Т. 1–6.

¹² *Škok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. — Zagreb, 1971–1973. — Knj. 1–3.

¹³ *Bezljaj F.* Etymološki slovar slovenskega jezika. — Ljubljana, 1976–2005. — Knj. 1–4.

тому числі й у плані виділення гнізд різного рівня етимологічно споріднених слів, що також сприятиме удосконаленню багатьох етимологій.

Опрацювання етимологічних статей підвело вчених до думки про необхідність мати «Етимологічний словник суфіксів української мови». Нині такий словник уперше в історії славістики укладений і готується до друку.

Акад. Л. А. Булаховський колись висловив думку, що порівняльно-історичний метод належить до тих дослідницьких інструментів, які загострюються й шліфуються в процесі їхнього використання. О. С. Мельничук уже продемонстрував справедливість цієї думки своїм порівняльно-історичним дослідженням слов'янського синтаксису. Він же чимало зробив для утвердження гніздового підходу у вивченні слов'янської лексики: його праці, присвячені кореням *kes- і *cei-, є у вітчизняному мовознавстві одними з перших у цьому плані ¹⁴.

Багаторічне заглиблення О. С. Мельничука в етимологізування, у лексику й словотвір, у семантичні переходи й фонетичні процеси, у динаміку мовного розвитку дали вченому можливість побачити спільні риси не тільки в споріднених мовах, а й у тих, які досі розглядалися як належні до інших сімей, і на цій підставі обґрунтувати концепцію спорідненості всіх мов світу ¹⁵. Відкритий дослідником шлях є перспективним, при подальших дослідженнях у цій галузі він може привести до нових здобутків порівняльно-історичного мовознавства.

У ті самі 60-і роки, коли було написано «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» і розпочато укладання «Етимологічного словника української мови», в Україні з'явилися компаративісти, здатні виконувати порівняльно-історичні дослідження також в інших галузях, зокрема в акцентології. Свою першу велику працю «Історія акцентуації іменників а-основ української мови» написав і в 1967 році захистив як кандидатську дисертацію молодий дослідник В. Г. Скляренко. Надалі все його творче життя присвячене дослідженням, головним чином, історії українського наголосу, проблемам праслов'янської та балто-слов'янської акцентології. Віталій Григорович не тільки досконало засвоїв методи дослідження давнього й сучасного наголосу, розроблені його попередниками, насамперед Л. А. Булаховським, І. Огієнком, З. М. Веселовською, а й удосконалив їх.

Перша фундаментальна монографія В. Г. Скляренка «Праслов'янська акцентологія» (К., 1998) присвячена реконструкції пізньопраслов'янської акцентної системи, в якій наголос був тісно пов'язаний з інтонацією слова. Однаково схильний як до аналізу, так і до синтезу й особливо до системного, детального й всеохоплюючого аналізу мовного матеріалу, Віталій Григорович викладає в цій праці свій погляд на систему давніх акцентних відношень, на походження й розвиток праслов'янських інтонацій та акцентних парадигм. Оскільки ці складні відношення не залишалися незмінними, вони розглядаються автором у динаміці. Особливу увагу приділено природі балто-слов'янських та праслов'янських інтонацій, адже саме з ними великою мірою пов'язані акцентологічні процеси та явища праслов'янської доби. Запропонована акад. В. Г. Скляренком теорія є оригінальною, відмінною від тих, що пропонувалися його попередниками й сучасними дослідниками (Л. А. Булаховським, В. А. Дібо, В. В. Колесовим та ін.).

¹⁴ Корень *kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков // *Этимология*. 1966. — М., 1968. — С. 194–240; *Этимологическое гнездо с корнем *cei- в славянских и других индоевропейских языках* : Докл. на VII Междунар. съезде славистов (Загреб ; Любляна, 1978). — К., 1978. — 16 с.

¹⁵ Див.: Мельничук А. С. О всеобщем родстве языков мира // *Вопр. языкознания*. — 1991. — № 2. — С. 27–42; № 3. — С. 46–65.

Природним продовженням першої фундаментальної монографії стала друга — «Історія українського наголосу: Іменник» (К., 2006), у якій автор простежив лінії розвитку праслов'янської акцентної системи в наступні історичні епохи — уже на українському ґрунті. Дослідження побудоване за матеріалами українських акцентованих пам'яток, старих і нових словників, у тому числі й діалектних, творів художньої літератури, зокрема поетичних, де ритм підказує наголоси. В. Г. Складенко виділяє кілька провідних тенденцій розвитку українського наголосу і серед них — тенденцію до акцентного протиставлення форм однини і множини, тенденцію вирівнювання, уодноманітнення наголосу в різних відмінках того самого числа тощо. Обидві праці зробили ім'я В. Г. Складенка добре відомим у колі славістів-компаративістів, насамперед акцентологів.

Робота укладача (перу В. Г. Складенка належить понад 2,5 тисячі етимологічних статей), а потім редактора «Етимологічного словника української мови» сприяла розкриттю таланту вченого як етимолога. Дослідника приваблюють слова, особливо складні для етимологізування, щодо походження яких висловлювалися різні гіпотези. Детально розібравши й розкритикувавши існуючі версії, В. Г. Складенко пропонує свою, більш прийнятну й обґрунтовану. Зокрема, сказав своє вагоме слово В. Г. Складенко в давній дискусії щодо історії назв *Русь* і *варяги*. Цій проблемі, яка здавна привертає увагу дослідників, присвячена його монографія «Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження» (К., 2006). Уважно розглянувши всі докази на користь існуючих теорій, у тому числі й скандинавської (норманської), учений викладає свою концепцію виникнення цих назв, заперечуючи їх скандинавське походження й обґрунтовуючи зв'язок із середовищем прибалтійських слов'ян, де виділяються кельтські елементи.

Близькою до етимологізування є інтерпретація так званих «темних місць» у славетній пам'ятці «Слово о полку Ігоревім». Знову дослідник береться за вирішення завдань, які давно стоять у центрі наукових пошуків, мають велику літературу, але й досі залишаються без надійних рішень. Він розглядає 41 «темне місце» і кожне з них прочитує й витлумачує по-новому і, як завжди, переконливо. Очевидно, досвід етимолога відіграв при цьому не останню роль (пор. коментарі до фрагментів «растѣкашется мыслію по древу», «свисть звѣринъ въ стазби» та ін.).

Низку статей В. Г. Складенка під назвою «Етимологічні розвідки» (вийшло друком 9 статей) присвячено етимологіям цілого ряду неясних слів (*зубр, коровай, краса, лагода, лад, ласиця, ластівка, настіж, невіста, омела, навук, пазуха, пазур, рай, стегно, чоловік* та ін.).

У 2003 р. В. Г. Складенка, який став на чолі української компаративістики, обрано академіком НАН України. Нині він, продовжуючи так само фундаментально й системно опрацьовувати історію наголошення дієслівних форм в українській мові, як це раніше він зробив з іменниковими, керує роботою цілої виплеканої ним школи акцентологів, де досліджуються закономірності й особливості наголошення різних частин мови в сучасній мові та окремі фрагменти історії української акцентної системи¹⁶.

Визначний внесок у порівняльно-історичне вивчення української лексики зробив Григорій Петрович Півторак, насамперед як співавтор і співредактор

¹⁶ Див., наприклад: *Винницький В. М.* Українська акцентна система : Становлення, розвиток : Дис. ... д-ра філол. наук.— Л., 2002.— 578 с.; *Задорожний В. Б.* Історія наголошування похідних прикметників української мови : Дис. ... канд. філол. наук.— К., 1991.— 241 с.; *Гальчук І. Ю.* Історія акцентуації суфіксальних іменників чоловічого роду в українській мові : Дис. ... канд. філол. наук.— К., 1999.— 178 с.

«Етимологічного словника української мови». До групи укладачів ЕСУМ він входив із самого початку її формування і є співавтором майже всіх томів словника. Його внесок у розроблення етимологій становить близько 3,5 тисяч. Починаючи з 4-го тому, Григорій Петрович — член редакційної колегії; особливо складною й відповідальною є ця роль у 6-му томі, де він також і співавтор.

Для стилю Г. П. Півторака як етимолога, так само, як і для дослідника в усіх інших галузях, характерні максимальна увага до якнайширшого діапазону мовного матеріалу, зважений і відповідальний підхід до нього, детальний, висококомпетентний його аналіз і всебічно обґрунтовані висновки.

З розповідями про походження та історію слів *калина*¹⁷, *хор*, *хорей*, *хореографія*¹⁸, *верста*, *верства*¹⁹ та ін., а також власних імен людей (*Анастасія*, *Анатолій*, *Архип*²⁰, *Харитон*, *Харитина*, *Флорентій*, *Фрол*²¹ та ін.) учений виступав на сторінках видань «Рідне слово» та «Культура слова». Розповіді про антропоніми утворили згодом цілий розділ «З історії власних імен» у виданні: «Культура української мови: Довідник» (К., 1990).

Цікавою і потрібною як для українського, так і для білоруського та російського мовознавства є монографія Г. П. Півторака «Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах (Порівняльно-історичний нарис)» (К., 1974). Автор простежує історію цієї колись іменної, але вже віддавна дієслівної форми за писемними пам'ятками, народними говорами та сучасними художніми творами всіх трьох мов, виявляє як стародавні, так і новіші її риси.

Проте головним полем діяльності вченого стала вкрай актуальна наприкінці ХХ століття проблематика етно- та глотогенезу східних слов'ян. До неї Г. П. Півторак був готовий як ніхто інший: його фахом за студентською підготовкою була не тільки філологія, а й історія та археологія, а за аспірантською — білоруська мова, яку він досконало вивчив за два роки перебування в Мінську й захистивши там написану білоруською мовою кандидатську дисертацію.

Східнослов'янський глотогенез традиційно був сферою наукових інтересів російських дослідників, у ХХ ст. — насамперед Ф. П. Філіна, Г. О. Хабургаєва та ін., які оперували, головню, матеріалами російської, менше використовуючи дані інших східнослов'янських мов.

Широко залучені Г. П. Півтораком діалектні й історичні матеріали української та білоруської мов у його фундаментальному дослідженні «Формування і діалектна диференціація східнослов'янського етномовного ареалу до XIII ст. (історико-фонетичний нарис)» (у 1989 р. захищеному як докторська дисертація), доповнені даними історії, археології, антропології, а також етнографії та фольклористики, підвели його до нових висновків. Дослідження давніх станів та процесів, пов'язаних з проблемами діалектного членування праслов'янської мови пізнього періоду, розселенням і взаєминами деревлян, полян, інших східнослов'янських племен ґрунтувалося на реконструкціях давніх фонетичних рухів і перетворень. Учений викладає свою концепцію формування трьох східнослов'янських народів, причин, хронології й територіального поширення процесів, які розмежували колишні племена й пізніші угруповання. Як показало до-

¹⁷ До етимології слова *калина* // Мовознавство. — 1967. — № 4. — С. 83–85.

¹⁸ З історії слів *хор*, *хорей*, *хореографія* // Рідне слово. — 1974. — Вип. 9. — С. 48–53.

¹⁹ З історії слів *верста*, *верства* // Культура слова. — 1979. — Вип. 16. — С. 41–44.

²⁰ З історії власних імен людей: *Анастасія*, *Анатолій*, *Архип* // Там же. — 1980. — Вип. 18. — С. 51–53.

²¹ З історії власних імен людей: *Харитон*, *Харитина*, *Флорентій*, *Фрол* // Там же. — 1981. — Вип. 20. — С. 84–85.

слідження, ізголоси окремих фонетичних рис нерідко збігаються з територією розселення певних племінних союзів.

Багаторічні глибокі дослідження в галузі давньої й найдавнішої історії східних слов'ян озброїли Г. П. Півторака для написання двох дуже важливих для нашого сучасного життя монографій: «Українці: звідки ми і наша мова» (К., 1993) і «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи й правда про трьох братів слов'янських зі спільної колиски» (К., 2001; 2-е вид. К., 2004). Ці праці дали громадянам незалежної України правдиву інформацію про обставини й час походження українського народу та української мови. Нині, коли з'являються численні фантастичні, псевдонаукові й псевдопатріотичні «теорії» про історію українського етносу, ця науково обґрунтована інформація є вкрай важливою.

Невтомного дослідника рідної української мови в її давніх і новітніх культурних зв'язках з білоруською і російською Г. П. Півторака у 1997 р. було обрано членом-кореспондентом, а в 2009 р. — академіком НАН України. Нині він продовжує свою плідну діяльність як учений, викладач, культурний і громадський діяч.

О. Б. Ткаченко, як і О. С. Мельничук, опанував теорію й практику компаративістики в основному самотужки, і для нього етимологізування стало рідною стихією ще до того, як розпочалося укладання «Етимологічного словника української мови». Наприкінці 50-х років він друкував статті про походження назв деяких населених пунктів (*Зборів, Тернопіль, Остапівці*), антропонімів (*Климент, Мирон* та ін.), апелятивів (*ковдра, кучугура* та ін.)²², *вудка, бентежити, картати* та ін.²³ Цікавило його й походження назви *Русь*²⁴.

Орест Борисович є одним зі співавторів «Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», де йому в розділі «Словотвір» належить підрозділ «Дієслово». Тут розглядаються основні особливості праслов'янського дієслівного словотвору порівняно з індоєвропейським і система дієслівного словотвору праслов'янського періоду (нетематичні, тематичні та кореневі основи, основи різних дієслівних форм, префіксація, видоутворення тощо), видозміни та взаємодія різних дієслівних основ упродовж тривалого часу, основні тенденції розвитку дієслівного словотвору в окремих слов'янських мовах.

В «Етимологічному словнику української мови» О. Б. Ткаченко не тільки співавтор, а й член редакційної колегії усіх шести томів. Крім етимологічних розробок, належних йому в кожному томі за попереднім розподілом матеріалу, він є автором ще багатьох етимологій, запропонованих ним у процесі редагування як кращі версії порівняно з авторськими.

Хоча за університетською освітою Орест Борисович є україністом, аспірантську підготовку він проходив у акад. Л. А. Булаховського як славіст (полоніст). Прагнення максимально розширити коло досліджуваних мов характерне для всього творчого шляху вченого. Крім слов'янських мов, до кола його інтересів належать також мови германські, романські, балтійські, гебрійська та їдиш.

²² Етимологія деяких слів (*Зборів, Тернопіль, Остапівці, Климент, Мирон, Прокіп, Федір, Лариса, Текля, ковдра, кучугура, ровер, піклування*) // Укр. мова в шк. — 1958. — № 4. — С. 72–74.

²³ Етимологія слів (*вудка, бентежити, картати, лецата, потурати, примха*) // Там же. — 1959. — № 2. — С. 65–67.

²⁴ Про походження назви *Русь* // Там же. — 1959. — № 6. — С. 64–66. До цієї назви О. Б. Ткаченко повернувся й пізніше в статті: Кілька міркувань стосовно назви *Русь* і її початкового застосування // Мови європейського культурного ареалу: Розвиток і взаємодія (Пам'яті проф. Ю. О. Жлуктенка). — К., 1995. — С. 66–70.

У 70-х роках О. Б. Ткаченко звернувся до фіно-угорських мов і в 1982 р. захистив докторську дисертацію «Зіставно-історична фразеологія слов'янських і фіно-угорських мов». У 1979 р. вийшла з друку його монографія на ту саму тему, згодом перевидана в Угорщині під назвою «По следам исчезнувших языков (сопоставительно-историческая (историко-типологическая) фразеология славянских и финно-угорских языков)» (Ньиредхаза, 2002).

У цій фундаментальній праці обґрунтовано новий метод дослідження — зіставно-історичний, або історико-типологічний, що поєднує порівняльно-історичний та зіставно-типологічний методи в ареальних дослідженнях; метод дозволяє встановити походження мовних фактів, джерела яких іншими методами не встановлюються.

Вивчення давніх фіно-угро-слов'янських контактів привело дослідника до проблем субстрату і субстратних мов. Їм присвячена монографія «Очерки теории языкового субстрата» (К., 1989). Дальші активні пошуки були спрямовані на реконструкцію дослов'янських субстратних мов і їх елементів у слов'янських мовах.

На основі російських діалектів учений реконструював чимало елементів ніни мерянської мови, з якою проторосійські говірки тривалий час перебували в ареальному контакті²⁵. Зацікавили дослідника й етимології інших фіно-угорських мов²⁶.

Глибокими й змістовними є й інші численні дослідження О. Б. Ткаченка, присвячені, зокрема, низці теоретичних лінгвістичних проблем, як, наприклад, мовної стійкості, соціолінгвістичної класифікації мов, мовно-ментальної своєрідності тощо.

Оригінальні, новаторські праці члена-кореспондента НАН України О. Б. Ткаченка зробили його ім'я відомим далеко за межами України — як славістам, так і фіно-угрознавцям та лінгвістам-теоретикам.

Свій внесок у розвиток української компаративістики зробили й інші співавтори «Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» та «Етимологічного словника української мови». Так, В. Т. Коломієць є автором книжки «Происхождение общеславянских названий рыб» (К., 1983); Т. Б. Лукінова написала працю «Числівники в слов'янських мовах: Порівняльно-історичний нарис» (К., 2000). А. П. Критенкові належить змістовний розділ «Лексика» у «Вступі...», де розглядаються окремо індоевропейський і балто-слов'янський шари праслов'янської лексики, подано характеристику лексики окремих слов'янських мов. Готуючи матеріали ЕСУМ до друку, хорошу школу пройшла талановита дослідниця Т. О. Черниш, нині автор фундаментальної монографії «Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід)» (К., 2003). Є праці з порівняльно-історичного мовознавства також у професорів О. Д. Пономарева, П. П. Романової, І. А. Стоянова.

²⁵ Див., зокрема: Ткаченко О. Б. Мерянский язык. — К., 1985. — 207 с.; Ткаченко О. Б. Проблемы и принципы реконструкции лексики дославянских субстратных языков // Этимология. 1984. — М., 1986. — С. 202–205; Ткаченко О. Б. Merianica. К периодизации мерянского языка // Сов. финно-угроведение. — 1987. — № 1. — С. 13–18; Ткаченко О. Б. Проблема реконструкции мерянского языка // Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов. — М., 1990. — Т. 2. — С. 190–192. Найповніше дослідження, пов'язані з реконструкцією мерянської мови, представлені в книзі: Ткаченко О. Б. Исследования по мерянскому языку. — Кострома, 2007. — 351 с.

²⁶ Див., напр.: Ткаченко О. Б. Вопросы мордовской этимологии // Вопросы финно-угроведения. Языкознание : Тез. докл. на Всесоюз. конф. финно-угроведов. — Сыктывкар, 1979. — С. 70.

Із порівняльно-історичними розвідками виступали й інші вчені — член-кор. НАН України В. В. Німчук, проф. П. Ю. Гриценко, викладачі вищих навчальних закладів України член-кор. НАН України Ю. О. Карпенко, проф. Є. С. Отін, О. І. Іліаді; вдумливим істориком компаративістики в Україні є В. А. Глущенко.

Паралельно з етимологічними, акцентологічними, іншими дослідженнями в Інституті продовжується ґрунтовне опрацювання ономастичної лексики. Започаткував ономастичні дослідження в Україні кандидат філологічних наук К. К. Цілуйко. Ще наприкінці 40-х років він ініціював вивчення спочатку топонімії, а згодом гідронімії. Навколо нього в Інституті мовознавства поступово сформувалася невелика група ономастів. Розпочали із збирання матеріалів, їхнього лінгво-історико-географічного опрацювання. Робота виявилася потрібною й корисною для багатьох галузей науки й культури. У 1958 р. було створено Ономастичну комісію при Президії АН УРСР. Першою великою працею ономастів став «Словник гідронімів України» (вийшов друком 1979 р.) — повний реєстр назв водоймищ, що містив також різноманітну інформацію, у тому числі й про фіксацію гідронімів у пам'ятках. Активну участь брали ономасти Інституту й у підготовці багатотомної «Історії міст і сіл України» (публікувалася у 1967–1974 рр.).

Порівняльно-історичне вивчення гідронімів України пов'язане з іменем кандидата філологічних наук О. С. Стрижака, автора праць монографічного характеру «Назви річок Полтавщини» (К., 1963), «Про що розповідають географічні назви» (К., 1967), «Назви річок Запоріжжя й Херсонщини (Нижньонадніпрянське Лівобережжя)» (К., 1967) та ін.

У 70–80-х роках, за рекомендацією I Міжнародної ономастичної конференції (М., 1976), ономасти Інституту працювали над «Етимологічним словником літописних географічних назв Південної Русі» (опублікований у 1985 р.).

Етимологічним дослідженням гідронімів цілих водних басейнів України пізніше було присвячено низку змістовних монографій: *Желєзняк І. М.* «Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпрянського Правобережжя» (К., 1987); *Карпенко О. П.* «Гідронімікон Центрального Полісся» (К., 2003); *Шульгач В. П.* «Гідронімія басейну Стиру» (К., 1993). Не тільки гідронімія, а й ойконімія України досліджувалися в колективних монографіях і збірниках, що готуються ономастами Інституту української мови: «Ономастика України I тисячоліття нашої ери» (К., 1992); «Ономастика України та етногенез східних слов'ян» (К., 1998); «Ономастика Полісся» (К., 1999). У новому тисячолітті виходить щорічник «Студії з ономастики та етимології», що засвідчує дальше розширення й поглиблення дослідницької проблематики українських ономастів.

Новим словом не тільки для українського мовознавства стали праці доктора філологічних наук В. П. Шульгача, пов'язані з реконструкцією праслов'янського ономастичного фонду («Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції)». — К., 1998. — 368 с.; «Нариси з праслов'янської антропонімії». — К., 2008. — 413 с.).

У 1961–1982 рр. у групі ономастики працював А. П. Непокупний. Він є співавтором «Словника гідронімів України» (1979), колективних монографій «Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках» (К., 1981), «Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.» («Реєстри всього Війська Запорізького 1649 р. і мовно-територіальні контакти») (К., 1989). Ономастичний матеріал — гідроніми, антропоніми — постійно були об'єктом його уваги і в монографіях, і в численних статтях.

У 1981–2006 рр. А. П. Непокупний очолював Українську ономастичну комісію. Проте ім'я А. П. Непокупного-вченого за всієї широти його наукових інтересів відоме насамперед як балтиста. Під час навчання в аспірантурі він (останній аспірант Л. А. Булаховського), русист за університетською освітою, захопився балто-слов'янською проблематикою, самотужки вивчив литовську мову і кандидатську дисертацію присвятив проблемам балтійського субстрату в слов'янських мовах. Дослідження опубліковано у вигляді монографії «Ареальные аспекты балто-славянских языковых отношений» (К., 1964), на яку схвальними рецензіями відгукнулися литовські колеги, у тому числі й відомий лінгвіст В. Мажюліс.

Відтоді балто-слов'янські мовні, а також і культурні, літературні зв'язки стають провідною проблематикою досліджень А. П. Непокупного. Результати вивчення спільних лексичних та семантичних явищ у слов'янських і балтійських мовах учений виклав у наступній монографії «Балто-севернославянские языковые связи» (К., 1976), яку він захистив у Вільнюсі як докторську дисертацію. Праця ґрунтується на великому, зібраному з різних джерел мовному матеріалі (у тому числі широко використані дані лексики Полісся). Серед іншого дослідник виявив у цьому матеріалі низку пруських назв, встановив територію поширення західнобалтійських апелятивів та похідних від них гідронімів, а також південну межу (на території України) слов'янських топонімів, що утворені від балтійських особових назв. Цікавили дослідника залишки ятвязької мови²⁷, а в останні роки — етимології пруських слів.

З 1982 р. А. П. Непокупний очолив відділ романського й германського мовознавства, і з того часу в проблематику відділу включено дослідження балтійських мов. При відділі готувалися аспіранти-балтисти. Творчий колектив під керівництвом Анатолія Павловича опублікував низку праць, у тому числі монографії «Спільна лексика германських і балто-слов'янських мов» (К., 1989) і «Нариси порівняльної семасіології германських, балтійських і слов'янських мов» (К., 2005) (обидві російською мовою).

Наукова творчість А. П. Непокупного як лінгвіста доповнювалася захопленням поезією (він автор збірки віршів «Золото вікон», 1989 р.), літературознавчою та перекладацькою діяльністю. Зокрема, він установив чимало фактів, пов'язаних з перебуванням у Литві Т. Шевченка й Лесі Українки.

Визначні заслуги А. П. Непокупного в галузі мовознавства, зокрема балто-слов'янських мовних і культурних зв'язків, були високо оцінені і в Україні, і в країнах Балтії: 1988 р. його обрано членом-кор. АН УРСР (нині НАН України), а 2004 р. — іноземним членом Академії наук Латвійської Республіки. Він нагороджений також орденом Великого литовського князя Гедиміна III ступеня (1998 р.).

Плідною діяльністю А. П. Непокупного продовжено й зміцнено традиційні контакти українських учених з колегами Балтії. Так, Л. А. Булаховський був учнем Я. Ендзеліна, коли той викладав у Харківському університеті, він був також у дружніх стосунках з К. Бугою і певний час листувався з ним, друкувався в литовських та латвійських виданнях, виступав з рецензіями на праці балтійських лінгвістів. Наукові контакти з балтійськими лінгвістами тривають.

²⁷ Непокупний А. П. З мовної спадщини ятвягів // Мовознавство. — 1971. — № 6. — С. 13–25; Непокупний А. П. К исследованию ареала ятвяжских реликтов // Проблемы этнической истории балтов : Тез. докл. — Рига, 1977. — С. 143–146.

Ономастичні дослідження давно вийшли за межі відповідного відділу академічного Інституту. Нині в Україні існує чимало ономастів — викладачів вищої школи, які успішно працювали й працюють у різних ономастичних галузях, у тому числі й як компаративісти. Це насамперед член-кор. НАН України Ю. О. Карпенко, професори Д. Г. Бучко, В. О. Горпинич, В. В. Лучик, М. Л. Худаш та ін.

Українські компаративісти — постійні учасники міжнародних славістичних конгресів, з'їздів. Так, на IX (Київському) Міжнародному з'їзді славістів із доповідями виступили В. Т. Коломієць («Значення даних порівняльно-історичної фонетики для дослідження слов'янського етногенезу»), Т. Б. Лукінова («Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян»), А. П. Непокупний («Слов'янські архаїзми на фоні балтійських мовних систем»); на X (Софійському) Міжнародному з'їзді славістів Україну представляли І. М. Железняк («Гідронімія України і проблеми слов'янського етногенезу»), В. Г. Складенко («Походження слов'янського і литовського циркумфлексу»), О. Б. Ткаченко («Слов'янські запозичення в неслов'янських мовах як джерело найдавніших слов'янських реконструкцій»), на XI (Братиславському) — В. В. Німчук («Українські говори та балканський мовний союз»), О. С. Мельничук, В. Т. Коломієць («Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов»), на останньому, XIV (Охрид, 2008) — В. В. Лучик («Середньонадніпрянська прабатьківщина слов'ян з лінгвістичного погляду»), Г. П. Півторак («Українсько-південнослов'янські лексичні паралелі як джерело реконструкції ранньої історії слов'янських племен»), Т. О. Черниш («Типологічні аспекти семантичної реконструкції гнізд праслов'янської лексики»), В. П. Шульгач («Старожитня гідронімія України і праслов'янський ономастичний континуум») і багато інших.

Оглядаючи шлях, пройдений компаративістикою в Україні за минулі 60 років, можна констатувати, що за цей історично короткий термін зроблено чимало. Підготовлено не дуже численні, але достатньо кваліфіковані кадри науковців, зусиллями яких створено низку фундаментальних праць, що демонструють такий обсяг та рівень опрацювання лексики української мови (ЕСУМ) і історії наголосу (монографії В. Г. Складенка), яких ще не має жодна інша слов'янська мова. Унікальними є дослідження акад. О. С. Мельничука з порівняльно-історичного синтаксису і «О всеобщем родстве языков мира». У скарбницю знань про походження та історію слов'янських етносів, їхні контакти із сусідніми народами та мовами ввійшли праці Г. П. Півторака, А. П. Непокупного, О. Б. Ткаченка, українських ономастів. Ці та інші дослідження добре відомі за межами України.

Науковий пошук українських компаративістів триває, отже, можемо чекати на нові досягнення й відкриття.

T. B. LUKINOVA

FROM THE HISTORY OF COMPARATIVE-HISTORICAL LINGUISTICS IN UKRAINE (Towards the 60th Anniversary of the Linguistic Discussion)

The article deals with the linguistic discussion of 1950, putting an end to the dominance of N. J. Marr's «new teaching on language», as well as with the development of comparative linguistics in Ukraine in its aftermath.

Key words: linguistic discussion, «new teaching on language», comparative linguistics, comparative-historical method, reconstruction, accentology, glottogenesis, substratum.

КІЛЬКА ЕТИМОЛОГІЧНИХ ЗАУВАЖЕНЬ ДО НАЗВ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МІФОЛОГІЧНИХ ПЕРСОНАЖІВ _____

У статті обґрунтовуються нові етимології деяких найвідоміших назв слов'янських міфологічних персонажів, починаючи від номінацій богів вищого рівня дохристиянської доби і завершуючи збереженими до наших днів народною традицією назвами демонів так званого нижчого рівня. Часто ці назви за етимологічною семантикою утворюють своєрідні номінативні типи.

К л ю ч о в і с л о в а : слов'янська теонімія, етимологія, мовне табу, Перун, Руєвит, Ярило, осинавець, антипко, анчибол, чорт.

Пропонована розвідка, узагальнюючи наші спостереження, які почасти були опубліковані понад чверть століття тому і загубилися в не доступних сьогодні широкому загалу збірниках або залишалися в рукописному вигляді (кандидатська дисертація «Древнерусская теонимия: проблема собственного и нарицательного», 1982 р.), має на меті привернути увагу до кількох етимологічних рішень, що ґрунтуються на виявленні типологічних рис у номінаціях персонажів слов'янської міфології. Ці рішення і досі видаються нам нетривіальними і, хочеться сподіватися, заслуговують на те, щоб бути врахованими у слов'янській історичній лексикології, лексикографії та при вивченні духовної минувшини слов'ян.

Питання про узагальнені типи уявлень у стародавніх слов'ян стосовно функцій їхніх вищих богів розглянули свого часу В. В. Іванов і В. М. Топоров. Так, військова функція пов'язана з Перуном у східних слов'ян, зі Святовитом, Сварожичем, Яровитом — у західних; господарча — з терміном *бог* у зв'язку із трактуванням Дажбога як подателя благ і Стрибога як поширювача цих благ, а також Волоса як бога достатку; юридична функція виявляє себе в уявленнях про тих самих Перуна і Святовита (Свентовита) тощо¹. Ці висновки ґрунтуються на екстралінгвальних даних. З використанням лінгвістичних фактів подібне міркування висловлював також Р. Якобсон: «...у пантеоні прибалтійських слов'ян імена з одним і тим самим атрибутивним суфіксом -ovit- / -evit- були епітетами і кожним із них позначалась одна з форм або фаз чоловічої сили, одна із пір року і відповідно одна з іпостасей багатолікого божества або, можливо, один з тісної купи богів»². Дослідник має на увазі такі західнослов'янські теоніми, як *Свентовит* (лат. *Zwantewith, Svantavit, Szuentevit*), *Яровит* (лат. *Gerovitus, Herovith*), *Руєвит* (лат. *Rugieivithus*), *Поревит* (лат. *Poreivithus*), а ілюструє свою думку на прикладі теоніма *Поревит*, де виступає той самий корінь, що й у східнослов'ян-

¹ Іванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. — М., 1965. — С. 185.

² Якобсон Р. Роль лингвистических показаний в сравнительной мифологии // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. — М., 1970. — Т. 5. — С. 611.

ському *Перун*: тут корінь є спорідненим із слов'янськими словами із значеннями «напористої, дужої, міцної сили і зрілої, літньої, грозової пори»³.

Подібний погляд на кожний із наведених вище теонімів справді дозволяє виявити в їхніх коренях етимологічно схожу семантичну ідею, пор. псл. **svet-*, де первинно виявляється значення «сильний» (ЕСУМ, V, 200)⁴ (подібний епітет *spenta* мали також деякі давні іранські боги). Окремий інтерес становлять також західнослов'янський теонім *Рувит* та східнослов'янський квазітеонім *Ярило* із своєрідною альтернацією псл. коренів **ruj-* / **jar-(*jur-)*, які пов'язані з ідеєю буяння, сили, зокрема сексуальної. Щодо останнього прикладу наведемо додаткові зауваження, які дозволять надалі повернутися до теоніма *Перун*.

Слов'янські мови зберігають певне коло лексики, похідної від псл. **ruj-*: ст. ч. *řije* і ч. *říje* «гін у тварин, тічка», п. *ruja* «тічка», друс. *рювитися* «соїге», схв. *ŗзрујѧн* «збуджений, схвилюваний», а також лит. *ruja* «тічка» (Фасмер, III, 532), пор. ще *revīti* (ЕСУМ, V, 40–41) (до цього наведемо також слн. *rujen*, слц. *rujnu* «сповнений життя, жвавий, живкий; веселий, бадьорий; міцний»). Що ж до назви осінніх місяців друс. *рюень*, рос. діал. *рюень, рювень, ревень*, схв. *ŗјѧн*, болг. *руен, руян* — «вересень» в усіх випадках, ч. *říjen* «жовтень», які також зводяться до псл. **ruj-* (Фасмер, III, 532), то їх можна було б розглядати як метонімію: ранньої осені починається тічка в оленів, супроводжувана ревінням самців. З іншого боку, з урахуванням схв. ботанічних назв *ŗјј*, *ŗјја* «сумах (*Rhus coriaria*)», «скупія (*Cotinus coggygria*)» (рослини жовтаво-червоного кольору, використовувані для вичинки шкіри і фарбування її в жовто-червонобарвний колір) та «рум'яна», а також *ŗјјѧв* і *рујан* «жовто-червоний» (*рујна зора* «рум'яна зоря», *рујно вино* «червоне вино») при укр. *жовтень* виникає підозра, що назви місяців друс. *рюень*, схв. *ŗјѧн*, ч. *říjen* та ін. семантично пов'язані з кольорами осені. Можливо, тут виявляє себе своєрідна контамінація: ідея червоного та ідея збудження (і дозрілого) мають виразну семантичну суміжність. Так чи інакше, теонім *Рувит* може розглядатися у своїх витоках як епітетне позначення вияву життєвих, життєдайних потенцій божества або як позначення божества зрілої, достиглої пори.

Подібну семантику виявляє також теонім *Яровит*, що може виводитися з псл. **jarovīť(jь)*, пор. споріднені псл. **jariti(sę)*, **jarostь*, **jarota* та ін., у яких одним з основних значень є значення сили, сексуальних виявів (ЕССЯ, 8, 173–175).

Що ж до сх.-сл. *Ярило*, то тут, на наш погляд, ідеться про певні інтерпретативні помилки в розумінні цієї назви. Хоча з етнографічних записів (починаючи з XIX ст., більш ранніх свідчень про цю назву немає) *Ярило* й постає як божество плодючості в образі юнака, а іноді — старого чоловіка⁵, проте це ім'я не є, на нашу думку, власне язичницьким теонімом (що ми й позначаємо як квазітеонім), а має пізні походження. Показовим є етнографічний запис, наведений В. В. Івановим і В. М. Топоровим у зв'язку з гулянками на честь *Ярила* (наводимо цитату мовою оригіналу): «о самом же виновнике торжества, *Яриле*: его происхождения, о значении этого божества и т. п., никто из гуляющих ничего не знает. Одно только и знают твердо все, это то, что в Петровское заговенье надо идти на гулянку: *Ярилову* плешь *погребать*». І тут же наводиться пояснення, що

³ Там же.

⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

⁵ *Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы... — С. 122–123; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей. — М., 1974. — С. 212–214; *Ефименко П. С.* О Яриле, языческом божестве русских славян // Зап. Русс. географ. об-ва. — 1869. — Т. 2. — С. 77–112.

формула *Ярилову плешь погребать* пов'язана з образом Ярили у вигляді старця, «знесилоного від своєї діяльності»⁶ (під діяльністю маються на увазі сексуальні вияви Ярила).

Насправді, скоріше за все, йдеться про надзвичайно поширений тип топонімічних легенд: у даному разі уявлення про знесилоного Ярилу породжені переосмисленням рос. *плешь* «витоптане місце серед трави, злаків; місце без трави, злаків» (саме такий вигляд мають місця масових — обрядових у даному разі — гулянок) як «лищина людини, чоловіка». Про дуже високу вірогідність такого переосмислення свідчать ряз. *ярило* «ігрище» та пенз. *єрило* «річний торг, ярмарок» (ЭССЯ, 8, 174–175). Наявний в останніх назвах суфікс -л- у значенні локалізатора (пор. укр. *стійло, пекло, сідало, гирло, тирло, закло* тощо) досить прозоро вказує на витоки імені: термін *ярило* як назва місця обрядового ігрища, що покликане забезпечити врожайність, породжує уявлення про ім'я персонажа *Ярило*, який цю врожайність забезпечує. Разом із тим можна говорити про своєрідну «реінкарнацію» псл. **jar-* у теонімічній іпостасі, оскільки відповідні антропоморфні уявлення й справді існували.

Принагідно зазначимо, що ще однією номінацією, подібною в локусному значенні до назви *Ярило*, є назва *Купало*. Пов'язана з псл. *kupeti «кипіти, вирувати»⁷, орієнтованим на суміжний зв'язок води та вогню, назва *купало* виявляє значення «ритуальне вогнище»⁸, але також, очевидно, і місце, де відбуваються відповідні ігрища, пор. укр. *на купалі огонь горить* (Грінч., 2, 326), де слово *купало* напевне стосується місця ігрища (де ігрище *кипить, вирує?*), але не назви вогню. Лише за християнських часів виникає назва на зразок *Іван купальний* (пор. рос. *Аграфена-купальница* — в обох випадках за суміжністю язичницького свята з днем цих християнських святих) з подальшим *Іван Купало* та з наступним усиченням номінації до *Купало*.

Повертаючись до теоніма *Перун*, нагадаємо, що існують різні його етимології: бог-громівник («той, що б'є блискавкою, громом = перуном», при бр. *пярун*, п. *piorun* «блискавка, грім») (Фасмер, III, 246–247); вершинний бог (пор. хет. *perunas* «скеля» тощо), «дубовий бог» (пор. лат. *quercus* «дуб») ⁹. Разом з тим припускаємо й іншу можливість прояснення цього теоніма, принаймні на певному етапі його етимологічної історії. Одним з тотемних теріоморфних атрибутів Перуна був козел, причому ця атрибутика є праіндоєвропейською: скандинавський Тор охоче їздить на козлі, литовський Перкунас виїздить на козлах, велике значення має символіка цієї тварини у ведичній міфології ¹⁰.

Беручи до уваги загальноновизнану дослідниками генетичну спорідненість сл. *Перун* та лит. *Perkunas* (пор. також *perkūnas* «блискавка»), звернімося до сло-

⁶ Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы... — С. 123.

⁷ Докладне висвітлення етимології див.: Черний Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід). — К., 2003. — С. 305–383.

⁸ Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы... — С. 146–147.

⁹ Иванов В. В. К этимологии балтийского и славянского названия бога грома // Вопр. славянского языкознания. — М., 1958. — Вып. 3. — С. 101–111; Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей... — С. 9; ЕСУМ, IV, 350.

¹⁰ Никифоровский Н. Русское язычество. Опыт популярного изложения научных сведений о языческой религии русских славян. — СПб., 1875. — С. 36; Лаушкин К. Д. Баба-яга и одноногие боги (к вопросу о происхождении образа) // Фольклор и этнография. — Ленинград, 1970. — С. 181–186; Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей... — С. 83.

в'янської лексики, похідної від псл. **pъrk-* і пов'язаної з позначенням особливостей тварин щодо їхньої статі та здатності до розмноження, запліднення. У досліджених Г. П. Клепиковою матеріалах карпато-балканського ареалу показано, що йдеться передусім про номінацію козла, як правило, некастрованого (укр. *перч*, болг. *пръч*, *пърч* тощо), про акт запліднення тварин (болг. діал. *пръчисъ* та ціла низка інших подібних прикладів), а в одному зафіксованому випадку — про початок дощу (болг. діал. *пръца*)¹¹. До сексуально-еротичної сфери належить також схв. *пръчити се*, при тому що слово в обох мовах має також значення «задирати носа», де сема «задирати» прояснює проекцію на цю сферу¹²; сюди ж можна віднести схв. *прка* «чорнорунна вівця з білими плямами, особливо на голові», *пркно* «зад, задниця» та *пръкнаст* «такий, що має великий зад»¹³. Про зв'язок з дощем, крім болг. *пръца*, може свідчити ще сербська паралель *пркулиш* «градівник; людина, що вміє відвернути град»¹⁴.

Етимологія кореня **pъrk-* виводиться з іє. **prk-* (**pr-*), у варіанті **pork-*, відомому індоєвропейським мовам (пор. лат. *porcus* «свиня»), таке ж походження має і псл. **porse* (пор. укр. *порося*) тощо (Фасмер, IV, 525–526) — при тому, що ця тварина також належить до індоєвропейських символів плодючості. Тим самим корінь **pъrk-* долучається до семантичного гнізда **ruj-* / **jar-* (**jur-*), відповідно гніздо номінацій *Яровит*, *Руєвит*, *Порєвит* може доповнюватися спорідненими за етимологічною семантикою теонімами *Перун*, *Поренут* (лат. *Porenutius*), *Прове* (лат. *Prove*).

Для завершення цього сюжету внесемо лише коротке уточнення стосовно пізнішої західнослов'янської міфонімії: назви остр.-сілезьк. *pěrun* «чорт», морав. *pěrunek* «копальний дух» є не континуацією псл. **perun*, а сформувалися як міжмовні омоніми внаслідок контамінаційної взаємодії на слов'янському ґрунті німецьких запозичених міфонімів *Berggeist* «копальний дух» та *Bergmann* «копальний дух» через стадію *perkajst* та *perkman*. Відповідні форми слов'янської адаптації відображені ще серією таких міфонімів, як морав. *perkmaniček*, *permonik*; слц. *permoučik*, *permočnik*, *permonik*; ч. *permon* — усі зі значенням «копальний дух».

Висвітлюючи типологічні особливості номінації слов'янських міфологічних персонажів так званого нижчого рівня, зазначимо, що тут подібна типологія спостерігається ще виразніше. Одна з типологічних рис, яка відображає християнське розуміння дуалізму сил добра та зла, виявляється в табуїстичній номінативній моделі заперечення однієї з позитивних ознак: рос. *недруг*, *неистовый*, *нечистый*, *не-наш*, *недобрый*, *нелёгкий*, *неладный* (Даль, I, 157), *недобрик*, *нежить*, *незнати* (ми.), *некошиной*, *немытик*¹⁵ з їхніми відомими білоруськими та українськими відповідниками. До цієї групи номінацій входять назви, що

¹¹ Клепикова Г. П. Славянская пастушеская терминология. — М., 1974. — С. 37–44.

¹² Пригадується, як у шкільні роки в Казахстані, куди автор цих рядків потрапив із сім'єю з Житомирщини, довелось від товариша-однокурсника, батьки якого приїхали на цілину з Новгородської (чи то із Псковської) області, почути в сороміцькій частущі слово *пирочка* з римою *дырочка*. Збентеження було взаємним: з одного боку, здивування від незнайомого слова, а з другого — здивування від різкого невігластва у звичайних речах: виявилось, що йдеться про маленький чоловічий член. Вірогідно, назва від того ж таки кореня **pъrk-*.

¹³ Речник српскохрватскога књижевног језика. — Нови Сад, 1973. — Књ. 5. — С. 126, 127.

¹⁴ Толстые Н. И. и С. М. Заметки по славянскому язычеству. 5. Защита от града в Драгачеве и других сербских зонах // Славянский и балканский фольклор. — М., 1981. — С. 110.

¹⁵ Зеленин Д. К. Табу слов у народов восточной Европы и северной Азии. Запреты в домашней жизни // Сборник Музея антропологии и этнографии. — Ленинград, 1930. — Т. 9. Ч. 2. — С. 94–95.

відображають характер загальної ворожості демонів до християнського світу: укр. *ворог, враг, вражча, лихий, лукавий* тощо та їхні східно- і спільнослов'янські паралелі.

Своєрідну «взаємодію» між світом людей та потойбічним світом демонів віддзеркалюють дві групи номінацій. Одну з них представлено узагальненими назвами людей-посередників між обома світами: *непрости, земляні боги* тощо. Другу групу становлять номінації *дикі люди, пастухи звіра, пастушки до звіра, лісовики* і под., які репрезентують певну ділянку міфологічного топосу, організовану за зразком людського світу. Між людським і демонічним світами існує постійна взаємодія, що відображено такими назвами, як укр. *відміна, відмінок, відмінча* (Грінч., 1, 219), рос. *обмёныш* (Даль, II, 604) на позначення дітей, нібито підкинутих дикими людьми замість викрадених людських. Натомість і в людському світі спостерігається протилежне явище, коли демонічну істоту свідомо намагаються «набути» з метою одержання від неї користі. Ці уявлення закарбовані в назвах *годованець, хованець, щастивець, служба від грошей, купний чорт* і под.

За характером передчасної або неприродної смерті людини, яка тим самим переходить до розряду демонів, також формується певний тип назв: рос. *опивец* (смерть від запою); укр. *повісильник, потопельник, топельник, потерча, потерчук, страдче, покутник, покутниця*. Сюди ж можна віднести назву *упир*, якщо приймати етимологію Т. Б. Лукинової, що **qpyrь* — це «не спалений за обрядовими правилами покійник, а тому небезпечний» (пор. псл. заперечний префікс **o-* та **pyr-* «вогонь; горіти» при дгр. *ἄπυρος* «не відданий вогню, необпалений (про предмети); такий, що не загоряється, тобто не прийнятий богами») ¹⁶.

Серед назв людей, яких суспільне оточення наділяє надприродними рисами, дуже поширеним є принцип номінування за функціональною ознакою. Тут насамперед провідною основою номінації виступають три ознаки — «говорити», «знати», а також певний акціональний атрибут особи, наділеної магічними властивостями. Перша з ознак реалізована в назвах на зразок друс. *баальникъ, баяльникъ, баянь*; укр. *байла, байльник, байльниця, байла* та в інших похідних від псл. **baj-* «говорити, чаклувати» (ЕССЯ, 1, 137–141), *примівник, шептій, шептун, шептуня, шептуха* тощо. Друга ознака представлена рефлексами псл. **vēd-* «відати, знати» в назвах типу друс. *вѣдунъ, вѣдьма*; укр. *відь, відьма, відьмак, відьоха, відьман, відьмар, відьмач, віжлун*, а також *знатник, знахар, знаючий, мудрий*. Що ж до третьої ознаки, то вона відбилась у номінаціях суб'єкта за його діями щодо об'єктів зовнішнього світу, пор.: друс. *балии, балия* (при *баловати* «лікувати»), *зелеиникъ, зелеиница* (про тих, хто лікує за допомогою зілля), *кобникъ* (при *кобъ* «гадання за пташиним летом»), *наузотворьць, узельникъ* (при *наузъ* «чудодійна нав'язь від хвороби та нещастя»), *облакопрогонникъ, облакогонитель*; укр. *бурівник, градобур, градівник, ворожбит, ворож, ворожка, лиходільниця, пристрійник, хмарник, чародійник, чародійниця* тощо.

¹⁶ Лукинова Т. Б. Лексика славянского языка // Этимология. 1984.— М., 1986.— С. 119–124; Лукинова Т. Б. Духовная культура древних славян и лексика славянских языков // Исторические традиции духовной культуры народов СССР и современность : Сб. науч. тр. / Отв. ред. В. М. Русановский.— К., 1987.— С. 104–115. Іншого тлумачення назви дотримується О. М. Трубаचов, на думку якого, *упир* — це *reverant*, покійник, що повертається, здатний залишати могилу. При цьому **q* бере початок від іє. **apa* «вверх, зверху», яке в гетеросилабічній позиції дає псл. **op-*. Отже, псл. **vьpьrь / pyrь* має з цього погляду значення «те, що вилітає; те, що вислизає назовні» (Трубачев О. Н. Мысли о дохристианской религии славян в свете славянского языкознания // Вопр. языкознания.— 1994.— № 6.— С. 3).

Поширеними є номінації демонів за функціональною ознакою, нор.: рос. *об-дериха* (дух лазні, який здирає шкіру з людини), *морунья* (назва за дією *морити*); укр. *блуд*, *облуд*, *облуда*, *мана*, *лоскотниця*, *лоскотарка*, *лоскотуха*, *перелесник*, *перелесниця*, *підлесник*, *скарбник*, *хапун*, *літавець*, *літавиця*, *літниця* тощо.

Номінації демонів за їхнім зовнішнім виглядом представлені рос. *волосатка*, *косматка*; укр. *безп'ятий*, *безп'ятько*, *куцак*, *огнянець*, *песиголовець*, *полубіс*, *безхвостий*, *черній* та ін.

Проте найпоширенішими серед номінацій демонів, за свідченнями М. І. Толстого, є назви, утворені за ознакою місця перебування духів: рос. *баник* (дух, що перебуває в лазні), *болотяник*, *болотница*, *воденик*, *водяник*, *водява*, *омутник*, *омутница*, *омутный*, *бучильный*, *озерной*, *зыбочник*, *багник*, *лозовик*, *лозатый*, *гуменный*, *дворовой*, *дворовик*, *домовой*, *овинник*, *подовинник*, *полевик*, *полевой*, *житний дед*, *межевой*, *ржица* ¹⁷; укр. *болотяник*, *анциболотник*, *анциболот*, *анцибол*, *боровик*, *водяник*, *водяниця*, *гайовик*, *домовик*, *домовник*, *лісиця*, *лісовик*, *лісові люди*, *лісун*, *полісун*, *лісовий бог*, *польовик* тощо (пор. ще назву *копальний дух* у локальній західноукраїнській традиції або *морські та гірські віли* — в південнослов'янській).

Номінації демонів дуже часто виявляються об'єктом переосмислення їхньої внутрішньої форми. Так, друс. *баяньникъ* (знахар, що бає, говорить — еквівалент укр. *шептун* і под.) має продовження в рос. діал. *баенник* «дух лазні» (рос. *бана*); друс. *обаяньникъ* (те саме, що й *баяньникъ*) відображене в укр. *обаясник* (злий дух, що літає до жінки по ночах) із забутою етимологічною мотивацією, а подальші трансформації *обіясник*, *убіясник*, *обоїсько*, *убоїсько* як лайливі загальнооцінні предикати людини (Житомирщина, наші спостереження) виявляють переорієнтацію назви на дієслово *убити*; друс. *чародѣльница* переосмислюється в укр. *чередільниця* (відьма, що відбирає молоко в корови) у зв'язку з поняттям *череда*.

Іноді подібні переосмислення вводять в оману навіть дослідників. Наприклад, міфонім *підлесник* та *перелесник* потрактовують через зв'язок з *лісом* ¹⁸, тоді як насправді обидві назви безсумнівно пов'язані з друс. *льсть* «лесть». Звідси, до речі, укр. *перелетник* (те саме, що й *обаясник*) із давнішого *перельстьникъ* з його подальшим переосмисленням як укр. *літавець* і под. Принагідно нагадаємо, що рос. *обаятельный*, *обаяние* та *прелестный*, *прелесть* мають те саме семантичне джерело — **bajъ* та **lъstь*.

Ще один приклад хибного, на наш погляд, етимологічного тлумачення назви спостерігаємо щодо ч. *škřítek*, *skřítek* «чортик; домовик, який приносить у дім достаток; домовик, висиджений з яйця чорної курки». У своєму дослідженні чеської міфонімії Н. І. Зайцева приєднується до міркувань В. Махека, А. Маценауера, Г. Махала та ін. про походження цієї назви з нім. *Schrat* «злий лісовий чоловічок» ¹⁹. Проте у світлі того, що в українській традиції *хованець* також висиджується з яйця чорної курки і виховується з метою одержати добробут і що існує зах.-мор. *skřítkovat* «копошитися; робити що-н. нишком, як *skřítek*» ²⁰, можна з більшою вірогідністю припускати зв'язок міфоніма *skřítek* з ч. *krýt*

¹⁷ Толстой Н. И. Из заметок по славянской демонологии. 2. Каков облик дьявольский? // Народная гравюра и фольклор в России XVII–XIX вв. — М., 1976. — С. 288–319.

¹⁸ Див.: Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы... — С. 173; Jónescu A. I. Lingvistică și mitologia. — București, 1978. — Р. 68.

¹⁹ Зайцева Н. И. Мифологическая лексика в чешском и словацком языках : Дисс. ... канд. филол. наук. — Минск, 1975. — С. 107–110.

²⁰ Там же. — С. 109.

«ховати, приховувати», тобто, образно кажучи, ч. *скржитек* може виявитися рідним братом укр. *хованець*, а не зведенюком нім. *шрат*.

Поряд із народноетимологічними переосмисленнями номінацій демонічних істот постійно виявляє себе інше потужне номінативне джерело — мовне табу. Оминаючи увагою численні випадки його виявів (пор. лише апотропеїчні вирази *цур тобі пек!* або *скаменів би!*, які дають назви чорта *цураха*, *пекун*, *скаменюшник* тощо), спинимось на кількох особливо яскравих табуїзованих назвах чорта як найвідомішої східнослов'янської демонічної постаті — *осинавець*, *антипо*, *анцибол* та власне *чорт*.

Перша з них пояснюється в «Етимологічному словнику української мови» через вірогідний зв'язок з дендронімом *осина*, оскільки це дерево вважається проклятим (на ньому повісився Іуда), а кілок з осики використовувався як апотропеїчний засіб проти упирів (ЕСУМ, IV, 220). Про особливі дендрологічні уявлення у зв'язку з образом осинавця згадує М. І. Толстой²¹. Насправді пряме етимологічне зближення назв *осинавець*, *осина*, *осинна*, *осина* «чорт» з відповідною назвою дерева є оманливим. По-перше, на Гуцульщині, де А. Онищук особливо ретельно зібрав свого часу відповідні свідчення, дерево має назву *осика* (*осиковий кіл* у мовленні інформантів²², які повідомляли, що кров *осинавців* — у вільсі²³, а не в осиці й не в осині). Уже ці факти викликають певні застереження. По-друге, особливо важливим є те, що в гуцульських діалектах назва *осика* (*осина*) може вживатися до осоки (*Carex caespitosa*)²⁴, що принципово змінює картину, оскільки назв чорта, похідних від назв різновидів боліт та болотних рослин, у східних слов'ян — хоч греблю гати. Принагідно зазначимо, що топоніми *Осиків* (містечко) у цьому ж регіоні²⁵ та *Осики*, *Осичий* (урочища)²⁶ можуть виявити етимологічну орієнтацію на значення «осока», увійшовши до численної низки слов'янських топонімів на зразок укр. *Тростянець*; рос. *Тростье* (пор. рос. *тростник* «очерет»), п. *Sitowiec* (*sitowie* «очерет») тощо.

Повертаючись до назви *осинавець*, слід зазначити, що насправді зближення його з назвою *осока* та дерева *осика* (*осина*) є наслідком фонетичної та словотвірної трансформації на українському ґрунті друс. *синьць* «чорний (про диявола)» — кальки дпр. *μελανες* (Срезневский, III, стлб. 358). Уперше це зближення зроблено, судячи з усього, А. І. Йонеску²⁷. Отже, номінації чорта *осинавець* та *чорний* є історичними синонімами.

Однак функціональна історія друс. *синьць* «диявол» спричинила цікаву семантичну розгалуженість: переосмислення укр. *осинавець* (*всинавець*) з боку внутрішньої форми у зв'язку з назвою болотяної осоки (?) дає значення «той, що сидить в осоці» (див. далі про *очерет*), а переосмислення у зв'язку з назвою дерева *осина* (*осика*) породжує словесний оберіг від цього демона, пор.: *той* — *ос-*

²¹ Толстой Н. И. Из заметок по славянской демонологии. 1. Откуда дьяволы разные?... // Материалы всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. 1(5).— Тарту, 1974.— С. 30.

²² Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології // Матеріали до української етнології: Вид. Етнограф. комісії Наук. т-ва ім. Шевченка.— Л., 1909.— Т. 11. Ч. 2.— С. 78.

²³ Там же.

²⁴ Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області).— Ужгород, 2005.— С. 128 (що правда, під знаком питання). Пор.: Гуцульські говірки. Короткий словник.— Л., 1997.— С. 141 (де все ж таки осина пояснюється як «осика»).

²⁵ Петров А. Угорско-русские заговоры и заклинания начала XVIII в. // Материалы для истории Угорской Руси.— СПб., 1906.— С. 4.

²⁶ Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок...— С. 238.

²⁷ Jonescu A. I. Lingvistică și mitologia...— Р. 80.

сина їму, купувати того — оссина, той — нек му (в одного й того самого інформанта в одній і тій самій розповіді)²⁸. Що ж до написань *оссина*, *осинна* (останнє зустрічається в І. Франка²⁹), то вони фіксують емфатичну вимову інформантів, за якою й може ховатися одна з передумов еволюції первинної назви *синьць*.

Друга назва з окресленого вище ряду — *антипко* — кваліфікується «Етимологічним словником української мови» як неясна (ЕСУМ, I, 76–77). Свого часу Р. В. Кравчук, думка якого наводиться у словнику, вбачав у назві відображення біблійного *Ірода Антипи*, відомого своїми численними аморальними поступками, а також тим, що стратив Іоанна Хрестителя³⁰. Побіжно про табуїстичний ряд рос. *антипка*, *анцифер*, *анчутка* у зв'язку з антропонімом *Онисифор* зауважив Б. А. Успенський³¹. Однак усе це (особливо орієнтація на образ Ірода Антипи) — лише загальний контекст, у якому з'являється назва *антипко* «чорт». А правдиве джерело номінації криється в агіонімі *Антипа*: день пам'яті єпископа Пергама Асійського — священномученика Антипи — припадає на 11 квітня (24 квітня за н. ст.). У В. І. Даля знаходимо: *антипы* «половодье», *Антипа в овражке топил; На антипу под порогом брод, на улице переправа; Антипа воду распустил* (Даль, I, 19), до цього долучаються рос. діал. назви дня 11(24) квітня — *антип-половод*, *антипы-половоды* (СРНГ, I, 261). У свою чергу, зв'язок чорта з болотом та водою, як зазначалося вище, є загальновідомим, порівняймо у зв'язку з цим й оцінку В. В. Жайворонка: «... в ряді пареміологічних одиниць чітко простежуємо взаємозалежність образів болота й чорта як відгомін міфічних уявлень про шкідливу для людини темну (нечисту, злу) силу, що нібито мешкає (водиться) зазвичай у нечистих місцях, зокрема в болоті»³². Наведені ним паремії засвідчують цю міфологеми цілком: *Аби болото, а чорти найдуться; Без чорта болото не буває; В тихому болоті чорти водяться; Гнилого болото і чорт боїться*, та ін. Не оминув міфологеми й І. Котляревський в «Енеїді»: «Я хутко, миттю постараюсь в трістя к чортам його загнать» (при тлумаченні *трістя* як «трясовина, драговина, мочарі» (Грінч., 4, 285; СУМ, X, 277), «багно»³³, яке, зрештою, є похідним з давнішого збірного *тростье* від *трость* «очерет»). Велику кількість відповідних паремій виявляє російська мова: *Навели на беса, как бес на болото; Ходит черт по мхам, по борам, по болотам; Всякий черт свое болото хвалит; Иной ворочает в доме, как черт в болоте*³⁴ тощо. Особливо виразно ця міфологема виявляє себе в номінації чорта за місцем перебування: до наведених вище назв типу рос. *омутный* та ін. додамо рос. *зыбочник* (олон. *зыбун*, *зыбель* «болото»), *лозатый*, *нетеча* (укр. *нетеча*, *нетеч* «стояча вода, болото»), *болото*, *болотник*; укр. *болотяник*; бр. *багники*, *аржавеники* (*аржавина* «болото»)³⁵.

²⁸ Опишук А. Матеріали до гуцульської демонології... — С. 78.

²⁹ Дзендзелівський Й. Лексика демонології у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» // Леся Українка : Публікації. Статті. Дослідження. — К., 1973. — С. 161.

³⁰ Кравчук Р. В. [Рец. на:] Rudnyč'kyj J. B. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. Parts 1–5. Second revised edition. — Winnipeg (Canada), 1966. — 480 p. // Вспр. языкознания. — М., 1968. — № 4. — С. 121.

³¹ Успенский Б. А. Мена имён в России в исторической и семиотической перспективе // Труды по знаковым системам. V. — Тарту, 1971. — С. 487.

³² Жайворонко В. В. Українська етнолінгвістика. — К., 2007. — С. 23.

³³ Омишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. — К., 1984. — Ч. 2. — С. 302.

³⁴ Максимов С. В. Нечистая сила. Неведомая сила // Собрание сочинений С. В. Максимова. — СПб., 1912. — Т. 18. — С. 6–7.

³⁵ Толстой Н. И. Из заметок по славянской демонологии. 1. Откуда дьяволы разные? // Материалы всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. 1(5). — Тарту, 1974. — С. 29–31.

Таким чином, походження назви *антипко* «чорт» через контамінацію демонічного образу з постаттю святого *Антипи* видається безсумнівним фактом. Однак зв'язок чорта з болотом, з одного боку, та християнське ототожнення цього персонажа з дияволом і антихристом (пор. рос. діал. *антий* «антихрист»), — з другого, спричинилися до номінацій на зразок *антип болотяний* (болотний), *антихрист болотний*, *антий болотный* з подальшим стягненням — *анциболотник*, *анциболот*, *анцибол* тощо; пор. ще назву бр. *чорт з балота* ³⁶.

Слід зазначити, що етимології В. М. Топорова, які виводять укр. *анцибол*, рос. *анчибал*, *анчибол*, *анцыбал*, *анцыбул*, *анцыбалка*, *анциболит* з лит. *ānčiabalīs* «качине болото» (качка у слов'янських та литовських міфологічних уявленнях пов'язана з хтонічним світом), а назви на зразок *анциболотник* — з *анцибол* ³⁷, є досить штучними. Для того, щоб виводити *анциболотник* з *анцибол* (а не навпаки), слід постулювати, що спочатку слов'яни в литовській назві *ānčiabalīs* осмислено вичленовували лит. корінь *bal-* «болото» (недарма у словнику В. Даля слово *анцибал* пояснюється як лайливе з неясним значенням (Даль, I, 19)) і лише потім на цій підставі утворили своє питоме слово. Щоправда, в умовах пограничної двомовності подібні процеси не є винятком, однак у даному разі наші пояснення видаються переконливішими. Очевидно, й сама назва *анчутка*, якій присвячено згадану статтю В. М. Топорова, не є прямим запозиченням лит. *ančiūtė*, *ančiūkas* «качєня; качєчка», а тією ж самою варіацією експресивних похідних від *антип(ко)*, *анчибал* тощо; перехід від *анчипка* (з діалектною фонетикою) до *анчутка* майже автоматичний, якщо врахувати процеси фонетичної акомодатії (<и> між попереднім м'яким та наступним губним приголосними) та регресивної контактної асиміляції передкінцевого приголосного.

У світлі пропонованих рішень не можна погодитися і з думкою В. Махека про те, що у східних слов'ян назва *анчибал* є західнослов'янським запозиченням, яке, у свою чергу, виникло там як контамінація *anci(krist)* + *(dia)bel* ³⁸: процес мав саме зворотний напрямок, і морав. *ančibél* є українським запозиченням у чеській мові; пор. ще п. *антупко* як запозичення з української мови (ЕСУМ, I, 76).

Нарешті, звернемося до самої назви *чорт*. М. Фасмер, наводячи до рос. *черт* паралелі укр., бр. *чорт*; схв. *чрѣтити*, *чрѣтім* «заклинати, клясти»; слн. *črt* «чорт, ненависть, ворожнеча», *črtiti* «ненавидіти»; ч., слц. *čert* «чорт»; п. *czart*; вл. *čert*; нл. *cart*, подає псл. **čьrtь* як дієприкметник на *-to-* «проклятий» (Фасмер, IV, 347). Семантична вразливість цього пояснення полягає в проекції християнських уявлень на дохристиянські вірування: проклятим є диявол як антагоніст Бога, але протистояння ворожих сил у язичництві має принципово інший характер.

Натомість О. М. Трубачов назву цього демона пов'язує з псл. *čьrta* «лінія, межа» і пропонує семантичну реконструкцію **čьrtь* «чорт» як «той, що рие» (пор. **čьrtoryja*, **čьrtьсь*), бо це «цілком підходило б як позначення для земляного, підземного духа» (ЕССЯ, 4, 164–166). Подібне пояснення також наражається на критику. Справді, псл. **čьrtoryja*, маючи етимологічне значення «ручай, що рие

³⁶ Пяткевич Ч. Рэчышчае Палессе.— Мінск, 2004.— С. 456.

³⁷ Топоров В. Н. Из истории балтославянских языковых связей: анчутка // Baltistica IX(I).— Vilnius, 1973.— С. 36.

³⁸ Див.: Кравчук Р. В. [Рец. на:] Rudnyc'kyj J. B. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language... С. 121–122.

землю»³⁹, не виводить на ідею підземного демона, бо стосується поверхні землі. Показово, що М. І. Толстой як приклад народної етимології наводить такий етнографічний запис: «...кой упал на черту меж загонов и в борозду, стал зватися чертом»⁴⁰. З іншого боку, саме осмислення чорта як духа пекла (підземного духа) є пізнім християнським напаруванням. Насправді ж у народній уяві цей персонаж в абсолютній більшості випадків сприймається як болотяний і водяний дух, а це цілком корелює з дохристиянським віруванням індоєвропейців про те, що шлях у потойбічний світ (псл. *jьrbь / *jьrbьjь) лежить через воду, пов'язаний з водою⁴¹; пор. ще *ириця* «дуже стара жінка, стара відьма» та «тварина, що водиться у воді» і «пташка, що повернулася після зимового відльоту» (Грінч., 2, 193) тощо.

Не виключено, що назва *чорт* має те саме етимологічне підґрунтя, яке характерне й для інших численних номінацій цього демона, — зв'язок з болотом та болотяними рослинами. Тут привертає увагу псл. *čertь, сліди якого виявляються у схв. črēt «болотиста місцевість (особливо в лісі)», діал. čret «болотистий ліс; торф»; слн. čret «болотиста місцевість»; рос. діал. черет, очерет «болотяна рослина, очерет, комиш»; укр. черет = очерет; бр. чарот «комиш, очерет», діал. чэрэт «комиш» (Грінч., 2, 80); п. czeret, czerot «болото в лісі, заросле комишем, очеретом» (очевидно, запозичення з української або білоруської мов⁴²). Сюди ж, безпосередньо доповнюючи наведені вище приклади «болотяно-рослинних» назв чорта, додаються ще укр. очерет «чорт, що сидить в очереті та полохає жабів» й очеретяник «чорт, що живе в очереті» (Грінч., 4, 81, 82).

З боку семантики пропонована етимологія є практично не вразливою. Разом з тим її фонетичний бік піддається досить логічному поясненню, якщо врахувати, що йдеться про номінацію, уживану за умов табу та дуже часто — за особливими законами емпізи, тобто виділення слова, посиленої вимови, що може призводити й до незакономірних фонетичних відхилень. У даному разі фонетично правильна (щодо архетипу *čertь) східнослов'янська форма на зразок укр. черет «очерет» може закономірно дати форму черт, чорт за рахунок різкого посилення першого складу та відповідної редукції голосного в другому (закритому шумним глухим приголосним!) складі; пор. вище оссина або осинна з осина як очевидний випадок запису апотропеїчно-табуїстичної емпізи.

Звернімо увагу й на те, що назва типу чорт поширена тільки в західних та східних слов'ян, що дозволило О. М. Трубачову трактувати її як праслов'янську інновацію, яка не охопила південних слов'ян (ЕССЯ, 4, 165). Наша етимологія пояснює цю ареальну стратиграфію тим, що для гірського рельєфу Балкан болотяно-водна атрибутика демонів втрачає свою вагу. Відповідно слід зробити й наступний закономірний висновок щодо ареального поширення назви чорт: оскільки «болотяно-рослинні» назви чорта найбільше представлені регіоном По-

³⁹ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— С. 174–175.

⁴⁰ Толстой М. И. Из заметок по славянской демонологии. 1. Откуда дьяволы разные?..— С. 28–29.

⁴¹ Див., зокрема: Безлай Ф. Немецкое Himmel(Reich) и славянское irij, vutij // Сов. славяноведение.— 1976.— № 5.— С. 87–95; Этимологический словарь славянских языков.— М., 1981.— Вып. 8.— С. 236–237. Інша думка — В. Б. Задорожного (Задорожний В. Б. До етимології слів обрій і вирій // Мовознавство.— 2009.— № 5.— С. 44–52) — не враховує позицію цих та інших дослідників (О. О. Потебні в тому числі) і взагалі, на наш погляд, виявляє слабку лінгвістичну аргументацію ключових позицій автора.

⁴² Куркина Л. В. Названия болот в славянских языках // Этимология. 1967.— М., 1969.— С. 131.

лісся, то й сама назва *чорт*, з погляду пропонованого рішення, може виявитися не інновацією праслов'янського періоду, а пізнішим східнослов'янським утворенням з його подальшою інфільтрацією на західнослов'янські терени.

Отже, типологічний підхід, застосований при вивченні слов'янської міфології, може стати джерелом додаткових аргументацій у зіставленні альтернативних рішень і в інших складних випадках порівняльно-історичного дослідження лексики. Певною мірою такий підхід подібний до етимологічних досліджень з використанням етимологічних гнізд, тобто «угруповань слів, об'єднаних походженням від спільного етимона (праслов'янського кореня)»⁴³, — тільки в нашому випадку йдеться про угруповання слів, об'єднаних реалізацією однієї семи, представленої в різнокореневих словах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Грінч.	— Словарь української мови : В 4 т. / Упоряд. Б. Грінченка. — К., 1907–1909.
Даль	— <i>Даль В. И.</i> Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1955.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. — К., 1982. — Т. 1–5.
СРНГ	— Словарь русских народных говоров. — М. ; Ленинград, 1965. — Вып. 1–41.
СУМ	— Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980.
Срезневский	— <i>Срезневский И. И.</i> Материалы для словаря древнерусского языка. — М., 1958. — Т. 1–3.
Фасмер	— <i>Фасмер М.</i> Этимологический словарь русского языка : В 4 т. — М., 1987.
ЭССЯ	— Этимологический словарь славянских языков. — М., 1974. — Вып. 1–30.

(Одеса)

M. I. ZUBOV

SOME ETYMOLOGICAL CONSIDERATIONS CONCERNING NAMES OF SLAVIC MYTHOLOGICAL CHARACTERS

This article substantiates new etymologies for some of the most well-known names of Slavic mythological characters, beginning with the nomination of the pre-Christian epoch Deities and up to the lower devils nominations, which have been kept within the folk tradition until now. The author shows that, as to their etymological semantics, these names quite often make up distinctive nominative types.

Key words: Slavic theonymy, etymology, language taboo, Perun, Ruyevyt, Yarilo, osinavets, antipka, anchibol, chort (devil).

⁴³ Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні... — С. 5.

ЕТЮДИ З «КОРОТКОГО ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА ТОПОНІМІВ УКРАЇНИ». 2¹

У статті запропоновано етимології найвідоміших топонімів України, які починаються літерою **Б** (назви на **Ба-** та **Бе-**). Розглянуті назви різноманітні за своїм походженням, але, на відміну від топонімів на **А-**, є переважно автохтонними. З-поміж них представлено українські утворення з питомими або запозиченими основами, праслов'янські, південнослов'янські, західнослов'янські, східнороманські, германські, фракійські, тюркські та інші за походженням топоніми.

Ключові слова: етимологія, словник, топонім, походження, гідронім, власна назва, ойконім.

Починаючи з давньоарабського мовознавства (після укладеного Ісмаїлом аль-Джаухарі словника арабської мови «Сихах») у світовій лексикографії поступово закріпився як панівний алфавітний порядок подачі лексичного матеріалу, що сприяло його систематизації, зручності укладання словників і користування ними. Цей принцип поширився і на етимологічні словники, які, незалежно від походження слів, подають їх за алфавітним порядком. Сама по собі початкова літера ще не є показником мовної належності основи, але значною мірою може свідчити про ймовірність її походження в певному мовному середовищі. Зокрема, раніше розглянуті топоніми України на **А-** підтвердили відомий факт іншомовного походження більшості з них насамперед із давньогрецької та тюркських мов. Обмеженість відповідних питомих назв у цій групі зумовлена принципом висхідної звучності в праслов'янській і давніх слов'янських мовах, який навіть за умови наявності питомих слів з початковим голосним часто спричиняв його прикривання протетичним приголосним, пор. *ягня* < псл. **jagne* < **agnь*, *юродивий* < друс. *уродивый* < псл. **qrod-*, *вогонь* < псл. **ognь*. Щодо передаваного літерою **Б** звука, то він є споконвічним і поширеним в українській, інших слов'янських та індоєвропейських (крім давньогрецької) мовах, тому й палітра мовних джерел розгляданих топонімів досить розмаїта. Це підтверджує і та частина географічних назв, яка охоплює проаналізовані назви з початковими **Ба-** та **Бе-**.

Баба — річки: 1) л. Великого Бурлука л. Сіверськ. Дінця л. Дону (1863); *Бабина Долина* (1787); пор. нп *Баба* у бас. річки; 2) п. Десни л. Дніпра; *Баб'а*; с. *Баба* при р. *Бабків* (XVIII ст.); 3) п. Здвижу п. Тетерева п. Дніпра; 4) пр. Гірського Тікичу п. Тікичу п. Синюхи л. Пд. Бугу, *Baba* (1893); нп *Baba Żaszkowska ruda* (1596) (СГУ, 25); гірські утворення на Івано-Франківщині: 1) вершина гори

¹ Початок публікації матеріалів з «Короткого етимологічного словника топонімів України» див. у №3–4 журналу «Мовознавство» за 2009 р.

Страгура в Надвірнян. р-ні; 2) двоверха гора в Косів. р-ні; *Смерекова Баба*, *Баба-Жбир*; 3) камінь-скеля в Тлумац. р-ні; 4) гора в Бородчан. р-ні; 5) гора в Рогатин. р-ні; *Вава* (1884); 6) група скель на г. Палениця у Верховин. р-ні; *Вава* (1932), а також складені ороніми з компонентом *Баба* та у формі множини *Бабі* (Габорах, 13–15). Топоніми утворені диференційовано (залежно від локальних ознак і характеру географічного об'єкта) шляхом онімізації апелятива *ба́ба*, який розвинув різні культові та географічні значення: 1) жіноче божество в язичників, яке уособлювало всю земну природу; богиня життя, родючості, здоров'я; культове святилище серед боліт, лісів, на горі, де йому поклонялися²; 2) ідол; груба скульптура з каменю, створена давньою людиною на розлогих просторах Євразії; 3) трясовина, грузьке місце па болоті (Мурзаев, 62). В основі таких значень — загальноєвропейські, і не лише (пор. друге значення апелятива *баба*, а також назву мису *Баба* в Туреччині; Никонов, 37), поганські уявлення про душі або перевтілення померлих предків-покровителів по жіночій лінії³, які розвивалися від обожнювання в часи розквіту язичницького культу предків до негативного сприйняття з розвитком християнства. Вихідними значеннями твір-ного апелятива *ба́ба* можуть бути два: 1) стара жінка (< псл. **baba* < іє. **bābā* або **bhābhā* — давнє слово з дитячого мовлення, утворене повторенням того самого складу, як і в інших словах подібного типу); 2) предмети кулястої форми, назва яких зводиться до гіпотетичної основи псл. **bab-* «надуватися, розбухати, бути кулястим» (ЕСУМ, 1, 102–103).

Бабанка — річка, л. Ятрап і. Синюхи, л. Пд. Бугу; *Babanka* (1594), «па гзесе *Babanach*» (1880), *Babań*, *Babanka* (1609), *Бабаночка*, *Ревуха*; населені пункти *Старі Бабани* й *Бабанка* в її басейні (СГУ, 25). Назва порівняно ізольована в українській і європейській топонімії. Очевидно, є утворенням на **-к(а)** у відносній або демінутивній функції від первинного *Бабани*, що являє собою топомінізоване групове прізвисько, в основі якого — діал. *баба́на* «стара вівця», запозичене з румунської мови, похідне від *bābā* «стара жінка, баба» (ЕСУМ, 1, 103). Таке походження підтверджує наголос на суфіксальному **-ан-** і прізвище *Бабанін*. Можливий зв'язок із фразеологізованим географічним терміном (далі — ГТ) *бабан живьом* «непрохідне болото, трясовина», зафіксованим у Східному Поліссі (Черепанова, 1984, 24). Пор. ще прізвища *Бабан*, *Бабанов* (СПЧ, 31). Паралельна назва *Ревуха* має прозору етимологію (див. *Ревуха*).

Багачка — річка: 1) л. Сули л. Дніпра; *Богачка* (1913); пор. с. *Багачка* Миргород. р-ну Полтав. обл.; 2) л. Убеді п. Десни л. Дніпра; *Богачка* (1859), *Богачька* (1898); 3) п. Вересочі л. Остра л. Десни л. Дніпра; *Богачка* (1765–1769); 4) п. Трубежа л. Дніпра; *Богачка* (1931); 5) п. Псла л. Дніпра; *Богачка* (1848); пп *Велика Богачка* (СГУ, 27). Назву пояснюють як відапелятивне утворення на **-к(а)**⁴, але такий висновок потребує уточнення. Поширеність гідронімів з основами *Багач-* / *Богач-*, *Багат-* / *Богат-* лише в лівобережній частині Середньої Наддніпрянщини, а також відсутність топонімів з антонімічною основою *Бідн-* / *Бідняч-* свідчать про ймовірність специфічного значення у твірній основі *багат-* / *богат-*, можливо, пов'язаного з насиченістю місцевості чимось цінним.

² Слов'янська ономастика України першого тисячоліття нашої ери / Відп. ред. І. М. Желєзняк. — К., 1992. — С. 163, 168, 170.

³ Лукінова Т. Б. Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян // Слов'янське мовознавство : IX Міжнар. з'їзд славістів. — К., 1983. — С. 92–95.

⁴ Трубацев О. Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — С. 129; Черепанова А. П. Словотворчі типи гідронімів басейну Нижньої Десни. — К., 1969. — С. 58.

Багва́ — річки: 1) л. Гірського Тікичу п. Тікичу л. Синюхи л. Пд. Бугу; *Wawa* (XVII ст.), «рѣчкою *Бави*» (1655), *Bahva* (1880); *Багва*, *Тетерка*; пор. с. *Багва* Маньків. р-ну Черкас. обл.; 2) л. Срібної Балки л. Гірського Тікичу п. Тікичу л. Синюхи л. Пд. Бугу; пор. ще *Багва́ Гни́ла* пр. Гірського Тікичу (СГУ, 27). Назва утворена способом онімізації ГТ, очевидно, германського походження, *багва́* «болотиста місцевість; драговина, мочар» (ЕСУМ, 1, 109). Гідроніми не мають паралелей в інших ареалах Славії, а апелятив *багва* фіксується головним чином в українській і нижньолужицькій мовах, тобто в місцях зосередження готів напередодні та після їхньої міграції від узбережжя Балтійського до Чорного моря. Можливо, ГТ *багва* становить згерманізовану форму псл. **bagno* (див. *Багно́*), про що свідчить висока продуктивність -ва в готській мові.

Багно́ — 1) балка, м. Малин Житомир. обл.; 2) потік, л. витік Іршави п. Боржави п. Тиси л. Дунаю; 3) урочище на сх. від г. Бужора; *Bahno*, *Багно*; пор. ще 14 гідронімів з основою *Багн-* (СГУ, 28), кілька оронімів у Карпатах (Габорах, 17); 4) гелоніми в Західному Поліссі, численні мікротопоніми і топоніми в Білорусі, Молдові й на східнослов'янських землях тощо (Мурзаев, 62–63; Шульгач, 37). Назва утворена шляхом онімізації ГТ *багно́* «болото, драговина, мочар» < псл. **bagno*, що виник за допомогою форманта -но від апелятива **bhagh-* «болото, драговина, грязь, сльота, намул, твань»; пор. ще ч. *bažina* «грязь, сльота, намул, твань»⁵. ГТ пов'язують з герм. **baki-*, *Vach* «потік, ручай» (ЕССЯ, 1, 126) (пор. ще назву *Південний Буг*). Менш імовірний його зв'язок із псл. **bagti* «бажати» (первісно «пектись, горіти»), **bagrь* «багровий, темно-червоний»; як вважають, назва первісно стосувалася торф'яних боліт, придатних на паливо, або боліт рудого кольору (ЕСУМ, 1, 110).

Ба́кота — 1) річка, л. Дністра; 2) село на ній, Кам'янець-Поділ. р-н Хмельниц. обл.; друс. *город(ок)ъ*, замок *Бакота* (1240), *Бокота* (1418), на *Букуту* (б. д.), *Бокуть* (XVI ст.), *Бакут* (к. XVII ст.), *Бекота*, *Бекот* (1332), *Vokota* (1351) (СГУ, 31; ЕСЛГНПР, 18). Назва темна. Пояснення її у зв'язку зі ст. укр. *боуката* (з молд. *bukátэ* «шматок») або бр. *букота* «гора округлої форми»⁶ фонетично непереконливі. Більш імовірні південно-західні зв'язки топоніма: пор. хорватські прізвища *Baktor*, *Bakotić*, які пов'язують із сербським *бак* «бик, бугай», русин. *Vakoty*, закарп. *Бокотей* з основою антропоніма *Бака*, угор. *Voка-* (Чучка, 79), та індоєвропейський за походженням суф. -at-/ot- у збірному значенні, який був продуктивним в іллірійській і кельтській мовах⁷.

Балакла́ва — місто (до 1957 р.) на березі *Балаклавської* бухти, нині міський район у м. Севастополі в Криму; згадується в античності як м. *Симболон*, у XIV ст. — генуезька колонія *Чембалю*, після турецького захоплення 1475 р. — *Балаклава* (Никонов, 41). Топонім турецького походження, виник шляхом онімізації осм. *баликлава* «басейн для риби» (Радлов, IV/2, 1496–1497) за ознакою «місце скупчення риби в морі». В основі твірного слова тюрк. *балик* «риба» і *лак* / *лаф* «місце», в якому заміна ауслаутного -к / -f на нескладовий -у / -ү є характерною рисою розвитку тюркської фонетики⁸.

⁵ Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1996. — С. 139–140.

⁶ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. — К., 1985. — С. 18.

⁷ Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Правобережжя. — К., 1987. — С. 125–127.

⁸ Гаринов Т. М. Башкирское именное словообразование. — Уфа, 1959. — С. 88–89.

Балаклія — місто, Харків. обл. (АТП, 434); *Балаклея* (1668) (СГУ, 31). Ойконім виник унаслідок перенесення на поселення способом трансонімізації назви р. *Балаклея*, суч. *Балаклійка* (див.).

Балаклійка — річка, л. Сіверськ. Дінця п. Дону; *Балаклейка* (1773), *Балаклея* (1647), *Балыклейка* (1688), *Балыклея*, *Булуклея* (1950), *Буликлея* (1639), *Болыклея* (1571), *Болыклея* (1577), *Болоклея* (1680), *Балаклейка* (1750), *Булыклей* (1707), *Велоклея* (1760), *Пелоклея* (1769), *Верхняя Балаклейка* (1864), *Большая Балаклейка* (1843), *Balakle R.* (II пол. XVIII ст.) (СГУ, 31). Сучасна форма гідроніма виникла внаслідок диференціації омонімічних гідроніма та ойконіма *Балаклія* шляхом додавання форманта -к(а) в демінутивно-релятивній функції. Первинна назва р. *Балыклея*, *Болыклея*, *Балаклея* постанала способом онімізації субстантивованого прикметника тюркського походження *баликли* «рибний», що виник додаванням суфікса -ли до основи іменника *балик* «риба» (Радлов, IV/2, 1496). Форма *Балаклея*, *Балаклея* розвинулася під впливом поширеного у фіноволзьких і тюркських мовах ГТ мордовського походження *лей* «річка, яр» (Мурзаев, 339), який унаслідок народної етимології часто заступає в гідронімах тюркський суфікс -ли.

Балта — місто, Одес. обл. (АТП, 323) Назва виникла внаслідок онімізації румунсько-молдавського ГТ *baltă* «болото; озеро; став», молд. *балтэ* «болото» (Мурзаев, 70), який у молдавсько-українському середовищі набув форми жін. роду зі значенням «невелике озеро, непересихаюче водоймище»⁹. У східнороманських мовах термін є давнім запозиченням з південнослов'янських діалектів. Його функціонування в албанській, грецькій мовах та італійських діалектах свідчить про можливі праслов'яно-фракійсько-іллїрійські зв'язки. Пор. ще споріднене *bala* «болото» і топоніми з основою *Bald-* у балтійських мовах, які пов'язані з рос. діал. *балда* «заросле озеро; низовинне місце, часто залите водою»¹⁰. Назва б. *Балта* в бас. Сіверськ. Дінця, очевидно, перенесена зі східнороманського або південно-західного регіону України.

Балтагул — гори, Верховин. р-н Івано-Франків. обл.; *Балтагора*, *Балтагул (1863), *Baltagul* (1950), *Балтагул* (2007). Оронім утворився семантичним способом від спорідненого з *Балта* румунського ГТ *băltoagul* «болото, велика калюжа, калабаня», можливо, через посередництво місцевих мікротопонімів (Габорак, 18–19). Варіант *Балтагора* сформувався в українському мовленні під впливом народної етимології фіналі -gul, яку пов'язують з актуальним ГТ *горá*, зокрема його польським відповідником *góra*, що зберіг проривність рум. [g] і голосний [u] в основі.

Бандура — річка, л. рук. Дніпра в системі рукавів Дніпра і Кінської; *Бандурка*; пор. бр. *Бандура* і х. *Бандурське* в с. Приморське Василів. р-ну Запоріж. обл., бб. *Банду́рка* на Лівобережній Україні (СГУ, 32), а також поселення *Банду́ри* (*Банду́р*) і *Банду́рка* (2) на Миколаївщині (Лобода, 21). З огляду на ареал поширення топонімів з основою *Бандур-* і західне походження омонімічних апелювативів *бандура*, що не мають географічного значення (див. ЕСУМ, 1, 133), мотиваційного зв'язку між ними, напевно, немає. Очевидно, топонім походить від південноукр. діал. *ба́ндури* «нутрощі, переважно у тварини», спорідненого з рос. діал. *банду́ра* «нутрощі тварини; нечистоти, заховані в чомусь», і виник за ознакою

⁹ Гідроніми Нижнього Подністров'я / За ред. Ю. О. Карпенка. — К. : О., 1981. — С. 88.

¹⁰ Ванасас А. П. Проблема древнейших балто-славянских отношений в свете балтийских гидронимических лексем. — Вильнюс, 1983. — С. 8; Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. — М., 1984. — С. 68.

«річка, місцевість, у якій містяться нечистоти, бруд»; пор. рос. діал. *бáндать* «бруднити», укр. діал. *банду́рка* — «муха-одноденка», яке пов'язане з *бáндури* і виникло як указівка на те, що муха сідає на нечистоти (ЕСУМ, 1, 133).

Барáн — річка, п. Пд. Бугу; *Барань* (1825), *Baran* (1880), *Жовтяк* (1967) у Вінниц. обл. (СГУ, 33). Гідронім утворено шляхом онімізації ГТ *барáн* «піниста хвиля у вузькому місці річки» (Грінч., 1, 28). Апелятив *барáн* «рясний дощ» проник через турецькі діалекти з персидської мови (Радлов, IV/2, 1477). Пор. семантично близьку назву с. *Потоки*, через яке протікає річка, а також похідні демінутиви *баранці́*, *барáнчики*, *барашки* «брижі на воді від швидкої течії» (СНГТК, 19). Паралельна назва *Жовтяк* виникла за кольором ґрунту і води від прикметника *жбвтий*.

Барба́ра — річки: 1) л. Гричкової л. Зх. Бугу п. Вісли; *Barbara*; 2) л. Зубрі л. Дністра; *Барбара* (1917), *Barbara* (1893); 3) ручай, л. Осикової л. Вовчої л. Самари л. Дніпра (СГУ, 34). Назву утворено внаслідок редуплікації ГТ *бар* / *бара* «сире місце між горбами; вологе пониження; калюжа, болото; впадина з вологим лугом; стояча вода, плавні; річка» (Мурзаев, 73; ЭССЯ, 1, 153, 160; Вербич, 10), який вважають рефлексом іллір. **bar-*, **barb-* «болото» (пор. іллірійську назву р. *Barbanna*¹¹) або праслов'янським регіоналізмом з галицько-східнобалканськими зв'язками¹². Можливі ширші генетичні паралелі: пор. давньоіндійську назву р. *Barbarā* (Фасмер, 1, 122) і ручай з аналогічною назвою в бас. *Самари* (СГУ, 34). Припущення про мотивацію гідронімів антропонімом *Барбара* у зв'язку з культом святої *Барбари* або місцем (каплицею) на березі річки, присвяченим культові цієї святої¹³, менш переконливе. Поза цим рядом перебуває назва м. *Бар*.

Бар — місто, Вінниц. обл. (АТП, 10). Ойконім виник унаслідок перенесення в XVI ст. назви з італійського міста *Bari* — батьківщини польської королеви Бони Сфорца (дружини Сигізмунда I)¹⁴.

Барві́нкове — місто, Харків. обл. (АТП, 425). Назва є субстантивованим посесивом на *-ов(е)*, утвореним від антропоніма *Барвінок*.

Бату́рин — селище міського типу, Чернігів. обл. (АТП, 532), остання столиця українського козацтва. Поселення виникло 1625 р. як польський укріплений пункт і назване на честь польського короля *Стефана Баторія* (1533–1586)¹⁵. В основі твірного антропоніма — ім'я або прізвищева назва *Батóр* / *Бату́р*, мотивована тюркським апелятивом *батэр* «герой; хоробрий» (Радлов, IV/2, 1515).

Ба́хмач — 1) місто, Чернігів. обл.; *Бахмачь* (1147), *Бахмачь* (кін. XVI ст.) (ЕСЛГНПР, 24); 2) річка, п. Борзни п. Дочі п. Дівичі л. Лошу л. Десни л. Дніпра; *Бахмачь* (1654); пор. там же м. *Бахмач* (СГУ, 35) і варіант назви р. *Бахмачка* (ЕСЛГНПР, 24). Ойконім становить посесив на **-їь* від антропоніма *Бохмать* / *Бахмать*, в основі якого — друс. *бахмать* «низькорослий кінь», запозичене з тат. *рахп ат* «т. с.» від перс. *rehn* «широкий, великий» і тюрк. *ат* «кінь», первинне «татарський кінь»¹⁶. Розвиток *Бахмач* з *Бохмач* зумовлений асиміляцією голос-

¹¹ Трубачев О. Н. Знач. праця.— С. 159.

¹² Мурзаев Э. М. Знач. праця.— С. 73; Udolf J. Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen : Ein Beiträge zur Frage nach der Urheimat der Slaven.— Heidelberg, 1979.— S. 602.

¹³ Babik Z. Najstarsza warstawa nazewnicza na ziemiach polskich : W granicach wczesno-średniowiecznej Słowiańszczyzny.— Kraków, 2001.— S. 314.

¹⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М., 1986.— Т. 1.— С. 122.

¹⁵ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь.— М., 1966.— С. 45.

¹⁶ Етимологічний словник літописних...— С. 24.

ного [о] перед первісно наголошеним [а] подібно до *калѣч* (< *колѣч*), *багѣч* (< *богѣч*) тощо. Гідронім утворено шляхом перенесення (трансонімізації) ойконіма на річку способом метонімії.

Ба́хмут — річка, п. Сіверськ. Дінця п. Дону (1702); *Бахмутка* (1665), *Бахмутова* (1950), *Бахмутовка* (1665), *Бахмұча* (1930), *Бахмѣтка* (1963–1973), *Багмутъ* (1704), *Багмұта* (1703), *Ба́хмутовъ* (1571), *Ба́гмұтовъ* (1549), *Махмутъ* (1670), *Магма* (1642), *Мангутъ* (1682), *Бахмута* (1846); пор. м. *Багмут* до 1924 р., сучас. *Артемівськ* Донец. обл.; flu. *Vaghtmoct* (1699), бб. *Бахмұтка* і *Бахмұтська* в бас. Дону і Самари л. Дніпра (СГУ, 35). Гідронім поширений у Східній Україні і не виявляє зв'язків зі слов'янськими та тюркськими топонімами. Назва, очевидно, іранського походження, закріпилася в бас. Дону через тюркське посередництво. В її основі — перс. *pehn* «широкий, великий», що в слов'янському мовленні зазнало чергування губних -р- / -b-, -п- / -m- (див. *Бахмач*), та іє. **ued-* / **uet-* **ud-* / **ut-* «вода»¹⁷. Завдяки багатим соляним покладам і високорозвиненим копальням в околицях міста *Бахмут* в українських діалектах закріпилося слово *бахмұтка* «вид солі» (бр. діал. *бахмұтка* «сіль з кримських озер») (ЕСУМ, 1, 153), а ойконім перейшов у ГТ *бахмут* «холодний північно-західний вітер у нижній течії Дону» (Мурзаев, 76).

Бахтѣн — 1) річка п. Осколу л. Сіверськ. Дінця п. Дону; *Бахтынъ* (1773), колодезь *Бахтинъ* (1950), руч. *Бахтинъ* (1857–1859), *Бахтинъ Колодезь* (1600), *Бахтинъ Колодезь* (1683), руч. *Бахтинка* (1850), *Бахтынъ* (1773), *Бахтина* (1850), *Koloda Vachtien* (II пол. XVIII ст.); 2) урочище *Бахтинъ* (1749); 3) село *Бахтин*, Борів. р-н Харків. обл.; пор. р. *Бахтинка* п. Жвану л. Дністра і нп *Бахтин* у Вінниц. обл. (СГУ, 35). Топонім утворено за допомогою суфікса -ин у посесивному значенні від прізвищевої назви *Бахта*, в основі якої — діал. *ба́хта* «фабричне біле полотно» або *ба́хта* «башта» (ЕСУМ, 1, 153, 156).

Бахчисарѣй — місто в Криму (АТП, 259), із XV ст. — столиця кримських ханів, коли й виникла назва (Никонов, 45). Ойконім тюркського походження, утворений складанням апелятивів *бахча* «город, плантації під кавунами, динями, гарбузами, тобто бахчевими культурами» і *сарай* «палац, будинок», який проник у тюркські та інші мови з іранської (перської) (Мурзаев, 76, 496–497). Споріднені топоніми поширені на більшості територій, де проживають або тривалий час перебували тюркські племена й народи; пор. перенесення ойконіма *Бахчисарай* греками-переселенцями на північну частину старого Маріуполя¹⁸, численні назви в Криму¹⁹ та ін.

Баи́танка — 1) селище міського типу, Миколаїв. обл. (АТП, 305), 1806 (?), дер. *Полтавская* (1820), *Полтавка* (після 1935), *Полтавка-Баи́танка* (1855), *Баи́танка* (1928) (Лобода, 23); 2) балка, п. Інгульця п. Дніпра (1888); 3) смт *Баи́танка* Миколаїв. обл. (СГУ, 36). Ойконім утворено шляхом трансонімізації гідроніма. Перші назви *Полтавская*, *Полтавка* виникли у зв'язку із заснуванням населеного пункту переселенцями з Полтави, а з метою уникнення омонімічних *Полтавок*, що з'являлися внаслідок засвоєння українцями степових земель, на поселення була перенесена назва балки, в основі якої — вказівка на ділянку землі, на якій вирощують кавуни, дині й т. ін.²⁰, тобто *баи́танові*.

¹⁷ Железняк І. М. Знач. праця.— С. 129–131.

¹⁸ Отин Е. С. Топонимия приазовских греков (историко-этимологический словарь географических названий).— Донецк ; Мариуполь, 2000.— С. 33.

¹⁹ Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму.— К., 2003.— С. 60.

²⁰ Лобода В. В. Топонимія Дніпро-Бузького межиріччя.— К., 1976.— С. 23.

Безіменна — балки, річки, гори, населені пункти в різних регіонах України (СГУ, 37; Габорах, 21). Топоніми утворено шляхом онімізації субстантивованого прикметника *безіменна* «яка немає імені, назви, ніяк не названа» (ВТССУМ, 42). Вони поширені в мікротопонімії і відбивають характерне для місцевого мовлення явище, коли регулярна вказівка на відсутність власної назви у мало-відомого географічного об'єкта у формах *безіменна*, діал. *безімяна* тощо спричинилася до їх поступового переходу в повноцінний онім. Форма таких назв залежить від граматичних ознак співвідносного ГТ: пор. село *Безіменне*, потоки, яри, струмок *Безіменний* (СГУ, 37–38).

Безуд — 1) річка, л. Ужа п. Прип'яті п. Дніпра; *Безудь* (1913) в Смільчин. р-ні Житомир. обл. (СГУ, 38); 2) місце для купання *Безудь*; 3) урочище *Безуд* у тому самому р-ні (Карп., 17). Назва належить до давніх утворень із заперечним префіксом **Без-** і збереженим під іншомовним впливом коренем *-уд-*, що зводиться до іє. **wed-/ud-* «вода»; пор. українські гідроніми з такою етимологією *Уда́, Уда́ва, Удай, Уді́ця, Уді́ч*, нім. *Одра* та ін.²¹, назву оз. *Уд* у водозборі Оки²², а також оформлені за слов'янськими фонетичними законами численні споріднені гідроніми *Вода́, Вода́ва, Воді́ця, Безві́дна* та ін. (СГУ, 37, 115–118). Малоймовірним є походження гідроніма у зв'язку з псл. **udъ* із загальним значенням «частина (тіла), penis»²³, яка в такому разі мала б бути не менш продуктивною в інших групах топонімів, зокрема в оронімії, де різні рельєфні й гірські утворення дають значно більше підстав для використання цієї основи, але відповідних деривативів тут фактично немає (див.: Габорах, 21–22, 77–80, 387).

Белз — місто, Сокал. р-н Львів. обл. (АТП, 294); *Б[ел]зы* (1030), «*оу Белза*» (1150), «*во Белзь*» (1188), *Белзь* (1210), *Белзь* (1231), «*около Бозкоу (белза)*» (1231), *Бѣлзы* (1030), *въ Бѣлзь* (1188), *зъ Бѣлза* (1211), *Белзь* (1502), *Белз* (1347) (ЕСЛГНПР, 26). Ойконім утворено шляхом онімізації друс. **bьlъzь*, поширеного в західноукраїнських і східнопольських діалектах: пор. укр. бойк. *бевз, беу́з* «глибока, заросла долина потоку; глибока прірва, провалля, урвище; крутий схил гори»; *бѣвз(а)* «болотяна місцевість, болотяне місце в річковій долині»²⁴. З огляду на західнослов'янські зв'язки кореневе *бевз-* можна розглядати як продовження псл. **bьlъz-*, яке в польській мові дало закономірне *belz-*, а в різних діалектах могло вокалізуватися в різні рефлекси, зокрема і в *бѣлз-*²⁵. Спорідненою з ойконімом *Белз* є демінутивна назва р. *Белзѣць* л. Полтви л. Зх. Буту п. Вісли (СГУ, 38).

Берда́ — річки: 1) п. Білого Черемошу п. Черемошу п. Пруту л. Дунаю; *Берда́* (1973); пор. г. *Берда́* (там же); 2) вп. в Азовське море; *Берда́* (1743), *Берда* (1645), *Берды* — як мн. (1638), *Бердъ* (1788–1789), *Бердо* (1692), *Большая Берда*, *Бердянская* (1855), *Бердинская река* (1701), *Бердинка* (1745), *Бердынка* (1746), *Каяли Бертъ* (1936), *Буда* (1746), *Берда*, *Бердянка* (1892), *Сухая Берда* (1754), *Сухие Берды* (1769), *Berda Fl* (1936), *Aaatlibert fl.* (1595), *Suchi barda R.* (1650), *flu. Berdi* (1699), *R. Berda* (1703), «*Berda ou Calmuc R.*» (1706), *Berdlinka* (кін. XVII — поч. XVIII ст.); пор. ур. *Берда* (1746), *Берды* (1692), ур. *Бердяньска Коса* (II пол. XX ст.); *Бердян.* р-н Запоріж. обл. (СГУ, 39); 3) гора *Бѣрда*, с. Барвінків Верховин. р-н Івано-Франків. обл.; *pod Gorq Berdq* (1787); 4) скеля *Берда*,

²¹ Железняк І. М. Зазнач. праця. — С. 130–131.

²² Карпенко О. П. Гідронімія Центрального Полісся. — К., 2003. — С. 18.

²³ Там же. — С. 18.

²⁴ Етимологічний словник літописних... — С. 26–27.

²⁵ Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімічний фонд (Фрагмент реконструкції). — К., 1998. — С. 53–54.

с. Микуличин Яремч. м/р Івано-Франків. обл.; 5) гора *Бёрдо*, с. Ямна Яремч. м/р; *Gory Berdo* (1787–1788), *Berdo* (1950) (Габорах, 22) та ін. Назви утворені шляхом онімізації праслов'янського за походженням ГТ *běrdō*, *běrdā* «обрив, горб, скеля», діал. *бердя* «велике каміння» (< псл. **bьrdo* «вістря, гребінь»), поширеного на всіх слов'янських землях, крім Білорусі (ЕСУМ, 1, 169). Закінчення *-а* або *-и* в топонімах є наслідком їхнього граматичного узгодження з номенклатурним іменем позначуваного об'єкта (*річка, гора, скелі, каміння* тощо) ще на апелютивному рівні або в процесі онімізації ГТ *бердо*. Регіональними особливостями є наголос на основі назв у західних областях і наголос на закінченні на сході України (можливо, під тюркським впливом: пор. гібридну назву р. *Келеберда* л. Дніпра, в основі якої апелютив *берда* і тур. *kālli* «голий, безлісий» або ж тур. і крим.-тат. *kāllā* «вершина»²⁶). Розмаїття форм гідроніма *Берда* в басейні Азовського моря зумовлено його різномовною адаптацією та суспільною важливістю відповідних географічних об'єктів; пор. ще *Бердянськ*.

Бердичів — місто, Житомир. обл. (АТП, 131); *Бердичев, Беричиков* (1546) (Фасмер, 1, 152). Назва становить посесив на *-ів* від антропоніма *Бердич*, в основі якого п. й укр. іст. *бердич* «алебарда» (Brückner, 21) або прізвищева назва *Берда*.

Бердянськ — місто, Запоріж. обл. (АТП, 171). Ойконім є релятивом на *-ськ* від назви річки й урочища *Берда* (див).

Берег — річка в бас. Стиру п. Прип'яті п. Дніпра, ручай у Васильків. р-ні Запоріж. обл. (СГУ, 40), численні мікротопоніми на Волині (Аркушин, 36), на Чернігівсько-Сумському Поліссі (Черепанова, 33), на інших українських і слов'янських землях (див. Шульгач, 39). Топонім виник семантичним способом унаслідок онімізації ГТ *béreg* «межа між сушею і водою, вузька смуга суші, яка прилягає до річки, озера, моря; схил, що спускається до водного басейну» (Мурзаев, 82), який має праслов'янське походження: псл. **bergъ* «берег» < іє. **bher-* «гора, високий» (ЕСУМ, 1, 170); пор. численні топоніми з основою *Берег-* / *Береж-* в Україні та за її межами (АТП, 581–582; Мурзаев, 83; СГУ, 40; Шульгач, 39).

Берегове — місто, Закарпат. обл. (АТП, 156); сакс. *Zaz* = угор. *Szasz* (1141), *Bereg* (1214), *Lampertszász*, *Lamprechtszász*, *Lampertház*, *Luprechtszasz* (XIII ст.), *Beregszász* (Галас, 58). Назва виникла внаслідок субстантивації та онімізації прикметника *береговий* «розміщений, розташований на прибережних ділянках» (ВТССУМ, 47–48) у формі середнього роду, яка узгоджує ойконім з номенклатурними *поселення, місто*; пор. назву нп *Берегове* в Криму і в різних областях України (АТП, 581). В основі твірного прикметника — ГТ *béreg*, який під південнослов'янським та германським впливом на Закарпатті міг передавати також актуальне значення «гора» й закріпився в історичних назвах поселення *Bereg* і *Beregszász*. Найдавніша форма *Zaz*, якій відповідає угор. *Szasz*, виникла семантичним способом від етноніма *zaz, szász* «саксонець», який відбився в прізвищах закарпатських українців (див. Чучка, 503). Композитні саксонські та угорські назви з цим компонентом включають фонетичні варіанти германського антропоніма *Ламперт* (див. Галас, 58).

Береза — річки: 1) л. Десни л. Дніпра; Березнян. р-н Чернігів. обл.; «при р. *Березѣ*» (1765–1769); 2) п. Есмані п. Клевені п. Сейму л. Десни л. Дніпра; с. *Береза* Глухів. р-н Сум. обл.; «при р. *Березѣ*» (1859) (СГУ, 40); 3) хребетик, гора; м. Яремче Івано-Франків. обл. (Габорах, 23). Назва утворена шляхом онімізації загальнослов'янського апелютива *берѣза* «березове дерево; березовий ліс» (< псл. **berza* < **bergā* «береза» < іє. **bherǵ-* / **bhrǵ-* «береза», пов'язаного з

²⁶ Лучик В. В. Знач. праця.— С. 111.

*bherēġ- «блищати; світлий» (ЕСУМ, 1, 171) за характером рослинності або окремим лісовим білокорим деревом як орієнтиром на місцевості. Афіксальні утворення з коренем *берез-* виявляють високу продуктивність в українській топонімії: пор. р. *Березанька* л. Росі п. Дніпра, нп *Березянка*, потік *Березина* л. Тлумача п. Дніпра; р. *Березівка* л. Гнилого Тікичу л. Тікичу п. Синюхи л. Пд. Бугу, с. *Березівка*, р. *Березна* п. Десни л. Дніпра, б. *Березова* л. Бабки п. Сіверськ. Дінця п. Дону, потік *Підбереза* л. Лютинки п. Дністра в Жидачів. р-ні Львів. обл. та ін. (СГУ, 40–43, 423). Деякі топоніми, а ойконіми частіше, містять відантропонімну основу *Берез-* з твірним *береза* «ведучий парубок на вечорницях; старший між колядниками» (Чучка, 58). Такими можуть бути назви потоку *Березів* у с. Кобаки Косів. р-ну Івано-Франків. обл. (пор. відфітографічну назву потічка *Березівий Звір* у с. Свобода Міжгір. р-ну Закарпат. обл.), яр *Березів*, *Березов* у бас. Сіверськ. Дінця п. Дону (пор. назву яру *Березовий* л. Айдару л. Сіверськ. Дінця п. Дону відфітографічного походження) (СГУ, 41, 43), нп *Березів* (пор. нп *Березовий Гай*, *Березовий груд* з відфітографічним компонентом) (АТП, 582).

Березань — 1) острів на Чорному морі поблизу Дніпровськ. лиману; в X ст. під впливом Візантії називався о. *Св. Єлеферія* (Никонов, 51); 2) річка, вп. в *Березанськ.* лиман Чорного моря на зх. від Пд. Бугу; *Berezan* (1917), «оть *Березани* до Очакова» (1720), *Березань* (1775), *Бѣрезань* (1769), *Березань* (1792); пор. у бас. річки оз. *Березанское* (1850), а також сусідню річку *Велика Березань*, рр. *Березанька* в бас. Середнього Дніпра (СГУ, 40–41). Назва, очевидно, фракійського походження, виникла в II — на поч. I тис. до н. е. за ознакою ґрунту, піску «білий, світлий» від основи, що зводиться до іє. **bherēġ-* «блищати; світлий» (ЕСУМ, 1, 171). В античних істориків (Птолемея) о. *Березань* названо як *Ворусфевіс*, а в давньоруських пам'ятках про повернення Святослава «изъ грекъ» — *Бѣлоберезье*, що свідчить про наступність у відображенні початкової мотиваційної ознаки (пор. ще алб. *bardh-* «білий») ²⁷. Імовірно також давньоіранське (скіфське) походження топоніма за ознакою берегів: пор. авест. *bərazant*, осет. *bərzond* «високий», хоч у такому разі складнішою є фонетична аргументація ²⁸. Середньоаддніпряньські гідроніми *Березанка* (3) належать до праслов'янських або східнослов'янських утворень на *-к(а)* в релятивній функції, основа яких виникла під можливим фракійським або іранським впливом.

Берєка — річки: 1) п. Берестової п. Орелі л. Дніпра; пор. там же с. *Берека* Первомай. р-ну Харків. обл. (1782); 2) п. Сіверськ. Дінця п. Дону (1571); *Беречка* (1782), *Вер. Берєка* (1850), *Береки* — як мн. (1568), *Веренна* (1760), *Bereka R.* (II пол. XVIII ст.), *Vereci R.* (1931), fl. *Biresi* (1699); пор. сл. *Берека* у верхів'ї річки (1800), *Верхняя Берека* (1779), у гирлі — *Грушевая Берека* (1782), а також р. *Берєки* п. Вовчої л. Самари л. Дніпра (1745) (СГУ, 43). Назва утворена внаслідок онімізації діал. *берєка* «різновид горобини; *Sorbus torminalis*; горобина; клен татарський» праслов'янського походження: псл. **berka*, **berkь* < іє. **bher-* «прокислий, різкий» (ЕСУМ, 1, 172).

Берєма — річка, л. Десни л. Дніпра; «при рч. *Бермѣ*» (1859), *Беремя* (1913); пор. с. *Беремицьке* в бас. річки на Чернігівщині, а також с. *Берем'яни* і потік *Берем'янський* у Бучац. р-ні на Тернопільщині (СГУ, 43). Гідронім утворений шляхом онімізації діал. *берем'я* «тягар» за ознакою «запруджена чимось вода, течія» (пор. контактне бр. *бярэма* «оберемок»), який походить від псл. **bermę* «те, що несуть, містять, зберігають» (< псл. **berę* «несу, беру») (ЕСУМ, 1, 173); пор.

²⁷ Трубачев О. Н. Зазнач. праця. — С. 113.

²⁸ Никонов В. А. Зазнач. праця. — С. 51; Трубачев О. Н. Зазнач. праця.

вірм. ГТ *бер* «течія, принесення, хід, прихід, прибуття; урожай, народження, пологи» і споріднене вірм. *beret* «несу» (Мурзаєв, 80).

Береста — річка, п. Случі п. Горині п. Прип'яті п. Дніпра; пор. с. *Берестя* Дубровиц. р-ну Рівнен. обл. у бас. річки (СГУ, 43). Назва утворена шляхом онімізації діал. (волин.) *береста* «ліс, у якому переважає береза» (Шульгач, 2001, 12), яке зводиться до псл. **bersta*; пор. західно- і південнослов'янські топоніми з основою *Brest-*, *Брест-* (NMP, 1, 376–377; Profous, 1, 176; Іліаді, 145–146). Спорідненою в українській мові є відома з 1-ої пол. XVI ст. демінутивна назва м. *Берестечко* (див.).

Берестечко — місто, Горохів. р-н Волин. обл. (АТП, 39); *Берестечки* (1445) (ГЕУ, 1, 88). Ойконім утворений за допомогою суфікса *-к(о)* в демінутивній функції від мікротопоніма *Берестець* або апелятива *берестець*²⁹, який є демінутивом від *бѣрест* (див. *Береста*). Назви з основою *Берест-* численні в українській топонімії; у деяких із них можливе антропонімне посередництво: пор. відантропонімну назву яру *Бѣрестів* і відфітографічну назву яру *Берестовій* (СГУ, 43–45).

Бернава — річка, п. Гнилоп'яті п. Тетерева п. Дніпра; *Bernawa* (1593) (СГУ, 46). Назва утворена за допомогою індоєвропейського за походженням форманта **-ava* в атрибутивній функції від псл. **bьrn-* (< **bьrn-*) «болото»; пор. друс. *бьрние*, *берние* «глина, бруд», рос. *брѣние* (під ст.-сл. впливом) «т. с.» та ін. (Фасмер, 1, 212), потік *Бѣрний* л. Свічі п. Дністра на Івано-Франківщині (СГУ, 46), там же нп *Бринь*, *Брунск* (під польським впливом), відомі *бринські ліси*, п. *Breń*, *Brenik* і *Brnik* (Brückner, 40), морав. *Брно*, вар. *Берно*, можливо, швейц. *Берн* (Никонов, 53, 65).

Бершадь — 1) річка, л. Серету л. Дунаю; *Бершадь* (1875) (СГУ, 46); 2) місто, Вінниц. обл. (АТП, 11); пор. р. *Бершадка* л. Дохни п. Пд. Бугу на Вінниччині, р. *Бершадька* (1765–1769) в м. Полтаві і с. *Бершадьке* Полтав. р-ну (СГУ, 46), прізвиська *Бершадський* — мотивувальне значення «той, хто прибув, виходець з міста *Бершадь*» у Вінниц. обл. (СРФ, 18). Первинним є гідронім, який утворено за допомогою суф. *-адь* / *-ядь* у збірній функції від назви риби *берш* «вид судака, окуня», яка є германським запозиченням і поширена переважно в Поволжі (Фасмер, 1, 159–160); пор. апелятиви з аналогічним словотвірним значенням *рўхлядь*, *чѣлядь*, *стѣрлядь*, назву рр. *Бѣбрадь*, у яких формант залишається постійно ненаголошеним. Ойконім виник шляхом трансонімізації гідроніма; пор. історичні варіанти назви річки: *Бершадка*, *Бершадѣ*, *Bersadám* (1579), *Bercad* (1-ої пол. XVII ст.) (СГУ, 46).

Бескиди — один із масивів Зовнішніх Карпат, який простягається від верхньої течії Дністра до р. Мізунька на Івано-Франківщині (Габорах, 24); *Бескид* (частина Карпат), *Бецад*, *Бецади* «т. с.», польська назва Західних Карпат *Beskid*, *Beszkid*, ст. *Beszcza*, ч. *Beskydy* (ЕСУМ, 1, 177). Оронім утворено шляхом онімізації ГТ *бескѣди*, діал. *бискѣти* «гори, гірський хребет», одн. *бѣскѣд*, *бѣскїд* «крутизна, прірва, яруга; скеля, гора», поширеного в східно- і західнослов'янських мовах (ЕСУМ, 1, 176–177). Походження твірного апелятива остаточно не з'ясовано. З кількох поширених етимологій найімовірнішими є дві — фракійська та іллірійська, що зумовлено дослов'янським заселенням Карпат відповідними індоєвропейськими племенами. Фракійську пов'язують зі збереженим в албанській мові *bjeſhke* «полонина, ряд високих гір» (ЕСУМ, 1, 177) або його

²⁹ Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. — К., 2001. — С. 12.

варіантом *bjeske* «пасовище в горах; гірський ліс; схил», реконструйованим А. В. Десницькою: пор. гірські хребти на півночі Албанії *Bjeshkët e Nëmuna* *Bjeshkët e Gjakovës* (Мурзаев, 83). Іллірійську аргументували А. Майер, О. Трубачов: іллір. **biz-kit-* / **biz-ket-* (< **buz*) букв. «буковий ліс» (ЕСУМ, 1, 177), що відповідає рослинним особливостям Карпат.

Бѣшка — річка, п. Інгульця п. Дніпра; *Бекиа* (1850–1853), *Бѣшка* (1891–1892), *Бѣшка* (1957), *Бѣшка* (СГУ, 47). Назва тюркського походження, утворилася складанням двох основ: *bes*, *beš* «п'ять» і *kaja* «скеля» за ознакою «багато скель, скелясті береги». Числівник *bes* «п'ять» має сакральну семантику в мусульманських народів, у топонімії його використовують у значенні «множинність»: пор. гідроніми *Бесташ*, *Беш-Баїрāk*, *Бештерек* та ін. (СГУ, 47). Українізація складеної назви **Бешикая* в однокомпонентну *Бешика* відбулася, очевидно, в українському козацькому середовищі XVI–XVII ст. унаслідок аналогії до високопродуктивних у цей період топонімів на **-к(а)**³⁰.

Отже, фрагмент «Короткого етимологічного словника топонімів України», в якому розглянуто частину назв на **Ба-** й **Бе-**, підтвердив реалізацію в українській топонімії трьох основних принципів номінації: 1) за відношенням до людини; 2) за відношенням до інших географічних об'єктів; 3) за внутрішніми властивостями денотата. У межах цих принципів реалізуються різні мотиви номінації, які відбивають конкретні ознаки, що лягли в основу внутрішньої форми географічних назв.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АТП	— Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 року / Упоряд. Д. О. Шелягін.— К., 1973.— 815 с.
Вербич	— <i>Вербич С. О.</i> Гідронімія басейну Верхнього Дністра: Етимологічний словник-довідник.— К., 2007.— 120 с.
ВТССУМ	— Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і ред. В. Т. Бусел.— К., 2001.— 1426 с.
Габораκ	— <i>Габораκ М. М.</i> Назви гір і полонин Івано-Франківщини : Словник-довідник.— 2-е вид.— Івано-Франківськ, 2008.— 500 с.
Галас	— <i>Галас К. Й.</i> 3 топоніміки Закарпаття // Ужгородський державний університет : Наук. зап.— Ужгород, 1958.— Т. 35.— С. 56–81.
ГЕУ 1	— Географічна енциклопедія України : В 3 т. / Відп. ред. О. М. Маринич.— К., 1989.— Т. 1.— 414 с.
Грінч. 1	— Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка.— К., 1996.— Т. 1.— 494 с.
ЕСЛГНПР	— Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак.— К., 1985.— 253 с.
ЕСУМ 1	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 1982.— Т. 1.— 631 с.
Іліаді	— <i>Іліаді О. І.</i> Слов'янські мовні релікти в топонімії Балкан.— К. ; Кіровоград, 2008.— 418 с.
Карп.	— <i>Карпенко О. П.</i> Гідронімікон Центрального Полісся.— К., 2003.— 317 с.
Мурзаев	— <i>Мурзаев Э. М.</i> Словарь народных географических терминов.— М., 1984.— 653 с.
Никонов	— <i>Никонов В. А.</i> Краткий топонимический словарь.— М., 1996.— 506 с.
Радлов	— <i>Радлов В. В.</i> Опыт словаря тюркских наречий.— Спб., 1893–1911.— Т. 1–4.
СГУ	— Словник гідронімів України.— К., 1979.— 780 с.
СНГТК	— <i>Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т. І.</i> Словник народних географічних термінів Кіровоградщини.— Кіровоград, 1999.— 222 с.

³⁰ Лучик В. В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя.— Кіровоград, 1999.— С. 31.

- СРФ — Никонов В. А. Словарь русских фамилий / Сост. Е. Л. Крушельницкий.— М., 1993.— 222 с.
- Фасмер 1 — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— 2-е изд., стереотип.— М., 1986.— Т. 1.— 576 с.
- Черепанова — Черепанова Е. А. Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья.— Сумы, 1984.— 456 с.
- Черепанова 1984 — Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-сумского полесья.— Сумы, 1984.— 275 с.
- Чучка — Чучка П. Прізвиза закарпатських українців : Історико-етимолог. словник.— Л., 2005.— 702 с.
- Шульгач — Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (Фрагмент реконструкції).— К., 1998.— 367 с.
- Шульгач 2001 — Шульгач В. П. Ойконімія Волині : Етимолог. словник-довідник.— К., 2001.— 189 с.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под. ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974–2007.— Вып. 1–33.
- Brückner — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.— 806 s.
- NMP 1 — Nazwy miejscowe Polski : Historia. Pochodzenie. Zmiany / Pod red. K. Ry-muta.— Kraków, 1996.— Т. 1.— 484 s.
- Profous 1 — Profous A. Místní jména v Čechách: Jejich vznik, původní význam a změny.— Praha, 1954.— D. 1.— 821 s.

V. V. LUCHYK

SKETCHES FROM THE «CONCISE ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF UKRAINE'S TOPONYMS». 2

The article suggested etymology of most Ukrainian toponyms that start with the letter **B** (names on *Ba-* and *Be-*). We consider a variety of names for their origin, but unlike *A*-place-names, they are mainly autochthonous. Among them are specific bases or adopted Ukrainian formations, pre-Slavic, South-Slavic, West-Slavic, South-Romance, Germanic, Thracian, Turkic and other toponyms.

Keywords: etymology, dictionary, toponym, origin, hydronym, proper noun, oikonym.

СЛОВ'ЯНСЬКІ NOMINA LOCІ, УМОТИВОВАНІ ТЕРМІЧНОЮ СЕМАНТИКОЮ

Статтю присвячено історико-етимологічному аналізу групи слов'янських лексем з коренем псл. **gor- / žar-*, уживаних на позначення як фізіогенних, так і культурних об'єктів. Автор реконструює праслов'янські відповідники деяких із них, встановлює їхні дериваційні моделі, семантичні різновиди та ізголоси їхньої рефлексії, простежує паралелі в інших гніздах з етимонами термічної семантики.

Ключові слова: слов'янські мови, історико-етимологічне гніздо, праслов'янська мова, рефлексія, етимон, семантика, деривація.

Гніздовий підхід є важливим напрямом в історико-етимологічному вивченні лексики слов'янських мов¹. Продовжуючи й розвиваючи принципи порівняльно-історичних студій на рівні словникового складу, цей підхід зближується з історичною типологією, підтверджуючи висновок В. К. Журавльова про те, що сучасна компаративістика поєднає генетичний та типологічний підходи².

Одним з істотних аспектів гніздового підходу до історико-етимологічного вивчення лексики споріднених мов є дослідження тематичних груп слів у межах генетичних гнізд — одного або й кількох, об'єднаних спільним значенням етимона. Таке дослідження передбачає встановлення дериваційних моделей лексем певного тематичного ряду, реконструкцію їхніх правовних відповідників, фіксацію більш або менш конкретних збігів і розбіжностей щодо еволюції первісного кореня в його формальних та семантичних похідних, простеження ареального розподілу в рефлексії тих чи інших рис реконструйованих праформ, дослідження паралелей у синонімічних гніздах і на цьому ґрунті відновлення відповідних синонімічних груп на рівні правови тощо.

В історико-словотвірному гнізді кореня псл. **gor- / žar-* важливе місце посідають слова із загальним первісним значенням «предмет, що зазнав дії вогню». У цій групі найпоширенішими є однокореневі іменники з вокалізацією *o* в ступені подовження *a* (та сама вокалізація властива й пізньопраслов'янському дієслову **garati*). На основі наявних у різних слов'янських мовах континуантів реконструюються два типи субстантивних основ — псл. **garь* і **garь* із принципово тотожною семантикою.

Псл. **garь* реконструйовано авторами Етимологічного словника слов'янських мов на підставі сербсько-хорватського і східнослов'янських рефлексів,

¹ Мельничук А. С. Об одном из важных видов этимологических исследований // Этимология 1967.— М., 1969.— С. 57–67.

² Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Бирнбаум Х. Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции.— М., 1987.— С. 493.

таких як схв. *gār* (ч. р.) «сажа, окалина», рос. діал. *gar* «вигорілий ліс; неприємний запах; засмага», укр. *gar* «що-небудь горіле і дрібні часточки від нього, які піднімаються в повітря», бр. *gar* «що-небудь знищене вогнем», діал. *gar* «т. с.; опік, обпалене місце» (ЕССЯ³, 6, 101–102). Цей перелік можна розширити також за рахунок укр. поліс. *gar* «вигоріле місце» (ПЭЛС, 180), бр. (мн.) *гары* «вигоріле місце на торф'яному болоті» (Касьярович, 78), а також і болг. *гаро* «звичай палити багаття на першому тижні Великого посту» (Геров, 1, 210).

Схв. *gār* і його суфіксальні похідні, крім значення «залишки вогню», у говірках уживаються для найменування грибового захворювання злакових рослин головної (*Ustilago*), при якому зерно перетворюється на чорний пил або тверду чорну масу, що нагадує сажу, пор. схв. *gar* (*овсени гар, гара у / на овсу, гара в јечму, гара у просу*), *гарка, гареж, гарежина* «т. с.» (ЛППЧ, 76–77). У плані мотиваційного паралелізму показові інші позначення подібного явища у сербсько-хорватській та інших слов'янських мовах, пор. рос. діал. *головня, изгарь, изгарина*, бр. поліс. *сажа, галавешка, галаўня*, болг. *горилка* «хвороба виноградної лози» (БЕР, 1, 266), п. *zgorzel* «ріжки», схв. *палеж* «т. с.» і под. В основі цих номінацій лежить ознака «обгорілий до чорноти», пор. ад'єктиви: болг., схв. *gar* «чорний, як сажа; сірий, як попіл» < псл. **garь(jь)* (ЕССЯ, 6, 102), а також укр., рос. *головня* «обвуглене поліно».

Таким чином, праслов'янський субстантив **garь* є поширеним у східнослов'янському та частково — у південнослов'янському ареалах. Дериваційно він представляє той самий тип відкоренових імен, що й **varь* стосовно псл. **variti*, **palь* щодо **paliti* і **pekь* щодо **pekti*, але з тією істотною різницею, що псл. **garь* у жодному зі своїх континуантів не виявляє значення «жар, висока температура, спека», властивого наведеним паралелям.

Псл. **garь* (ЕССЯ, 6, 102) (той самий тип, що й псл. **žarь*, відтворене в рос. діал. *жарь* «клубня» і стп. *žarz* «жар, полум'я») є іменником ї-основ, який реконструюється на підставі численних російських продовжень, а також відповідників в українській, сербсько-хорватській і нижньолужицькій мовах: укр. діал. *гарь* «випалене місце в лісі» (СНГТК, 55), схв. *gār* (ж. р.) «сажа, окалина», топонім *Gari* (RHSJ, 3, 104), ст.нл. *gař (gar)* «випалене місце», топонім *Gar, Gary, Garej* (Эйхлер, 192). Одна з ранніх фіксацій рос. *гарь* представлена у Срезневського: *гарь* «випалене місце в лісі» (Срезн., 1, 510). Староросійські лексеми *гарь, гари* (мн.) тлумачаться як «випалене або вигоріле місце в лісі; випалена ділянка лісу, призначена під рілля» (СлРЯ XI–XVII вв., 4, 12). Сучасна російська лексема *гарь* властива як літературній, так і діалектній мові, пор. рос. *гарь* «що-небудь горіле; вигоріле або випалене місце в лісі; випалений ліс; пожежа, лісова пожежа; випалене місце в лісі, призначене для сівби, але не розчищене й не зоране; ліс, що виріс на вигорілому місці; заболочене місце, що поросло невеликим лісом; місце в лісі, розчищене для косовиці; випалене місце в полі; ліс; далекі сіножаті; поле; сіно з високих місць, полів; туман від спеки; дим, що стоїть у повітрі влітку; вигоріле місце в лісі» (СРНГ, 6, 150), *гар, гари* «хати, у яких старообрядники спалювали себе» (Покровский, 42), топоніми *Гар, Гари* (Мурзаев, 140–141). Таким чином, рефлекс псл. **garь*, на відміну від **garь*, відзначаються значно ширшим діапазоном семантичних рефлексів.

Інший різновид субстантивів на -ї з о-вокалізацією кореня виступає в псл. **gorь*, реконструйованому нами з рос. діал. *горь* «випалений пожежею лісовий простір» (СРНГ, 7, 80) і п. *gorz (górz)* «пожежа, попелище; печія, прагнення ба-

³ Список скорочень див. у кінці статті.

гатства» (SW, 1, 878). У Словнику польської мови XVI ст. форма *górz* подається як фонетичний варіант слова *gorze* «ліхо» (SP XVI, 8, 37). Аналогічне значення мають інші паралелі — п. *górz*, ч. *hoř* (Bartoš, 101) і словін. *gôř* (Lorentz, 1, 287). Ці утворення слід розглядати як значеннєво паралельні формаціям, що зводяться до псл. **gor'e*, **gor'ьjъ*, **gorьkъ(jъ)* і співвідносяться з іменною основою **gori-* (ЕССЯ, 7, 54).

Псл. **garišče* з основою псл. **gar-*, розширеною формантом з локативною семантикою *-išče*, відображене у схв. *гариште* «пожарище, попелище, кострище», болг. діал. *гариште* «знищене пожежею місце в лісі», топоніми *Гарище*, *Гарището*, а також у рос. діал. *гáрище* «пожарище» (ЕССЯ, 6, 101). Формально і семантико-дериваційною паралеллю рефлексів псл. **garišče* є зафіксовані в кількох слов'янських мовах слова з кореневим *o*, пор. схв. *гòриште* «вогнище; попелище, пожарище» (РСКНД, 1, 534), слн. *gorišče* «пожарище» (Pl., 1, 234), а також укр. діал. *(торфо)горище* «випалене місце на болоті» (СНТК, 194), що їх, на нашу думку, можна розглядати як безпосередні похідні псл. **garišče*, співвідносного з псл. **gorěti*.

Як на відповідники псл. **garišče* і **garišče* в ширших межах макронізда псл. **gor-* / **zar-* можна вказати на **žarišče*, **gorělišče* та **žalisko* (див. далі), а в інших слов'янських гніздах термічної семантики — на псл. **žьglisko* / **žglišče* (збережене в польській мові), **pališče* / **palenisko* (рефлекси у верхньолужицькій, сербсько-хорватській та словенській мовах, укр. діал. *(no)палище*)⁴, псл. **repelišče* (східно- та південнослов'янські свідчення), псл. **pečišče* з огляду на укр. *печище* «випалене сонцем місце» (Гр., 3, 149), псл. **ognišče* (укр. *вогнище*, рос. діал. *огнище* «випалене або вигоріле місце в лісі, гар; багаття» (Іванова, 306), п. *ognisko*, схв. діал. *ognišče* (Glossar, 331)).

Псл. **gorěvina* відновлюється на матеріалі схв. *горевина* «пожежа, пожарище; обгоріла частина предмета» і рос. діал. *горевина* «випалене місце в лісі» (ЕССЯ, 7, 43). В. М. Топоров згадує російську лексему в контексті етимології генетично спорідненого прус. *garrewingi* «пристрасний, палкий, гарячий», убаваючи первинний зв'язок формантів слов. *-ev-* і прус. *-ew-* (ПЯ, 2, 166–168). Ми відносимо сюди також мак. *гаровина* «попіл від згорілої соломи, гар» (РМД, 1, 94) і болг. діал. *гарџина* «попіл, шлак» (БЕР, 1, 230). Формант *-ev-* виділяється, крім того, у топонімі схв. *Гаревина* «назва рівнини в народній пісні» (РСКНД, 1, 534). Та сама модель, що й у псл. **gorěvina*, представлена у схв. *paljevina* «назви річки й лісу в Сербії» (RHSJ, 9, 595).

Поряд із зазначеними похідними із суфіксами *-evina* / *-ovina* (де формант *-ina*, розширений елементом *-ev-* / *-ov-*, є залишком давніх іменних основ на *-i*, *-o* або ж таким, що виник під впливом прикметників на *-ev-* / *-ov-*) слід згадати болгарський діалектизм *гарина* «місце, підготовлене для посадки чого-небудь» (БЕР, 1, 230) і топоніми болг. *Гарина*, *Гарина*, а також *Гарчина* (там же) і, крім того, укр. діал. *горинь* «випалене місце на лузі» (СНТК, 62).

Псл. діал. **gorica* (*-ica* < **-ika*) відбито лише в нижньолужицькому *górica* «випалене місце на полі» (Мука, 1, 299). Розширений варіант суфікса *-ica*, *-nica* зафіксовано в топонімі болг. *Гареница* «балка» (БЕР, 1, 230). Словотвірна моде-

⁴ Черниш Т. О. Деякі моделі іменників зі значенням «пожежа, випалене місце» у генетичному гнізді псл. **paliti* // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад. Леоніда Булаховського: Ювілейний випуск до 120-річчя з дня народження. — К., 2009. — С. 222–228.

ль з елементом *-ica*, так само як і з *-ina*, у цілому належить до малопродуктивного серед дериватів псл. **gor-* / **zar-* типу.

Найчисленнішою є група слів зі значенням «випалене або вигоріле місце», що складаються з основи активного дієприкметника минулого часу псл. **gorěl-* і афіксів типу *-išče*, *-nikъ* тощо.

Реконструйоване нами псл. **gorėlišče* відображене в рос. діал. *горелище* «палаюче торф'яне болото» (Іванова, 92), укр. поліс. *горілище* «випалене місце» (ПЭЛС, 180), бр. *garėlišca* «т. с.» (ТСБМ, 2, 36), схв. *горелиште* «попелище» (RHSJ, 3, 196), слн. *gorėlišče* «пожарище» (Pl., 1, 234). У словнику Дювернуа зафіксовано субстантив болг. *горилище* «палаюче багаття», що є семантичною паралеллю бр. діал. *garėlišca* «багаття» (НС, 99). Таким чином, ареал поширення рефлексів псл. **gorėlišče* охоплює східнослов'янські й частково — південнослов'янські мови. Різновид іменників аналогічної семантики від дієприкметників з основою на *-l-* представлено такими лексемами, як ст. рос. *горелка* «вигоріле або випалене місце в лісі» (СлРЯ XI–XVII вв., 4, 84), *горельй* «селянин, потерпілий від пожежі» (там же) (пор. у плані ширшої структурно-семантичної аналогії слова типу ст. рос. *пожарный* «т. с.» (там же, 16, 94–95) і схв. *изгорелица* «погорілець» (СХР, 166)), рос. діал. *горелка* «головешка» (Іванова, 92), схв. *горелотина* «попелище, опік» (RHSJ, 3, 196), укр. діал. *горілля* «випалене місце на лузі» (СНГТК, 62), *горілля*, *погорілля* «випалене місце» (ПЭЛС, 180), *горіляк* «т. с.» (там же). Основа псл. **gorěl-*, розширена елементом *-n-*, представлена в субстантивах на зразок рос. діал. *горельник* «вигоріле або випалене місце в лісі» (Іванова, 92) і укр. *горільник* (*горільняк*) з тим самим значенням (ПЭЛС, 180).

На підставі п. *gorzel* «полум'я» (SJPD, 1, 1242) і рос. діал. *горель* «випалене або вигоріле місце в лісі, гар» (Іванова, 92) видається за можливе встановити польсько-російську ізоглосу, що відображає псл. **gorėľ*. Мабуть, сюди ж слід віднести і слн. *goril* із тлумаченням «o goreli suši» (Pl., 1, 234), що дозволить розширити ареал континуантів псл. **gorėľ* і на південнослов'янську підгрупу. Ця праформа належить до того самого типу субстантивів, що і псл. **bėľ*, **gnilь*, **prėľ* тощо. Структурним варіантом п. *gorzel* є п. *gorzelec* (пор. віддієприкметникові іменники п. *gnilec* «цинга», *opilec* «пияк»), зафіксований тільки в Словнику польської мови XVI ст. із тлумаченням «імовірно, жар чи окріп» (SP XVI, 8, 37). Зауважимо, що п. *gorzelec* зафіксовано на чотири століття раніше за твірне *gorzel*.

У діапазоні значень слів, які продовжують псл. **garь*, **garь*, **garišče*, **gorėlišče* і под., постійним є лексико-семантичний варіант «випалене місце (у лісі)». Слова з коренем **gor-*, так само як і з коренями **zar-*, **žeg-*, **pal-*, що позначають (навмисно) випалене місце в лісі, є свідченням давнього примітивного способу обробітку землі — підсічно-вогняного (лядного) господарства⁵. Зокрема, більшість субстантивів з коренем псл. **gor-*, пов'язаних із семантикою підсіки, є похідними від префіксальних дієслів псл. **vygorėti*, **vygarati*, **jьzgorėti*, **jьzgarati*, **pogorėti*.

Псл. **vygarь* / **vygarь*, **vygorь* / **vygorь*, співвідносні з дієсловами псл. **vygorėti*, **vygarati* «вигоріти, згоріти дотла», реконструюються нами на підставі

⁵ Черниш Т. О. Реконструкція внутрішньої форми лексичних реліктів праслов'янської доби у галузі підсічно-вогняного господарства // Мовознавство.— 1991.— № 6.— С. 25–30; Куркина Л. В. Термины подсечно-огневого земледелия в составе праславянского словаря // Praszowieńszczyzna i jej rozpad.— Warszawa, 1998.— S. 207–221; Куркина Л. В. Термины горения в контексте культуры раннего земледелия // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология : Материалы междунар. науч. конф.— Екатеринбург, 2009.— С. 149–153.

рефлексів, послідовно представлених у північнослов'янській підгрупі мов, пор. ст.рос. *выгарь* «випалене місце в лісі, гар» (СлРЯ XI–XVII вв., 3, 192), рос. діал. *выгарь* «підсіка» (Даль, 1, 285), «залишки від згоряння чого-небудь; випалене місце в лісі; болотисте місце, де раніше ріс згорілий ліс; яма, наповнена водою, що утворилася після пожежі торф'яних боліт» (СРНГ, 5, 263), *выгар* «т. с.; залишки від згоряння чого-небудь; джерело; ямка, заглибина під корінням великих дерев» (СРНГ, 5, 253), а також *выгарок*, *выгорок* «вигоріле місце в лісі, на болоті» (там же); ст.укр. *вигар*, *вигариско* «випалене місце» (Жел., 1, 71), укр. *вигарки* «залишки від згоряння чого-небудь» (СУМ, 1, 372), укр. поліс. *вигар*, *вигарь*, *вігар*, *вигари*, *вигора*, *вигарок*, *вигор*, *вигорина* «випалене місце в полі або на болоті» (ПЭЛС, 180), діал. (кіровогр.) *вигар* «випалене місце в лісі» (СНГТК, 39), *вигаринка* «випалене місце на полі» (там же), *вигір* «випалене місце на болоті» (там же, 40), бр. діал. *выгар(ка)* «місце, яма, де вигорів торф» (СБГ, 1, 347), *выгарка* «вигоріле місце, наповнене водою; викопаний поблизу дому ставок» (Каспярович, 64), *выгыр* «болотиста галявина серед поля; місце на болоті, де вигорів торф» (Бялькевіч, 117), *выгаращча*, *выгарышча* «місце, на якому була лісова пожежа» (СБГ, там же); ч. (морав.) *vyhor* «висохлі посіви» (< *vyhořet*) «висохнути (як правило, про поле або рослинність)» (Machek ESJČ, 177), діал. *věhor* «неврожайне місце» (там же), слц. *vyhorelec* «потерпілий від пожежі» (СлцРС, 611), вл. *wuhorjenca* «випалене сонцем місце» (Zeman, 545) (пор. вл. *všitko je vuhogorilo* «усе зав'януло»). Найпослідовнішою є східнослов'янська рефлексация псл. **vygarь*, **vygarь*, **vygorь*, особливо в українських і білоруських діалектах, де семантика «болотисте місце, місце пожежі на торф'яному болоті; яма, наповнена водою» і под., очевидно, є наслідком перетворення первинного загального значення «випалене місце або ліс». Крім псл. **vygarь(ь)*, видається можливим реконструювати й псл. **vyžarь* з подібною семантикою, пор.: бр. діал. *выжар* «місце, де вигорів торф» (СБГ, 1, 352), *выжары* «болото» (Сцяшко-віч, 95), *выжарыны* «вигорілі місця, де не росте трава» (СБГ, там же). В Етимологічному словнику білоруської мови лексема *выжар* зіставляється з укр. діал. *вижар* «невелика балка» і п. *вуžар* «вигоріле місце на болотистій місцевості, де збирається вода» (ЭСБМ, 2, 256). Там же висловлюється думка, що ареал поширення цього слова і його незвичайна для східнослов'янських мов семантика свідчать про можливість калькування лит. *išdaga* «вигоріле місце» (< *dāga* «спека») (там же). На нашу думку, це трактування є дещо непереконливим, оскільки, по-перше, структурний тип бр. *выжар* належить до провідних у рамках аналізованої групи лексики (пор. *вигар*, *вигарь*, *вигор*), і, по-друге, у випадку калькування литовської моделі ймовірнішим було б слово типу **из-жег-* з огляду на лит. *išdaga* < *dėgti* «палити», етимологічно спорідненого з псл. **žegti* «т. с.».

Дериваційно-семантичною паралеллю рефлексів псл. **vygarь*, **vygorь*, **vyžarь* є однокореневі девербативи з префіксом псл. **jъz-*: **jъzgarь*, **jъzgarь*, **jъžarь*, похідні відповідних префіксальних дієслів псл. **jъzgorěti*, **jъzgarati*, **jъžariti*. В Етимологічному словнику слов'янських мов праформи **jъzgarь* та **jъzgarь* реконструюються на підставі багатого фактичного матеріалу трьох східнослов'янських мов, а також одиничних рефлексів у інших слов'янських мовах у складі групи варіантів псл. **jъzgara* / *jъzgarь* / *jъzgarь*, яким присвячено окрему статтю (ЕССЯ, 9, 27–28). Семантичний діапазон континуантів цих пралексем, як правило, обмежується вказівками на що-небудь, пов'язане з руйнівним впливом вогню чи високої температури і що у внутрішньомовному плані мотивується дієсловами псл. **jъzgorěti*, **jъzgarati* «вигоріти, знищитися у вогні», пор. ст.рос. *изгара* «шлак» (СлРЯ XI–XVII вв., 6, 133), *изгарь* «те, що зали-

пилося після вигорання масла» (там же, 134), рос. діал. *изгър, изгърь* «перегоріле залізо; окалина, горілі лусочки від кування заліза; шлак; узагалі все перегартоване, перегоріле або перепріле», *изгарь* «ріжки в житі» (Даль, 2, 18), діал. *изгарь* «окалець; стара зношена шкіряна річ, недоброякісний товар, брак; хвороба зернових; дрібний холодний дощ» (СРНГ, 12, 115), «сажа, попіл» (СРДГ, 2, 38), ст.укр. *Згар, Згарь* «назва ріки в Подільській землі» (ССУМ, 2, 392), бр. діал. *згара* «заграва від пожежі» (ЛП, 38). До цих відповідників можна додати укр. *згарь* «вигорілий ліс» (Гр., 1, 137), *згарище* «випалене поле» (СУМ, 3, 509), болг. діал. *изгор* «місце, на якому згорів будинок, попелище» (БРС, 209), схв. заст. *izgâr* «догорання» (RHSJ, 4, 167), словін. заст. *zgara* «зануда, буркун» (Sychta, 6, 225).

Псл. **jъzgarišče* з локативною семантикою відновлюється нами на матеріалі його континуантів в українській та сербсько-хорватській мовах, пор. укр. *згарище* «пожарище» (СУМ, 3, 504), діал. поліс. *згарище* «випалене або вигоріле місце в лісі; випалене місце в лісі, що поросло травою або іншою рослинністю» (ПЭЛС, 180), діал. «випалене місце в лісі, лісонасадженні чи полі» (СНГТК, 84), *згароці* (мн.) «випалене місце в лісі» (там же), схв. *згариште* «пожарище, попелище» (РСКНД, 1, 534). У Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст. фіксується паралельна форма з *о* в корені — *изгорище* «пожарище» (1, 426), пор. діал. (кіровогр.) *згорище* «випалене місце в лісі, на лузі чи полі» (СНГТК, 84) і, як відображення твірного дієслова, укр. діал. *згоряний* у сполучі *згоряна місцина* «випалене місце на полі» (там же). Подібне локативне значення спостерігається також у слц. *zhorenisko* (СлцРС, 681). Фонетична й лексична відповідність слів укр. *згарище* і схв. *згариште* дає підставу говорити про українсько-сербсько-хорватську лексико-дериваційну ізоглосу.

Псл. **jъzzarъ* відбите в основному в західнослов'янських продовженнях, що послідовно засвідчують семантичний зв'язок із технологією підсіки і, отже, належать до архаїзмів (ЕССЯ, 9, 103).

До слов'янських географічних термінів із коренем **gor- / *zar-* також належать псл. **ugorъ / *ugarъ* та **zarъ, *zar(ov)išče* і їхні рефлексі. На нашу думку, **ugorъ / *ugarъ* мало внутрішню форму **q-gorъ / *q-garъ* із первісним дослівним значенням «не-поле», тобто «непридатна для підсіки земля», що могло конкретизуватися як «переліг, земля під паром»⁶.

Пара слів **zarъ, *zar(ov)išče* виявляє зв'язки з архаїчним ритуалом спалення мерців. Псл. **zarъ* (< **gērъ*) і його деривати з найдавніших часів позначали процеси, стани і предмети, пов'язані з вогнем, горінням, жаром⁷. Цьому відповідало те, що культ вогню був істотною частиною язичницьких вірувань давніх слов'ян⁸. За Б. О. Рибаківим, одним зі способів поховання небіжчиків у прадавніх слов'ян, поряд із похованням (інгумацією) у скорченій позі під пласкими курганними насипами, був успадкований ще з пізнього Трипілля звичай кремації, пережитки якого зберігалися ще в XI ст. і були описані Нестором-літописцем⁹.

⁶ Детальніше див.: Черниш Т. О. Реконструкція внутрішньої форми лексичних реліктів... — С. 25–30.

⁷ Про етимологію псл. **zarъ* див.: Черниш Т. О. Семантична структура словотвірного гнізда слів з коренем **zar- / *zer-* у слов'янських мовах // Мовознавство. — 1984. — № 2. — С. 55–61.

⁸ Лукінова Т. Б. Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян // Слов'янське мовознавство : IX Міжнар. з'їзд славістів [Доповіді]. — К., 1983. — С. 99–100.

⁹ Рибаків Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 252.

Н. Ф. Лавров зазначає, що в «Повісті временних літ» є відомості про похоронні обряди радимичів, сіверян і в'ятичів: «Аще кто умряше, творяху тризну над ним, и носемь творяху краду велику, и възложяху на краду мертвеца, сожъжаху и посемь, собравше кости, вложяху в судину малу, и поставляху на столпе на путех, еже творять Вятичи и ныне» (Лаврентіівський літопис)¹⁰.

У зв'язку з цими фактами показовим є зміст деяких спільнослов'янських слів відповідної семантики, що мають глибоку історію і входять до етимологічного гнізда псл. **gor-* / **žar-*, пор. п. *žarek* «труна, могила» (SGP, 6, 434), *žarzyzna* «жертва, що повністю спалюється на вівтарі» (SW, 8, 696), слц. *žiarový hrob*, *žiarové pohrebisko* «місце із залишками спалених трупів» (SSJ, 5, 801), схв. *жапа* «посудина з попелом небіжчика» (РСКНЈ, 2, 15), слн. *žàra* «урна, зольник» (SRS, 737). Місця, куди зносилися такі посудини (тобто *жапи*) з останками померлих, називалися *жапищами*¹¹.

Східнослов'янські слова на зразок укр. *жапище* мають відповідники в південнослов'янських мовах, які збігаються з ними в структурно-дериваційному відношенні, хоча семантика кремації в них відсутня, пор. схв. *žarište* (*garište*) «місце, на якому згорів будинок» (RHSJ, 9, 248), слн. *žarišče* «фокус (променів)» (SRS, 737), мак. *жапиште* «вогнище, вогонь; фокус (променів)» (PMJ, 175). Власне значенневою паралеллю сх.сл. *жапище* є ч. застар. *žářiště*, *žároviště* (зокрема у словосполученні *pohanské žár(ov)iště*). Одним із лексико-семантичних варіантів цих слів (із позначкою «археологічне») є «місце, де спалювали мерців; місце, де поховано попел померлих» (пор. також сучас. ч. *žároviště* «місцевість, відведена під печі крематорію» (SSJČ, 4, 903)). На цій підставі ми реконструюємо праформи псл. *žarišče, *žarovišče зі значенням «місце спалення мерців».

Крім того, у деяких північнослов'янських мовах семантика трупоспалення як язичницького способу поховання зберігається у словах з основою **žal-* із субституцією І замість спільнослов'янського *r* у псл. **žar-*¹². Праслов'янський характер цих слів підтверджує низка дієслівних рефлексів, пор. рос. діал. *жа́леть* «при готуванні солоду — нагріватися і бродити (про зерно)» (СРНГ, 9, 63), бр. *жа́лецъ* «горіти без полум'я», *зажа́лецъ* «зайнятися без полум'я» (Янкоўскі, 71), *ужа́лецъ*, *ужа́лецца*, *ужа́лицца* «утушуватися, упріти» (Юрчанка, 203; Бялькевіч, 455; НС, 137), укр. діал. *жа́літи* «псуватися» (про харчові продукти) (МСБГ, 2, 48), нл. діал. *vāžžalać* «догоряти» (Мука, 2, 1138), *žžalać* «розжарювати, розпалювати» (там же, 1438). Особливо поширені дієслова цього типу в кашубському ареалі, пор. словін. *žalēs* (і похідні вербативи з префіксами *pa-*, *roz-*) «горіти, жевріти, обвуглювати(ся), розжарювати(ся)» (Lorentz, 3, 1151), кашуб. *žalēć* «палити, розжарювати» (Ramułt, 275), *žâlēć sq* «тліти, жевріти, шарітися (особливо від злості, сорому чи високої температури)» (Sychta, 6, 268), п. діал. *žalić się* «жевріти, горіти без полум'я» (SW, 8, 687) (щодо останньої атестації В. Борись

¹⁰ Лавров Н. Ф. Религия древних славян // Супрун А. Е., Калюта А. М. Введение в славянскую филологию. — Мінск, 1981. — С. 233.

¹¹ Там же.

¹² Альтернативні етимології див.: Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков : Чередования. Именные основы. — М., 1974. — С. 15 (реконструкція, з покликанням на Г. Ільїнського, кореня псл. **gol-* / *gōl-* / *gěl-* / *gyl-* «горіти, палати, тліти»); Петлева И. П. Этимологические исследования по славянской лексике. III. Рус. *нежелеть*, *жа́леть* «преть», слц. *želiť*, п. *želiwo* // Этимология 1973. — М., 1975. — С. 45 (тлумачення псл. **žal-* як континуанта іє. **g^hel-* «блищати, сяяти; жовтий, зелений, голубий, сірий»); про слов'янські дієслова з коренем **žal-* див. також: Супрун А. Е. Белор. диал. *жу́ляць*, *жа́лецъ* «тлеть» и их инославянские параллели // Езиковедински проучвания : В чест на академик Вл. Георгиев. По случай седемдесет години от рождението му. — София, 1980. — С. 268–272.

зазначає, що це дієслово на власне польському терені невідоме і що його слід кваліфікувати як кашубське¹³). З огляду на семантику рефлексів псл. **žalēti* можна говорити про їхню змістову подібність із континуантами псл. **žarēti* «тихо горіти, жевріти» (укр. *жарі́ти*, п. *żarzyć*, слн. *žarēti*), що у свою чергу підтверджує етимологічне зближення дієслівних утворень із коренями **žal-* і **žar-*.

Ще багатшим і доказовішим у цьому плані є матеріал, пов'язаний з іменними дериватами **žal-*. Семантика обряду трупоспалення, на наш погляд, прочитується у словах типу ст.-сл., друс. *жаль* «труна, цвинтар» (Срезн., 1, 845), рос. діал. *жальник*, *жальнік* «бідний будинок; (заст.) могильний насип; місце під ялинкою в ялиннику, де зазвичай ховали нехрещених дітей; місце давнього поховання, зазвичай на узвишші, порослому лісом, деревами» (СРНГ, 9, 68), *жаль* «місце спільного поховання, куди складалися трупи, які знаходили на дорогах; могильні насипи над могилами покручеників (робітників на відхідних промислах)» (там же), бр. *жальня*, *жальнік* «могилки» (SEK, 5, 313), п. *žalik* «урна з попелом померлого» (SW, 8, 687), *žale*, *žalisko*, *žalnik* «дохристиянські поховання спалених небіжчиків» (там же); до польських відповідників слід додати топонім *Żale* (назва язичницького місця поховання в кашубському ареалі) (SEK, 5, 313).

А. С. Львов натомість стверджує, що подібні слова є рефлексами іє. **gēl-* «збирати в купу, стискати, м'яти» і первісно позначали надгробні будівлі на тих могилах, де не було спалювання трупів¹⁴. Однак іще Ф. Міклошич зазначив, що словом *žale* називали як сучасні могили, так і могили зі спаленими в них трупами (Mikl., 406). Питання про те, чи не є п. *žal*, подібно до лат. *urna*, умотивованим значенням спалювання, порушив у своєму етимологічному словнику А. Брюкнер (Brückner, 661). Ми дотримуємося саме такого погляду й виводимо псл. **žalb*, **žalisko*, **žal'nik* із псл. **žalēti*, **žaliti* «горіти, палати, жевріти». Переконливим аргументом на користь етимологічного зв'язку псл. **žal-* із гніздом псл. **gor-* / **žar-* є відомості нижньолужицької мови, де в основах дериваційно паралельних відображень **žal-* / **žar-*¹⁵ поряд із фонетичною варіативністю спостерігається стабільність семантики, пор., з одного боку, нл. *žal* «горе, досада, туга», *žaloba* (вл. *žaroba*) «т. с.», *žalob'eńe* «плач, ридання, дорікання», *žaloć*, *žalościeńe* «т. с.», *žalowar* «про того, хто в жалобі», *žal* «зневіра, смуток» і, з другого, — *žarba* «смуток, горе, нарікання», *žaroba* «т. с.», *žariš* «пikлуватися, охороняти; обманювати, займатися здирництвом» (Мука, 2, 1136–1139). Семантика нижньолужицьких рефлексів псл. **žal-* у загальнослов'янських масштабах відповідає співвідношенню назв місць поховань із коренем **žal-* і слів із вторинним значенням псл. **žalēti* «жаліти, оплакувати, бути в жалобі». Л. Т. Вигонна слушно підкреслює, що узагальнено-емоційне значення псл. **žalb*, **žalēti*, яке нині є поширеним і спільнослов'янським, має оцінюватись як вторинне, оскільки поєднання в межах спільного етимологічного гнізда семантем горіння (спалювання) і болю (суму) є характерним для індоевропейських мов (пор. дінд. *śōkaḥ* «полум'я, жар; страждання, горе») ¹⁶. Інакше кажучи, наявність семантичного варіанта «сумувати; горе» у значеннєвій структурі слів із вихідним значенням

¹³ Boryś W. Archaizmy w leksyce kaszubskiej // Popowska-Taborska H., Boryś W. Leksyka kaszubska na tle słowiańskim. — Warszawa, 1996. — S. 195–196.

¹⁴ Львов А. С. Заметки о словах // Рус. яз. в нац. шк. — 1959. — № 1. — С. 66.

¹⁵ Аналогічне явище спостерігається в дублетах основ типу **dobr-* / *dobl-*, **bher-* / *bhel-* «блищати» тощо (Див.: Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование. — М., 1955. — С. 65).

¹⁶ Вигонная Л. Ц. (без назви) // Беларуско-польскія ізалексы. — Мінск, 1975. — С. 24.

«горіти, палити» є цілком закономірним і становить важливу типологічну рису еволюції даного розряду лексики.

Відповідно псл. **žarь*, **žarišče* і **žalbь*, **žalisko* слід розглядати як етимологічні кореляти, що походять від праслов'янських основ **žar-* / **žal-*, які становлять результат розвитку кореня іє. **g^hher-* / **g^hhor-* і його I-дублета **g^hhel-* з тождною семантикою «горіти, палати». Використання континуантів псл. **žalbь* для позначення могильних споруд і пагорбів, не диференційованих щодо способу поховання (як у рос. діал. *жаль*), є результатом деетимологізації давнього **žalbь*, **žalьnikь* і узагальнення первинного значення «могила зі спаленим тілом (попелом)» > «поховання взагалі».

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БЕР	— Български етимологичен речник / Съст. В. Георгиев, И. Заимов, Ст. Илчев.— София, 1971–2002.— Т. 1–6.
БРС	— Беларуско-руські слоўнік / Пад рэд. К. Крапівы.— М., 1962.— 1048 с.
Бялькевіч	— <i>Бялькевіч І. В.</i> Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны.— Мінск, 1970.— 509 с.
Г	— <i>Грінченко Б. Д.</i> Словарь української мови.— К., 1907–1909 (перевид. фотоспособом.— К., 1958).— Т. 1–4.
Геров	— <i>Геров Н.</i> Речник на българския език.— София, 1975–1978.— Т. 1–6.
Даль	— <i>Даль В.</i> Толковый словарь живого великорусского языка.— СПб. ; М., 1880 (перевид. фотоспособом.— М., 1981).— Т. 1–4.
Жел.	— <i>Желехівський Є., Недільський С.</i> Малоруско-німецький словар.— Л., 1886.— Т. 1–2.
Иванова	— <i>Иванова А. Ф.</i> Словарь говоров Подмосковья.— М., 1969.— 598 с.
Касьярович	— <i>Касьярович М. І.</i> Віцебскі краёвы слоўнік.— Віцебск, 1927.— 371 с.
ЛП	— Лексика Полесься. Материалы для полесского диалектного словаря.— М., 1968.— 476 с.
ЛППЧ	— Лексика Полесься у прасторы і часе.— Мінск, 1971.— 214 с.
МСБГ	— Матеріали до словника буковинських говірок.— Чернівці, 1971.— 60 с.
Мурзаев	— <i>Мурзаев Э. М.</i> Словарь народных географических терминов.— М., 1984.— 653 с.
НС	— Народная словотворчась.— Мінск, 1979.— 334 с.
Покровский	— <i>Покровский М. М.</i> Несколько вопросов из области семасиологии // Филол. обозрение.— 1897.— № 12.— С. 57–99.
ПЭЛС	— Полесский этнолингвистический сборник.— М., 1983.— 286 с.
ПЯ	— <i>Топоров В. Н.</i> Прусский язык. Словарь. А–Д.— М., 1975.— 399 с.
РМЈ	— Речник на македонскиот јазик.— Скопје, 1961–1966.— Т. 1–3.
РСКЈ	— Речник српскохрватског књижевног језика.— Загреб ; Нови Сад, 1967–1973.— Књ. 1–5.
СБГ	— Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе погранічча.— Мінск, 1979–1983.— Т. 1–3.
СлРС	— <i>Коллар Д. и др.</i> Словацко-русский словарь.— М., 1975.— 768 с.
СлРЯ XI–XVII	— Словарь русского языка XI–XVII вв. / Ред. Г. А. Богатова.— М., 1975–1991.— Вып. 1–17.
СНГТК	— <i>Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т. І.</i> Словник народних географічних термінів Кіровоградщини.— Кіровоград, 1999.— 222 с.
СРДГ	— Словарь русских донских говоров : В 3 т. / Авторы-сост. З. В. Валютинская, М. П. Выгонная и др.— Ростов, 1975.
Срезн.	— <i>Срезневский И. И.</i> Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893–1912.— Т. 1–3.
СРНГ	— Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова.— Ленинград, 1961–2005.— Вып. 1–39.
ССУМ	— Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— К., 1977.— Т. 1–2.
СУМ	— Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
СХР	— Сербскохорватско-русский словарь / Сост. И. И. Толстой.— М., 1970.— 735 с.
Сцяшківіч	— <i>Сцяшківіч Т. Ф.</i> Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці.— Мінск, 1972.— 618 с.

- ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1975–1983.— Т. 1–5.
 Эйхлер — *Эйхлер Э.* К вопросу о реконструкции древнелужицкого словарного состава // Исследования по серболужицким языкам.— М., 1970.— С. 183–199.
 ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1978–1991.— Т. 1–7.
 ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / Под общ. ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974–2005.— Вып. 1–32.
 Юрчанка — *Юрчанка Г.* Дыялектны слоўнік (з гаворак Мсціслаўшчыны).— Мінск, 1966.— 227 с.
 Янкоўскі — *Янкоўскі Ф. М.* Дыялектны слоўнік.— Мінск, 1970.— Т. 3.
 Bartoš — *Bartoš F.* Dialektický slovník moravský.— Praha, 1906.— 566 s.
 Brückner — *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1974.— 805 s.
 Glossar — *Newekłowsky G.* Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete.— Wien, 1978.— S. 317–376.
 Lorentz PW — *Lorentz Fr.* Pomoranisches Wörterbuch.— Berlin, 1958–1974.— Bd 1–4.
 Machek ESJČ — *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1968.— 866 s.
 Miklosich — *Miklosich Fr.* Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.— Wien, 1886.— 547 s.
 Pl. — *Pleteršnik M.* Slovenski-nemški slovar.— Ljubljana, 1894– 1895.— B. 1–2.
 Ramułt — *Ramułt J.* Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego zebrał i opracował St. Ramułt.— Kraków, 1983.— 298 s.
 RHSJ — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.*— Zagreb, 1880–1967.— D. 1–19. (Sv. 1–90).
 SEK — *Boryś W., Popowska-Taborska H.* Słownik etymologiczny kaszubszczyzny. — Warszawa, 1994–2006.— T. 1–5.
 SGP — *Karłowicz J.* Słownik gwar polskich.— Kraków, 1911.— T. 1–6.
 SJPD — *Słownik języka polskiego / Pod red. W. Doroszewskiego.*— Warszawa, 1958–1969.— T. 1–11.
 SP — *Słownik Prastłowiański.*— Wrocław etc., 1974–2001.— T. 1–8.
 SP XVI — *Słownik polszczyzny XVI wieku / Red. nac. R. Mayenowa.*— Wrocław, 1966–1976.— T. 1–10.
 SRS — *Slovensko-ruský slovar.*— Ljubljana, 1967.— 817 s.
 SSJ — *Slovník slovenského jazyka.* — Bratislava, 1959–1968. — D. 1–6.
 SSJČ — *Slovník spisovného jazyka českého.* — Praha, 1958–1968. — D. 1–32.
 SW — *Słownik języka polskiego / Ułoż. pod red. J. Karłowicza et al.*— Warszawa, 1900–1927 (wyd. fotoofs. Warszawa, 1952).— T. 1–8.
 Sychta — *Sychta B.* Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej.— Wrocław, 1967. 444 s.
 Zeman — *Zeman A.* Słownik górnołużycko-polski.— Warszawa, 1967.— 678 s.

T. O. CHERNYSH

SLAVONIC NOMINA LOCI WITH THE ROOTS DENOTING BURNING

The author analyzes from historical-etymological viewpoint the group of Slavonic place names sharing the Common Slavonic root **gor-* / **žar-* and denoting both natural and cultural objects. She reconstructs Common Slavonic words underlying some of them, establishes their derivational models, isoglosses and semantic types of their reflection in Slavonic languages as well as parallels in other word families with roots of the similar meaning.

Key words: Slavonic languages, historical-etymological word family, Common Slavonic, reflexion, etymon, semantics, derivation.

СМИСЛОВІ КОНОТАЦІЇ У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ _____

У статті обґрунтовується положення щодо функції смислу в текстотворенні, організації художнього мовлення на засаді потенційного значення слова. Смыслові конотації в тексті нерідко актуалізуються, визначають ключові слова, стають чинниками формування образно-символічного словомислення.

Ключові слова: смисл, значення, текст, дискурс, ключове слово, лінгвокультурема, конотація, концепт, художнє мовлення, образ, символ, метафора.

Зміна лінгвістичної поліпарадигми, орієнтованої на визначення ролі людського чинника в мовно-культурних процесах, має наслідком звернення до закономірностей формування картини світу в її реалізаціях через мову й культуру як єдиної взаємозумовленої системи понять, уявлень і суджень. Виконуючи функцію означування складників концептуалізації світу, мовна дійсність знаковими засобами відбиває культурну специфіку життєдіяльності національної спільноти. Встановлення механізмів взаємодії мови та культури, універсальних у своїх когнітивних аспектах, вимагає з'ясування специфічних особливостей текстотворення, зумовлених культурологічними чинниками.

Антропологічна парадигма мовленнєвої діяльності передбачає знання мовцем узусу як «передсистеми», «ідіоматичності», опосередкованих мовним феноменом у його культурологічній іпостасі. Визначений С. Я. Єрмоленко «новий для сучасної лінгвокультурології метод, що доповнює метод слова і речі методом індивідуальної рефлексії над словом», відкриває перспективи відображення світу «творення й функціонування мовно-естетичних знаків національної культури»¹. Єдність мовної свідомості забезпечується не лише стійкістю мови в її просторово-часовому вимірі, власне, як «лінгвокультурем», а й психоглосами, психолінгвістичними параметрами, що становлять основу «українськості» текстів і забезпечують їхній мовно-типологічний ракурс.

Пошук «ідіоматичних» конотацій як смислових компонентів розглядається як у лінгвокультурологічному, так і в лінгвокраїнознавчому аспектах, що лежать у площині визначення експлікованого тексту. Більшої ваги з позицій лінгвокультурології набувають лексичні одиниці, які тією чи тією мірою формують свого роду потенційний текст, що може актуалізуватися як явище лінгвокультурологічного рівня. Шар «культурних» слів як одиниць текстотворення настільки широкий і різноманітний, що навряд чи можна досить повно окреслити його межі. Скоріше варто ставити питання по-іншому: весь масив «культурної» лексики виявляє себе через текст, у якому й репрезентований лінгвокультурологічний

¹ Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки в історії літературної мови // Мовознавство. — 2007. — № 4–5. — С. 11.

аспект мовлення. Взаємодія *Слово — Смысл — Текст* є тим чинником, який дає змогу побачити за словом його реалізоване й нереалізоване оточення, отожд сприйняти принаймні ключове слово як згорнутий текст, що по-різному актуалізується, але з опертям передусім на цей його компонент або кілька компонентів.

Орієнтація на контекстне, дискурсне осягнення «мовно-естетичних знаків» відкриває перспективи дослідження того «мерехтіння смислів», яке спрямоване на відтворення національно-культурної зони змістового плану. Відомо, що фіксація культури в поширеному тексті зазвичай пов'язана з визначенням типологізованих ознак національної картини світу, мовної свідомості. Лінгвокультурологічні студії визначають етнолінгвістичні й етнопсихологічні засади формування мовних знаків культури з опертям на систему національних образно-метафоричних засобів, заглибленням у внутрішню форму, мотиваційну базу номенів у їхньому співвідношенні з подальшими семантичними трансформаціями. Постає проблема виділення функціонально-смислових мікрополів мовних знаків культури, релевантних одиниць аналізу, що виконують текстотворчі функції. Прикметні в цьому плані тексти з «обігруванням» функціонально й семантично пов'язаних номінацій культурологічного спрямування, наприклад, номенів *сонце* та *соняшник* у «Баладі про соняшник» І. Драча, де *соняшник* (він же хлопчик) уражений *сонцем* (воно ж поезія, яку він відкрив для себе); побудована на ґрунті прозорої внутрішньої форми слова (*соняшник* від *сонця*) символіка образів відбиває національно-культурний дискурс (*соняшник* — символ добра, спокою, затишку, *сонце* — символ краси, надії, щастя²; символізація, що реалізується в концепті *поезія*, має спільні семантичні компоненти): «Поезія, *сонце* моє оранжеве! / Щомитіакийсь хлопчисько / Відкриває тебе для себе, / Щоб стати навіки *соняшником*».

Сприймаючи художній текст як лінгвокультурологічне явище, ми усвідомлюємо ті значення слів, які пропонує конкретика мовленнєвого оточення, причому необов'язково одне з тих, які містяться в тлумачному словнику, принаймні воно може отримувати додаткові конотації, викликані асоціативно-оцінними напашаруваннями, алюзійними підтекстами тощо. Таким чином виявляє себе — через образи, смисли — той глибинний семантичний шар, який належить і мові, і позамовному — домислюваному — рівню. Утворюється складна система образно-поняттєвого бачення смислу, що здебільшого не може виявити себе без дії національно-культурних чинників. У цьому сенсі, на думку О. О. Потебні, поезія «є тлумачення дійсності, її перероблення задля нових, складніших, вищих цілей життя»³. Сприйняття чужого мовлення зазвичай залежить від мотиваційних спрямувань, соціопсихологічних установлень, культурно-освітніх парадигм, індивідуальних готовностей конкретного мовця і под. Однак продукування висловлень рідною мовою, побудоване на фонових знаннях, прозорих пресупозиціях, викликає такі психолінгвістичні наслідки, які засвідчують правомірність реакцій як на адекватні, так і на неадекватні (з погляду «здорового глузду») тексти, зокрема на рівні конформістських виявів.

У свідомості мовця створюються свого роду метатексти, а потому й метамова, які виконують функції об'єктивації конкретного тексту і є його образно-символічним репрезентантом. Від знань до значень і смислів, від образів до символів — такими етапними сходінками просувається особистість у своїх пошуках адекватного сприйняття національно орієнтованого дискурсу. Положення

² Кононенко В. І. Символи української мови.— Івано-Франківськ, 1996.— С. 187–188.

³ Потебня А. А. Эстетика и поэтика.— М., 1976.— С. 332.

І. О. Мельчука щодо природної мови як перетворення заданих смислів у відповідні тексти, а заданих текстів у смисли передбачає можливість виражати один і той самий смисл різними способами та вилучати смисли із висловлень⁴; такий підхід не суперечить ідеї розуміння смислу як прямої або опосередкованої реалізації одного зі значень, але й не прирівнює смисл до значення, виводячи його на рівень текстового розуміння⁵. Постає, однак, питання: чи має смисл у своїй семантичній організації складові компоненти, і якщо смисл — лише одна з реалізацій значення, то чи структурований він загалом?⁶

Кваліфікація смислу як власне мовленнєвого явища не суперечить положенню про те, що вербальні одиниці виконують роль узагальнення мовленнєвих актів як вияву їхньої функціонально-семантичної, зрештою — узагальненої лінгвістичної сутності. Виходячи з можливостей одержання на прагматичному рівні набору смислових параметрів (позицій), можна вважати доконечними спроби їх організації як структурованих мовленнєвих угруповань. З іншого боку, мовленнєві смисли, що виходять за межі системного визначення, можуть бути недостатніми для вираження своєї значущості, смислорозрізнення й вимагають поповнення додатковими конотаціями, а часом і розширення текстової рамки. Відтак можливі ситуації, коли «в один контекстний ряд можуть ставати смислові сегменти з недостатньою інформативністю й сегменти, багаті на інформацію»⁷. За таких умов смисл одного мовленнєвого фрагмента доповнюється смислами структурованих функціонально-семантичних комплексів (або поза ними) за рахунок спільних для них значеннєвих показників⁸.

«Філософські константи мови», очевидно, не лише передають знання «про сутності “земного” й “божественного”»⁹, а й у метафоричному, асиметричному вираженні засвідчують питомість глибинних смислів цих констант. Концептуальні поняття в їхньому образно-символічному вимірі «прирошуються» в тексті системно організованими, зазвичай підпорядкованими цьому ключовому слову-поняттю компонентами, призначення яких — не стільки уточнити його смисл, скільки створити загальну лінгвокультурологічну парадигму взаємозалежних складників.

Е. Ліч зазначає: «...Знаки й символи передають смисл, коли вони сполучаються одні з одними, а не тоді, коли являють собою набори бінарних знаків у лінійній послідовності або набори метафоричних символів, пов'язаних єдиною парадигмою. Інакше кажучи, ми повинні багато знати про даний культурний контекст, про “художнє оформлення сцени”»¹⁰. Порівняймо, наприклад, цикл поезій І. Калинця «Підсумовуючи мовчання», де поняттєвий смисл концепту, залишаючись у сфері підсвідомого, виступає у своїй антиномічній сутності: це й звичне мовчання, й крик болю і надії водночас: «скину на терези / все зіжухле листя слів / підсумовуючи мовчання / о яка вже пізня осінь / нашого мовчання / о

⁴ Мельчук И. А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл — Текст». — М., 1974. — С. 9.

⁵ Див.: Апресян Ю. Д. Прагматическая информация для толкового словаря // Избранные труды. — М., 1995. — Т. 2. — С. 135–155.

⁶ Щедровский Г. П. Смысл и значение // Избранные труды. — М., 1995. — С. 546–576.

⁷ Кожевникова Кв. О смысловом строении спонтанной устной речи // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 15. — С. 512.

⁸ Див. докладніше: Кононенко В. І. Мова у контексті культури. — К. ; Івано-Франківськ, 2008. — С. 127–128.

⁹ Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка : Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. — М., 1985. — С. 7.

¹⁰ Ліч Э. Культура и коммуникация : Логика взаимосвязи символов / Пер. с англ. — М., 2001. — С. 116.

яка забава вітрові / наше дрібне мовчання / можливо я міг би / промовити / най-солодша / та чи варті всі слова / супроти твого імені / та чи варті всі слова / золотого листка дня / що з гілля осені / ось-ось зірветься». Отже, «серед хвилювань і сумнівів залишається, як щось найгарніше — тривкість кохання»¹¹. Але не менш важливо, що це почуття супроводжується посиленням на мовчання як на образ, зрештою, не смерті, а, сказати б, життя після смерті, оскільки вони — на віки, отже, концепт має ознаки 'вічне', 'незмінне', 'сутнісне'.

На ґрунті художньо-творчих текстів концептуально неоднозначні слова-поняття змінюють свої конотативно-семантичні параметри, прояснюючи то одні, то інші смисли, часом сполучаючи їх в одному словесному комплексі; в діалогічному мовленні, зокрема, нерідко зіштовхуються різні погляди щодо винесених «на оглядини» понять, знак оцінки змінюється, частіше з позитиву на негатив, причому первинна позитивна кваліфікація повністю не відкидається. Розглянемо, наприклад, текст, де в ході діалогу висувається положення, що суперечить загальноприйнятому, але яке відкриває перспективи подальших роздумів і дій героя: «— *Гордуєш*, чи що? Як так, то погано тобі житиметься. У-у, скрутно... — І, помовчавши, додав: — *Гордим* завжди погано живеться. — Чого? — А того, що всім хочеться бути *гордим*, та не всі здатні, от вони й прищикають до *гордіших*, бо заздрять їм — Хіба просити можна вміть?» (Гр. Тютюнник). Сприйняття підлітком гордості як чогось такого, що може не заважати жити в скрутні часи, дає йому змогу примиритися з долею, забувши про гордість, і почати просити милостиню з тим, щоб вижити: «І став я просити весело. Бо так легше: можна і в очі не дивитися, і дадуть» (там же). Але від своїх поглядів на гордість герой не відмовився. Зберігається і первинний позитив: просячи милостиню, можна не дивитися в очі людям, щоб не втратити первинних уявлень про гордість. Водночас автор свідомо залишає поза текстом відповідь на питання: гордість — це добре чи погано, позбувся герой почуття гордості остаточно чи воно збереглося в ньому, його дії засвідчують внутрішні переживання з приводу негідної поведінки чи ні? Вочевидь саме через реалізацію різних смислів поняття гордості визначається психологічний стан героя.

У поетичних текстах зміщення, переплетення смислів як засіб текстотворення особливо виразні й продуктивні. У таких випадках первинно визначена авторська позиція начебто приймається, але її змінює інший смисловий шар, що накладається на перший, здебільшого не відкидаючи його; створюється свого роду континуум смислів, не завжди послідовний, але доволі повний у задумі й реалізації; одержаний у такий спосіб образ зовні суперечливий, але сутнісно єдиний. Пор.: «*Чужа душа* — то, кажуть, темний ліс. / А я скажу: не кожна, ой, не кожна! / *Чужа душа* — то тихе море сліз. / Плювати в неї — гріх тяжкий, не можна» (Л. Костенко). Перший постулат (*душа* — темний ліс) начебто заперчується другим (не кожна *душа* — темний ліс), третій висуває нове тлумачення (*душа* — море сліз), четвертий містить твердження, що *душа* вимагає співчуття. Загалом постає образ душі як екзистенції, виразника людського ества; пор. у поетичному тексті, де *душа* — втілення не лише страждання, а й неспокою, пошуків щастя, надії: «Дивлюся в далі — *душа* болить, / Така неясна туманна даль, / Дивлюся в *душу* — вона летить, / Як сіра птиця — німа печаль. / І сіра птиця — *душа* моя — / Мене печально у даль стремить...» (В. Ярошенко).

¹¹ Янів В. Українська родина в творчості Василя Симоненка // *Symbolae in honorem Georgii V. Shevelov* : Зб. на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова. — Мюнхен, 1971. — С. 198.

Не менш красномовними можуть бути психологічно зумовлені зорові образи в їхній проекції на національну картину світу; скажімо, персонажа В. Шевчука — Івана — позбавили зору, а він начебто бачить навколишню природу, бо знав її раніше, а тепер лише уявляє, але уявляє більш достеменно, ніж зрячі, бо враження від «небачених кольорів» засвідчує самий сенс його подальшого існування: «Навколо пахло травами й зіллям; коли вони переходили порожні поля, пахтіло стернею й волошками. Він відчував: стерня — *темна*, а волошки — *блідосині*. Над ними таке ж небо: хмари *мов стерня*, а небо *волошкове*. Він подумав, що *блідосинє* — це відчуття цієї осені, її вогкий та привільний дух. Її тепло й павутиння, яке летить і летить. І обвиває волосся, як дороге прядиво. Волосся знову віється за ним, як хоругва, бо йде він швидко. І сила в ньому знову така, як колись». Органи чуттів героя вкрай напружені: він розрізняє пахощі трав, зілля, стерні, волошок, а відтак «відчуває» їхні кольори. Ці кольори переносить на хмари та небо; від усвідомлення блідо-синього сприймає «дух» самої осені; здатність знову, нехай в уяві, «побачити» й «відчути» породжувала в героєві силу. Усвідомлення кольору як певного символу — типізована ознака багатьох художніх текстів, причому один і той самий колір нерідко викликає різні емоційно-експресивні й оцінні конотації; пор. у тексті М. Вінграновського, де *синій* в очах зрячої людини — символ щастя, надії, любові: «У *синьому* небі я висіяв ліс, / У *синьому* небі любов моя люба, / Я висіяв ліс із дубів і берез, / У *синьому* небі з берези і дуба».

З іншого боку, в конкретиці мовленнєвої діяльності визначається шлях від смислу слова до образу, а далі й до тексту в його метафоричному наповненні, мовно-культурних реалізаціях, спрямованих на створення суцільного культурологічного масиву, що забезпечує єдність сприймання носіями культури всіх його складників. З огляду на лінгвокультурологічний потенціал можна передбачити, що образ, символ, метафора викликають у свідомості мовця інші образи й не-образи, зумовлені асоціативно-оцінними зв'язками, творять опозиції, широкі мікрополя. Як зазначає М. І. Толстой, «крім з'ясування співвідношення бінарних опозицій, важливо визначити співвідношення різних символіко-семантичних сфер і ситуацій»¹².

Розглянемо текст: «Досвітні поля в червні чи в липні, після теплої або задушливої ночі немов зеленкуватим маревом укриті, а те марево легке й примарне — чи то з зірок плаває пил у повітрі, чи місячна курява не вляжеться. І дорога в досвітніх полях — біла, з приспаним порохом, лінкуватого-неповоротка — зовсім іще пустельна, а по ній скрадливо *походжають сні*. Що перший — це *сон полину*, гіркуватого-тривожного і запиленого, що другий — це *сон волошок*, синьобровий, майже дівочий, що третій — це *сон петрового батога*, легкий та пекучий. Але не тільки ці *сні походжають* по дорозі, бо не тільки ці квіти ростуть по узбіччі, а вздовж неї *дрімають* чебрець, материнка, чорнобиль, шипшина, стоять без плескоту жита й пшениця». І далі: «Дивлячись на них у цю пору, хотів би помітити, як з їхньої зеленої води випливає чи мавка, чи польова царівна, чи просто *живий химерний дух* цих просторів та цієї волі...» (Є. Гуцало). Отож досвітні поля передують ранішньому мареву, з марева в цю пору народжуються сні, дорога порожня — тому й *походжають* уздовж неї сні, до того ж вони нагадують сні людей (*гіркуватого-тривожного, запиленого; синьобрового, майже дівочого*); *дрімають* й інші рослини; зі слів виникають мари — *живий химерний дух*. Текст

¹² Толстой Н. И. Язык и народная культура : Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — М., 1995. — С. 152.

побудований в асоціативно-образній послідовності, на засадах переходу від одного ключового компонента до іншого; як наслідок — концептуалізується в своєму розширеному смислі поняття *живий химерний дух*; зрештою, символізується текст у цілому. Образи сну відстежуються як носії передчуття, провісництва, примарності сподівання, тривоги, мрійництва, неспокою, чекання, омани тощо, але так чи так пов'язаних із концептуалізацією духу, непізнаного, трансцендентного, містичного.

Скажімо, у тексті роману М. Стельмаха «Дума про тебе» образ привабливої вдовиці передано із залученням тієї ж концептосфери *сон*, але в інших смислових «мерехтіннях». Сон тут — перше враження від її очей: «Похитуючись, Соломія підійшла до столу, за яким сидів він, і підняла на нього свій *блакитний сон чи півсон* і сірий голод. Ось, як прив'ялий квіт, розтулились її уста, і застогло не слово, а середина її»; далі: «сахнулася вдова, і *сон чи півсон* поширився у її очах». Отже, очі стають виразником людського відчаю від голоду, нещастя, але й краси, вроди, а тому залишаються в пам'яті як згадка про щось прекрасне й нещасне водночас; сон чи півсон в очах — ключ до осягнення загального смислу уривка з твору: «Та мало було радості, бо багато було сліз. В інших голодних вода вступала в ноги, а їй, видно, в очі... От і прийшовся вже час по тих вечорах, та не забувались вони, як не забувався *блакитний сон чи півсон* у її очах». Порівняймо інші конотативні нашарування, що виявляє константа *сон*, наприклад, при осмисленні передчуття щастя, сподівання на здійснення надії і мрій: «Тінь і слід — і дружба, і кохання, / І вигнання, й пориви, і *сни*? / Та невже було це доживання / Зовсім неможливої весни?» (М. Рильський); при вираженні тривоги, передчуття чогось недоброго, вразливого, страшного: «Розбуди мене, розбуди, / мені сниться *холодний сон*, / що навколо — вічні льоди, / крижаний зимовий полон» (Л. Костенко) і под.

У свою чергу, текст як засіб уточнення, поглиблення смислу лінгвокультури через компенсаційне словесне оточення, а часом і опосередковані, непрямі, асоціативно зумовлені алюзії, навіть недомовленості дає змогу досягнути доволі точного витлумачення, зрозуміти приховане за зовнішнім «фасадом» глибинне значення. Порівняймо, скажімо, текст: «Їх було шість. Шість найзаможніших коліївських багатіїв. Але видавались вони звичайними селянськими дядьками. Стомлені від роботи, посічені зморшками лиця, скуйовджені бороди й навіть замурзані сорочки. Були флегматичні в рухах і ніби цілком байдужі. Городенко ніколи б не відрізнив їх серед бідняцької сіроми» (Б. Антоненко-Давидович). Спочатку цих шестеро селян названо *найзаможнішими багатіями*, а подальший контекст має на меті довести протилежне — вони не багатії, а ті самі трударі, стомлені й змучені важкою працею *звичайні селянські дядьки*. Звідси висновок: їх не відрізнити від *бідняцької сіроми*. Отже, багатії — зовсім не багатії, а відтак передано словесно прихований зміст: цих шістьох переслідували несправедливо, злочинно.

Функціонування слів і зворотів як етнічно орієнтованих компонентів комунікації необов'язково веде до вербалізації фонових знань, що супроводжують текстову компетенцію у вигляді відомих мовленнєвих стереотипів, вироблених народною традицією уявлень і образів. Метафізичний смисл частини, здавалося б, загальноприйнятих понять, які, однак, не завжди піддаються концептуалізації, виходить за межі обов'язкової співвіднесеності образу і його словесно-художнього осмислення. Проте і за таких умов слова-образи, породжені культурою, внаслідок розширення значення, перетворення їх на слова-ідеї, слова-символи,

слова-концепти включаються в систему культурної традиції, образного світо-сприймання і тим самим у мовний і позамовний контексти.

Прикметні в цьому плані семантичні трансформації слів і висловів, що не лише реалізуються в тексті й через текст, а й часом кардинально змінюють його смислову структуру, створюють відмінний набір конотативних ознак, визначають новий образний світ. Скажімо, в СУМі з ідеологічних міркувань у слові *стигма* не зафіксовано значення «криваві рани Ісуса Христа»; «страждання, що асоціюються із загибеллю Христа на хресті». У тексті «Ти не знаєш, хоч і пізня година: / зліва у грудях пече Україна — *стигма твоя*» (І. Римарук) образ стигми створює асоціативне поле, що пов'язує традиційний для української поезії образ України як страдниці зі стражданнями Ісуса Христа; пор. у П. Тичини: «Христос воскрес? — не чула, / Не відаю, не знаю. / Не будь ніколи раю / У цім кривавім краю».

Загалом біблійні образи-символи здебільшого сприймаються через прецедентні тексти, підпорядковані закономірним процесам кореляції, значущим для пізнавально-емоційної сфери. Для усвідомлення функції прецедентних висловлень сакрального походження недостатньо їхньої фіксації як явищ національної мовної культури, не менш суттєвою є їхня визначеність у творенні конкретних мовленнєвих актів, які сприймаються як сентенції глибинного смислу, що відповідають народному сприйманню. Окреслюється проблема взаємодії двох сфер словомислення — сакральної і несакральної. Як зазначає М. Скаб, «несакральна сфера, особливо в тій частині, яка стосується абстрактних понять, з самого початку ословлення обростає численними метафорами, образними уподібненнями, є благодатним матеріалом для творчості, саме її насамперед розгортають письменники»¹³ (додамо, що навряд чи сферу художнього осмислення сакральних, зокрема біблійних, образів можна вважати «несакральною», адже в їхніх рецепціях тією чи іншою мірою зберігається первинний сакральний смисл, попри його навантаження новими семантико-стилістичними конотаціями). Скажімо, Л. Костенко в «Марусі Чурай» у передслові зазначає, що 1658 року під час пожежі було спалено «записи поточних судових справ», де може бути й справа Марусі Чурай, а далі запитує: «А що, якби знайшлася хоч одна — / в монастирі десь або на горищі? / Якби вціліла в тому пожарищі — / немов неопалима купина? / І ми б читали старовинний том...». Образ тернового куща, що горить не згоряючи, створює широке асоціативне поле, в якому відбито ідею: справжнє, високе, велике не нищиться, воно — нетлінне, бо так заповідано ще в біблійних текстах; місію оновлення нетлінного й виконує поема, тож прецедентний текст стає прихованим ключем до подальшого викладу.

Тяглість традиційної організації текстів, орієнтованих на народнопоетичне мовлення, простежується на матеріалі українських творів, писаних у різні періоди історії літературної мови, й засвідчує не лише наступність у використанні мовних засобів, а й єдність лінгвокультурологічних підходів і принципів. Так, Г. П. Півторак звертає увагу на зображення в «Слові о полку Ігоревім» битви як весільного бенкету або як важкої селянської праці — молотьби: «Учені вже давно звернули увагу на деяку несподіваність таких землеробських, селянських образів у високій дружинній поезії — бій порівнювався з молотьбою. Але воїни все ж таки не схожі на хліборобів. Тут образ руйнується, виявляється глибока несхожість двох його компонентів, які й перетворюють паралелізм у протистав-

¹³ Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. — Чернівці, 2008. — С. 475.

лення...»¹⁴. Асоціативно-образні уявлення, пов'язані із хліборобською працею, здавна характерні для самобутньої культури українства, типові для образотворення і містять смисловий компонент антитези, антиномії, часом алюзії, наприклад: «Я — *зернятко*, а ти — *зоря* осіння, / Навіки в полі поєднались ми. / Виношу з глибини, з важкої тьми / Твоє сіяння в промені насіння / ... Так ми застигли в злеті, повні дива, / *Не зірка й не зерно* — душа саялива, / Що ні в землі, ні в небі не згаса» (Д. Павличко). Тут стикаються, здавалося б, несумісні образи — зерна й зорі, поет відкидає таке уподібнення (*не зірка, не зерно*), щоб створити новий образ — невмирущої ні в землі (як зерно), ні в небі (як зірка) душі саяливої.

Система побудови асоціативно-семантичних мереж в опануванні мовного матеріалу, достатнього для засвоєння й породження нового мовомислення, включає в себе як вербалізовані, так і невербалізовані (інтертекстові) частини дискурсу, індивідуалізовані й водночас універсальні компоненти смислотворення. За цих умов не тільки й не стільки лексикон, скільки пов'язані з його використанням лінгвопрагматичні чинники, функціональний вимір забезпечують можливість відтворювати мовні ментефакти. Оперування текстами в їхніх корелативних відношеннях і трансформаціях із метою посилення їхньої мотиваційної бази та інтенційних можливостей виявляє здатність суб'єктивації мовлення. Унаслідок відтворення фонових знань, пресупозитивних передумов активізується асоціативно-смислове поле, вводяться національно орієнтовані конотації, що сприяє нейтралізації, репрезентації, констатації або, що особливо важливо, стимуляції культурного компонента¹⁵.

Розглянемо, наприклад, текст новели Гр. Тютюнника «Три зозулі з поклоном», у якій використано традиційний для української народнописенної творчості образ-символ трьох зозул: «... я чую щодня, що десь тут коло мене ходить Марфина душа нещасна. Соню, сходи до неї і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зінківських бандуристочко сліпенький, послав *три зозулі з поклоном*, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу». В асоціативно-оцінний план входять численні пресупозитивні чинники: оповідається про нещасну закохану жінку Марфу, котра втілює відому ще від «Слова ...» плакальницю-зозулю; не випадково порівнюється вона в новелі і з птахою (*птахою летить*), і з перепілкою (*Марфа проти нього — перепілочка*); використано зменшувальні форми *бандуристочко сліпенький*, що створюють, як писав Г. П. Півторак, «найсприятливіший ґрунт для виявлення тонких людських почуттів»¹⁶. Виклад підведено до кульмінації: пісенні зозулі наче оплакують солдата, що передбачав свою загибель; пор. у народній пісні: «Ой налетіли *дві, три зозуленьки*, / Всі три посивенькі та всі три смутненькі...».

Відомо, що наявність метафор як лінгвокультурологічної категорії є підставою для визнання тексту художнім, але не менш важливий інший план їхнього осмислення — від метафори до культурного шару тексту в його національно-мовній іпостасі. Навіть у зовні простих, начебто «метамовних», метафорах нерідко прихований глибинний смисл; вони відображують дійсність не лише як фіксовану, звичну, але й як таку, що ввійшла у свідомість як архетипна, мисле-

¹⁴ Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993. — С. 172.

¹⁵ Іванищева О. Н. Функционирование культурно-коннотативного слова в тексте // Труды ин-та лингвистических исследований. — СПб., 2003. — Т. 1. Ч. 3. — С. 385–388.

¹⁶ Півторак Г. П. Стилистические особенности употребления уменьшительно-ласкательных форм в восточнославянских языках // Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков / Отв. ред. В. И. Кононенко. — К., 1981. — С. 161.

творча. На думку Н. Д. Арутюнової, метафора слугує завданню творення «лексики “небачених світів” — духовного начала людини»¹⁷.

Цікаві в цьому розумінні поєднання метафоричних висловлень з позицій, визначених відомими дослідниками метафоричності Дж. Лакоффом і М. Джонсоном: «Має бути зрозуміло, що ті самі види узгодження між метафорами, які ми бачили в простих прикладах, виявляють себе і в набагато складніших випадках»¹⁸. Скажімо, у метафорах Є. Плужника *сідало сонце, сховалось сонце*, з одного боку, зберігається відгомін старих міфологем, давніх уявлень про сонце як тотем, щось утаємничене, вічне, з другого боку, на цьому тлі розгортаються трагічні події, часовий проміжок між якими — етапи заходження сонця; метафори стають текстотворчим компонентом: «*Сідало сонце. Коливалися трави. / Перерахував кулі,— якраз для всіх! / А хто з них винний, а хто з них правий! — / З-під однакових стріх. / Сховалось сонце. Сутеніло помалу. Час би й росі! / А хтось далеко десь генералу: — У с і*».

Внутрішньотекстові зв'язки (так звана когезія) виявляють себе не лише як засіб забезпечення логічної послідовності, взаємодії відтворених у тексті подій, фактів і под.¹⁹, а й — стосовно художніх текстів — тих внутрішніх, глибинних, асоціативних смислових додавань, що в своїй системній організації якраз і є одним із шляхів надання тексту характеру художньо-творчого спрямування. Ці смисли далеко не завжди сприймаються безпосередньо, нерідко вони приховані, більше того, часом не передбачені автором, а знаходять свою реалізацію на рівні майже підсвідомому. Проте саме із цих опосередкованостей художнього мислення й складається мовомисленнєвий наслідок.

Скажімо, проблема взаємин людини й природи, людини й тваринного світу як єдностей не лише з філософського, екзистенційного, а й з психологічного, сказати б, трансцендентного погляду постає у всій складності й неоднозначності виявів як одна з визначальних у низці художньо-естетичних засад. Наприклад: «Він [отаман Сірко] рушив до коня. Руки його налилися свинцем, і сам був неначе із свинцю, аж кінь, здавалося, прогнувся й довго не слухався його, притиснув вуха й здригав на холці шкірою. Щось вловив у господареві таке, від чого сахався й наливався диким страхом. І отаман довго ловив ногою стремено і, сідаючи в сідло, обома руками тримався за передню і задню луки. Дикий степ сполохав кінський тупіт» (Ю. Мушкетик). Ідея неподільності долі обох — вершника й коня знаходить реалізацію, з одного боку, в коневих передчуттях (*наливався диким страхом*), з другого, — у подоланні страху (*степ сполохав кінський тупіт*). Порівняймо у П. Загребельного: «— Не вчити ж їх [коней-гарпанів] бігати: вміють від народження. А чим більше приборкаєш, тим гіршим, повільнішим стане їхній біг. Краса в ньому вмере, розкованість зникне разом з дикою сваволею. Отак і художник.— Та хто ж ти: *кінь чи чоловік?* — посміхнувся князь», де безпосередньо прирівнюється людина до коня, відбувається їхнє злиття в образі «прецедентного» кентавра, хоч і з застереженням щодо можливого вибору: *кінь чи людина?*

Отже, важливим чинником формування художнього тексту від його початку до логіко-конструктивної завершеності є виділення стрижневих смислових компонентів, що забезпечують його зведену організацію, не лише композиційну, а й передусім мовно-естетичну. Структурування такого тексту передбачає наявність

¹⁷ Арутюнова Н. Д. Языковая метафора: Синтаксис и лексика // Лингвистика и поэтика / Отв. ред. В. П. Григорьев.— М., 1979.— С. 164.

¹⁸ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / Пер. с англ.— М., 2004.— С. 138.

¹⁹ Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования.— М., 1981.— С. 74.

завичай тематично, прагматично чи функціонально пов'язаних одиниць текстотворення, що забезпечують відносну цілісність і навіть неподільність його на окремі частини без помітної втрати для загального змісту й задуму. Скажімо, текст поеми Є. Плужника «Канів» побудований як роздуми про втрачене українське село, насичений образами могили, кладовища, смерті (пор.: *сиві чабани гарячим днем маячать на могилі; і боротьба, і біль, і смерть позаду; мертвий степ, занедбаний такий; на кладовищі куцик лободи*), водночас містить прямі або опосередковані натяки на Шевченкове поховання й невиконаний поетів «Заповіт»: «Заповіт час відмінити ще не має змоги!». Як завершальний сумний акорд звучать слова про занедбану могилу як символ і могили Шевченка, і трагедії українства: «Мільйони сіл серед німих долин... / Десятки міст... Земля на хліб збідніла... / Десять на горбку позакопишній млин... / І над Дніпром занедбана могила!». Показово, що Г. Грабович вважав образ могили, могильного кургану в Шевченка «ключовою метафорою козацтва і минулого загалом»²⁰. Відомий історик літератури з діаспори В. Державин, оцінюючи подібні настрої, зазначає: «Отже, не питати маємо — чи багато українській нації користі з песимістичної поезії Плужникової? — а казати: як багато їй честі з тієї поезії!»²¹. Образи загибелі, могили як засоби символізації є рамочними, інтеграційними й водночас межовими, сутнісними.

Художній текст у категорійних ознаках і конституювальній організації відповідає моделі *Смисл - Текст* і, у свою чергу, виявляє ті смисли, які породжені його глибинною структурою, а отже, в цьому сенсі є смислотворчими. Знаходять підтвердження розширені уявлення про функціональність лексеми²², якщо вона розміщена в ядерній зоні тексту й переймає на себе смисл базового компонента.

(Івано-Франківськ)

V. I. KONONENKO

MEANING AND DISCOURSE

The semantic function in the text organization based on the ulterior meaning of the word is grounded in the article. Semantic connotations often actualize and determine the key words, form the image and symbol of the word meaning in the text.

Key words: meaning, significance, text, discourse, key word, linguoculturema, connotation, concept, image, symbol, metaphor.

²⁰ Грабович Г. Шевченко як міфотворець : Семантика символів у творчості поета. — К., 1991. — С. 120.

²¹ Державин В. Лірика Євгена Плужника // Плужник Є. Три збірки. — Мюнхен, 1979. — С. 239.

²² Пор., наприклад: «Семантичні параметри становлять ефективний засіб експлікації глибинних зв'язків між лексичними одиницями та дають змогу систематизовано описати лексичну комбінаторику» (Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : Енциклопедичний словник. — К., 1998. — С. 310).

СЕМІОТИЧНА СТРУКТУРА ТЕМПОРАЛЬНОГО ДЕЙКСИСА І КОМУНІКАТИВНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

Стаття присвячена проблемі взаємовідношень між вторинними семантичними, структурно-семіотичними та комунікативно-функціональними характеристиками темпоральних дейктиків. Наводяться аргументи на користь того, що об'єднаний семіотичний та комунікативно-епістемічний підхід дозволяє глибше витлумачити семантичні властивості дієслівного часу, а також простежити функціональні зв'язки між ним та іншими семіотично близькими одиницями.

Ключові слова: темпоральний дейксис, знакова репрезентація, умотивованість, семіотика, іконічність, індексальність.

У статті досліджується питання взаємовідношення між структурно-семіотичними властивостями дейктичних одиниць темпоральної семантики і комунікативно-функціональним контекстом, у якому вони виступають, виражаючи те чи інше вторинне значення. Як структурно-семіотичні властивості ми розглядаємо відношення, що поєднують план вираження і план змісту, а серед цих відношень — передусім характер репрезентації, завдяки якій знаки, у тому числі й мовні, не лише позначають щось, а й надають позначуваному певного витлумачення, представляючи його в той чи інший спосіб. Як відомо, для дейктичних одиниць у цьому аспекті визначальною є така репрезентація, яка в семіотиці має назву індексальної (пор. лат. *index* «указник, показник; вказівний палець») і ґрунтується на відношенні за суміжністю, конкретніше, — на такому різновиді цього відношення, при якому знакові одиниці не називають позначуване ними, а лише вказують на нього. Водночас є підстави вважати, що віднесення дейктичних мовних утворень до знаків індексального походження не вичерпує їхніх структурно-семіотичних властивостей, оскільки в них, як і в будь-якому знакові, поряд із індексальністю мають бути присутніми й інші різновиди знакової репрезентації, такі як іконічний (представлення позначуваного на основі відношення подібності) та умовно-символічний¹. Як ми побачимо, темпоральні дейктики відрізняються один від одного тим, який вид знакового представлення є для них також провідним; крім того, спробуємо показати, що первинний і вторинні варіанти тієї ж дейктичної одиниці можуть розрізнятися не лише в семантичному плані, а й у плані своєї семіотичної структури.

Стосовно контексту таких похідних варіантів нас цікавитимуть його дискурсивні характеристики, тобто не лише суто мовленнєве середовище, у якому ви-

---

¹ *Якобсон Р.* В поисках сущности языка // Семіотика. — М., 1983. — С. 106–107; *Eco U.* A theory of semiotics. — Bloomington, 1976. — Р. 192–200.

ступають певні одиниці, а й уся сукупність навколомовних чинників, важливих для їхнього функціонування, передусім ті риси дискурсу, що відбивають певний загальний смисловий (еністемічний, когнітивний) підхід до представлення дійсності. За таким підходом, що його також можна назвати комунікативно-епістемічною спрямованістю дискурсу, ми вирізняємо повсякденно-побутовий, науковий, художній, релігійний, міфологічний та інші дискурсивні типи².

Конкретним мовним матеріалом, залученим нами до розгляду зазначеної проблематики, є так званий історичний теперішній час (*praesens historicum*), чи, точніше, ціла сукупність досить різних за своїм характером вторинних семантичних варіантів категорії презенса, які традиційно й зазвичай недиференційовано³ співвідносяться з цією назвою. У цій розвідці ми намагатимемося розрізняти такі варіанти, крім того, підходитимемо до історичного презенса як до конституюнта відповідної функціонально-семантичної категорії (чи поля), беручи до розгляду не лише дієслівно-часові графеми, ужиті відповідним чином, а й інші мовні одиниці, причому не лише ті з них, які конотують часові форми у складі текстуальних мікрополів, допомагаючи їм у вираженні відповідного похідного значення, а й ті, які й самі передають більш-менш подібне значення⁴. Такий підхід є доцільним з огляду на те, що різні вторинні варіанти теперішнього, будучи пов'язаними з різними дискурсивними типами комунікативно-функціонального контексту, вирізняються, серед іншого, і тим, які саме з набору мовних одиниць, семантично співвідносних у межах поля, виступають разом із ними.

У загальноприйнятому термінологічному вживанні як історичний презенс розглядають уживання дієслівних форм теперішнього часу стосовно минулого. Означення «історичний» пояснюється тим, що форма презенса виступає тут у функції, властивій так званим історичним часам у класичних мовах, таким як аорист, імперфект або плюсквамперфект. Насправді ж, як уже зазначалося, характер мовних явищ, що виступають «під шапкою» *praesens historicum*, є досить різноманітним як у функціональному, так і власне семантичному відношенні. Усвідомлення цієї різноманітності певною мірою знайшло своє відображення у тлумаченні гасла *praesens historicum* у сучасному німецькому словнику лінгвістичної термінології, яке, повторюючи звичні твердження про референційну віднесеність історичного теперішнього часу до об'єктивного минулого, додає, що такий тип уживання здебільшого трапляється в усному мовленні й у контексті чергування часів і що він служить як засіб унаочнення, вираження уявлюваного чи емпізи, а його застосування визначається наміром мовця, а також жанром тексту і, відповідно, стилем⁵.

Перш ніж аналізувати сферу зазначених явищ у плані співвідношення їхніх структурно-семіотичних, функціонально-семантичних та інших характеристик, видається необхідним докладніше спинитися на семіотичній природі дієслівного теперішнього часу. Якщо розглядати цю категорію в її смисловій динаміці, то тоді її вихідним семантичним варіантом слід уважати значення динамічної ознаки, яка існує, сприймається й позначається одночасно з моментом мовлення,

² Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. — К., 2007. — С. 6.

³ Пор., напр.: Маслов Ю. С. Настоящее время // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 323.

⁴ Див. спробу такого підходу в статті: Єрмоленко С. С. Про деякі структурно-функціональні характеристики темпоральних мікрополів // Мовознавство. — 2003. — № 4. — С. 38–47.

⁵ *Praesens historicum* // Metzler Lexikon Sprache (Digitale Bibliothek). — Berlin, 2000. — Bd 34. — S. 7484.

причому суб'єктом як позначення, так і сприйняття є та сама особа — мовець. Інакше кажучи, є підстави вважати, що логічно вихідним пунктом у когнітивній семантиці як презенса, так і всієї категорії дієслівного часу в цілому (і, ширше, функціонально-семантичної категорії темпоральності) є значення теперішнього як безпосередньої емпіричної дійсності, як того, що дано мовцеві через його відчуття й сприйняття. У такому разі прототиповий мовець має відповідним чином розглядатися не лише як *persona loquens*, а і як *persona percipiens* і, ширше, *cognoscens*. Саме беручи до уваги цей факт, можна пояснити встановлену О. В. Падучевою закономірність, згідно з якою перцептивні та інші ментальні предикати, які не є маркованими в особовому відношенні, співвідносяться «за умовчанням» із першою особою ⁶.

Когнітивній первинності «перцептивного» презенса природно відповідає його співвіднесеність, як із типовим контекстом ужитку, із повсякденним уснорозмовним мовленням, яке також оцінюється як вихідний комунікативно-функціональний стильовий різновид, що лежить в основі ієрархії функціональних мовних стилів ⁷: саме в «неформальному» уснорозмовному спілкуванні знаходить свій прототиповий вияв структура комунікативної ситуації із властивим їй засадничим протиставленням того, хто говорить, того, до кого він звертається, і того, що або хто є предметом розмови. Зі сказаного випливає, що хоча презенс, поряд із іншими часами дієслова, належить до мовних дейктиків і, отже, до знаків індексального типу, його індексальність є суттєво іншою, ніж у претерита чи футурума, і ця відмінність перебуває саме у площині знакової репрезентації. Претерит і футурум є за способом вираження свого дейктичного значення умовними, немотивованими знаками, натомість теперішній час виявляє в цьому відношенні риси власне знакової індексальної вмотивованості: як і інші часи, він виражає своє значення за посередництвом спеціальної умовної граматичної форми, однак у своєму вихідному варіанті він також співвідноситься зі своїм позначуванним безпосередньо, як реально суміжний із ним у часі, а також і в просторі, тобто в межах сприйманої й повідомлюваної ситуації. Крім того, відношення теперішнього часу і його позначуваного має й іконічний характер: на відміну від інших категорій часу, презенс, реалізуючись в усному мовленні, здатний відтворювати «часокількість» вияву тієї чи іншої динамічної ознаки, тривалість її часового протікання — повністю, якщо тривалість позначення й позначуваного більш-менш збігаються, і частково, якщо позначуване триває довше, ніж позначення. В останньому випадку можна констатувати сполучення іконічної та індексальної репрезентацій на підставі співвідношення *pars pro toto*.

Узагалі таке поєднання видається цілком природним: іконічність та індексальність є не лише співвіднесеними в межах загальнішої категорії (семіотичної) вмотивованості, але і, як це вже згадувалося, певним чином мають сполучатись у структурі конкретних знакових утворень (*mutatis mutandis*, те саме стосується і взаємовідношення метафори й метонімії ⁸). Розглядаючи ці типи репрезентації як способи взаємного відображення знака і його об'єкта, зазначимо, що, як не раз підкреслював у своїх працях О. Ф. Лосєв, у контексті такого

⁶ Падучева Е. В. Говорящий: субъект речи и субъект сознания // Логический анализ языка. Культурные концепты. — М., 1991. — С. 164–167.

⁷ Bartmiński J. Styl potoczny // Współczesny język polski / Pod red. J. Bartmińskiego. — Lublin, 2001. — S. 116–117.

⁸ Поп.: Wofbagen Ch. Opposition as a metonymic principle // Metaphor and metonymy group abstracts. Workshop on metonymy : Hamburg University, June 23–24, 1996. — www.ccat.sat.upenn.edu/~haroldsfs/dravking/indexical/metonymy/htm.

«єдино-роздільного» цілого, яким є світ, усі частини цього цілого взаємно відображаються, а ціле відображається у всіх своїх частинах⁹. Беручи, як «класичний» приклад, відбиток босої ноги на ніску, що його побачив Робінзон¹⁰, не можна не помітити, що таке зображення підшви людської стопи є водночас індексальним та іконічним знаком, умотивованим відношенням причинно-наслідкової й водночас просторової суміжності.

Повертаючись до категорії теперішнього часу, слід зазначити, що внаслідок перцептивно опосередкованої реальної суміжності й іконічності власне морфологічне оформлення є для презенса в певному розумінні зайвим: його значення передається так, що момент вимовлення часової форми більш-менш точно збігається із позначуваними нею дією чи станом, як, наприклад, у репортажі з футбольного матчу: «*Ось Х. встановлює м'яч, відходить, розбігається*». Саме в такому розумінні видається доцільним тлумачити твердження Р. О. Якобсона про немаркований характер презенса як члена темпоральної парадигми¹¹: унаслідок своєї семіотичної вмотивованості презенс ніби перебуває поза формальним протиставленням із семіотично умовними футурумом і минулим часом і через це не потребує опозитивного відмежування від них. У цьому разі його можна порівняти з іменниками, зокрема назвами дій чи станів, ужитими в називних реченнях (*потужний удар — і м'яч у сітці воріт!*), чи так званими дієслівно-вигукowymi формами, тобто словами типу укр. *трах, ляп, геньс*, коли вони виступають як безпосередня мовна реакція на побачене. Деякі лінгвісти розглядають як гіпотетичну основу, на якій згодом розвинулася індоєвропейська флективна часова парадигма, саме такі морфологічно і семантично немарковані утворення¹², що їх безпосереднім рефлексом, можливо, є ін'юнктив у ведійській мові¹³.

Відповідно як первинний варіант переносу презенса в контекст і план минулого можна розглядати транспозицію саме первинного семантико-функціонального різновиду цієї категорії (називатимемо цей різновид історичним минулим *sensu stricto*). Така транспозиція здійснюється саме в умовах уснорозмовної оповіді про минуле, зокрема для того, щоб виділити ті чи інші події й таким чином передати драматизм того, про що розповідається¹⁴. Цей різновид може відтворюватися в писемній мові, але теж за умови «неформального» характеру писемного спілкування, скажімо, у приватному листуванні: «*Ось слухайте, батечку, як нас з самого першу зводило до купи. Сидимо ми удвох з моєю жіночкою, та де обчім базікаємо, аж ось і примчали нам книжок, знаєте, тих, котрими нас, дурників, обдурюють...*» (Г. Квітка-Основ'яненко); показовим тут є *слухайте*, ужите в писемній мові. Таке писемне відтворення теперішнього історичного можливе й у художньо-літературному стилі, причому не лише в репліках персонажів, а й у оповіді від «автора», точніше, від внутрішньо-текстуального (або літературно-художнього) суб'єкта викладу, де така оповідь може більш-менш експліцит-

⁹ Див., наприклад: Лосев А. Ф. О мировоззрении // Русская мысль.— 1988.— № 4225.— С. 15.

¹⁰ Якобсон Р. В поисках сущности языка // Семиотика.— М., 1983.— С. 104.

¹¹ Jakobson R. Zur Struktur des russischen Verbums // A Prague School reader in linguistics.— Bloomington, 1964.— Р. 347–349; Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове.— М.; Ленинград, 1947.— С. 429–430.

¹² Kurylowicz J. The role of deictic elements in linguistic evolution // Semiotica.— 1972.— Vol. 2. N 2.— Р. 174–183; Спенанов Ю. С. Семиологический принцип описания языка // Принципы описания языков мира.— М., 1976.— С. 223–228.

¹³ Елизаренкова Т. Я. Грамматика ведийского языка.— М., 1982.— С. 281–283.

¹⁴ Wolfson N. The conversational historical present alternation // Language.— 1979.— Vol. 55. N 1.— Р. 168–182.

но маркуватися саме як усна, пор. укр.: «Але! Тривайте лишень, я вам усе розкажу; і відкіля він так пізно приїхав, і зачим не дали йому добре й виспатись. Ось кете лишень кабаки, в кого міцніша, та й слухайте» (Г. Квітка-Основ'яненко) або й не отримувати жодного маркування в такому розумінні, як-от у мові ліричного суб'єкта в «Гайдамаках» Т. Шевченка.

Оцінюючи це переносне вживання презенса в плані його мотивації, слід підкреслити двоїстість останньої, яка ніби відтворює аналогічну семіотичну двоїстість транспонованого різновиду категорії презенса. З одного боку, ця мотивація ґрунтується на відношенні подібності між безпосередньо сприйнятим теперішнім і таким минулим, що відтворюється і ніби заново переживається в пам'яті, і це дає підстави кваліфікувати даний варіант презенса в лінгвістичних термінах як граматичну метафору, а з семіотичного погляду — як іконічний знак. З другого боку, образний характер цієї метафори також пов'язаний із відтворенням вихідної семантики презенса із властивими їй рисами іконічності й перцептивної суміжності позначення й позначуваного в часі і просторі. Крім того, про наявність індексального аспекту тут можна говорити й як про позначення події, реальний образ якої справді відбився в пам'яті мовця.

Цей останній факт може бути вираженим імпліцитно чи принаймні більш-менш опосередковано, коли, наприклад, у переданій за допомогою історичного презенса ситуації безпосередньо фігурує сам мовець як референт 1-ї особи і ця персональна категорія виступає в сполученні з аспектуальним значенням конкретної дії в процесі її протікання, пор. англ.: «Another funny incident was when I was sitting in a bar and there was this English guy. .. So, I'm sitting and having a couple of beers and this guys asks me...» (Kyiv Weekly). Водночас теперішній історичний час може застосовуватися в оповіді про події, свідком яких мовець не був і навіть не міг бути, отримавши відомості про них «із інших рук» (при цьому джерело відомостей може й не конкретизуватися, тим більше експліцитно не оцінюватися як вірогідне), пор. англ.: «Old Taylor told rather a good one at the pub yesterday.. It was a wedding in the country. ..Well, one of the guests manages to get into the bride's room and he rapes her. No argument. Naturally, everybody is very upset...» (G. Gordon). Однак, наскільки можна судити, і такий «цитатний», чи переповідний, різновид історичного презенса зберігає в собі вихідне когнітивне підґрунтя: використання теперішнього часу в подібних контекстах виступає як свідчення достовірності змісту оповіді (при цьому, звичайно, можна припускати, що саме «цікавість» повідомлюваного виступає як чинник, який змушує вважати його зміст достовірним, гідним уваги й вартим подальшого поширення). У цій його функції теперішній історичний час виступає як своєрідний виразник наявної в мовах балканського союзу і деінде категорії засвідченості (чи переповідності)¹⁵, особливо в її так званому довірливому різновиді. Про слушність такої характеристики свідчить і те, що повідомлення, щодо змісту яких переповідач займає відсторонену позицію, пов'язану, скажімо, із сумнівом у їх правдивості, у такий спосіб або не відтворюються, або «ретранслюються» зі спеціально підкресленою цитатністю, при якій центр уваги переноситься саме на відтворення тексту первісного повідомлення¹⁶, зокрема за допомогою таких одиниць, як укр. *мовляв, буцімто*, п. *niby to, podobno, pono, ponoś*, рос. *дескать*,

¹⁵ Див., напр.: Studies in Evidentiality (Typological Studies in Language.— Vol. 54).— Philadelphia ; Amsterdam, 2003.— 345 p.

¹⁶ Clark H. H., Gerrig R. J. Quotations as demonstrations // Language.— 1990.— Vol. 66. N 4.— P. 764–805.

мол, нгр. *δῆθεν, τάχατες, τάχα*, або в інший спосіб; за свідченням Т. Шевченка, його дід «коли зачина розказувати що-небудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: “Коли старі люди брешуть, то й я з ними”»¹⁷. Завдяки цьому з переповідача знімається відповідальність за зміст переповіданого, а профілюючою в семантиці висловлювання робиться не перцептивна перспектива, а позиція мовця, що переповідає.

Таким чином, характеристика історичного презенса в когнітивному аспекті показує, що розуміння цього семантичного різновиду теперішнього часу виключно як риторичного засобу¹⁸ з образно-естетичним підґрунтям чи як вияву стилістичної фігури перемикавання часів (відомої також як метастасис, чи *translatio temporum*)¹⁹ є явно недостатнім. З культурно-історичного погляду цікаво відзначити, що категорія історичного презенса і взагалі виклад у «перцептивній» перспективі завдяки своїм когнітивним властивостям набули особливого значення саме в теоретико-концептуальному апараті античної риторики, яка, як відомо, первісно була тісно пов'язана з античним раціоналізмом²⁰ і, на думку Арістотеля, становила своєрідну логіку «вважання» та ймовірності²¹. Говорячи конкретніше, «евіденціальне» використання дейктичних засобів і, зокрема, теперішнього часу в контексті минулого можна зіставити в системі античної риторики з одним із тих різновидів фігур думки, завдання яких полягало в уточненні змісту предмета або стосунку до нього: саме до таких різновидів належала фігура «наочності» (*evidentia*, *ἐνάργεια*)²².

Уснорозмовне спілкування із властивою йому епістемічною перспективою можна окреслити, застосовуючи термінологію Е. Бенвеніста, як належне до плану мовлення (чи оповіді, фр. *plan de discours*). Як відомо, французький лінгвіст розглядав цей план як одну з двох опозитивних категорій, другою з яких є план історії²³. Тематично Бенвеніст пов'язував цей останній план із викладом подій минулого (звідси й назва), однак, на нашу думку, зазначене протиставлення доцільно витлумачувати як таке, що спирається передусім на ознаку суб'єктивно-конкретного чи, навпаки, об'єктивно-абстрагованого представлення повідомлюваного. Зокрема, план історії виявляється максимально віддаленим і від прототипового мовця із властивою йому позицією спостерігача, і від комунікативної ситуації в її прототиповому варіанті, що передбачає орієнтацію на момент усного мовлення як на емпірично дану точку відліку часових і просторових координат повідомлюваного. Так, на думку відомого польського логіка А. Гжегорчика, для наукового викладу часовий дейксис, пов'язаний із моментом мовлення, є, строго кажучи, несуттєвим²⁴. Однак транспозиція презенса в контекст минулого часу *mutatis mutandis* здійснюється і тут, пор. рос.: «Даже Дион Хри-

¹⁷ Шевченко Т. Гайдамаки // Шевченко Т. Кобзар.— К., 1965.— С. 113.

¹⁸ Як суто стилістичний прийом характеризує теперішній історичний час Е. Бенвеніст (див: Бенвеніст Э. Отношения времен во французском языке // Бенвеніст Э. Общая лингвистика.— М., 1974.— С. 79).

¹⁹ Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A. et al. Słownik terminów literackich.— Wrocław, 1976.— S. 236.

²⁰ Аверинцев С. С. Античная риторика и судьбы античного рационализма // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика.— М., 1991.— С. 3–26; Кузнецова Т. И., Стрельникова И. П. Ораторское искусство в Древнем Риме.— М., 1976.— С. 187, 275.

²¹ Аристотель. Риторика // Античные риторика.— М., 1978.— С. 15–16.

²² Гаспаров М. Л. Античная риторика как система // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика.— М., 1991.— С. 41–42.

²³ Бенвеніст Е. Зазнач. праця.

²⁴ Grzegorzczak A. Logic — a human affair.— Warszawa, 1997.— P. 15–18, 32.

состом .. к 103 г. устает от мелочных провинциальных конфликтов и возвращается в Рим» (С. Аверинцев). Такий різновид застосування можна окреслити як теперішній хронологічний час, оскільки його риси найяскравіше виявляються саме тоді, коли він уживається у хронологічних списках дат і подій, пор. укр.: «1860–1862 Івась Манжура пройшов з батьком 6000 верст по селах. Батько віддає сина на навчання білгородській княгині Волконській» (В. Заремба). За таких умов, зокрема при позначенні подій узагальненого і через це ненаочного характеру, немаркованість презенса виявляється протилежним чином: не відтворюючи безпосередньо вмотивовану індексальну й іконічну співвіднесеність зі своїм позначуванням, презенс природно набуває характеру невмотивованого знака і виконує функцію, часом окреслювану як реєстраційна ²⁵.

Цікаво, що подібні риси презенса може виявляти за певних умов його уснорозмовного вживання у значенні минулого. Відповідний семантичний різновид цієї категорії вперше описав О. В. Бондарко, який і окреслив його, можливо, не зовсім удало, як теперішній час емоційної актуалізації ²⁶. Цей варіант теперішнього у значенні минулого виступає, коли мовець зіставляє дві дії, принаймні одна з яких є минулою і які різко суперечать одна одній, напр.: «— Спала! — Ну, так, ну й що? В мене режим. ..— Начхати! Я сподівався, що вона... А вона — спить!» (П. Загребельний). Водночас О. В. Бондарко цілком слушно зауважує, що тут за допомогою презенса дії вилучаються із суто часової площини і протиставляються в аспекті, який він називає принциповим; інакше кажучи, тут ідеться передусім про найістотніші, глибинні характеристики подій, а не про деталі, у тому числі й часові, їхньої реалізації. Така характеристика часом увиразнюється за допомогою «емфатичної» множини, якою узагальнено позначається одинична подія: «— Боїтесь? Спочатку письма пишете, а потім увилювати думаете?» (А. Адамов).

Повертаючись до використання презенса в плані історії, цікаво відзначити деякі можливі тут перехідні випадки більш-менш оказіонального характеру, амбівалентність і незвичність яких лише підкреслюють істотність тих протиставлень, перехід між якими вони опосередковують. Так, у романі Г. Хоткевича «Довбуш» знаходимо фрагменти, де узагальнено-історичний за своїм змістом виклад (оповідь про події європейської суспільно-політичної історії XVIII ст.) реалізовано в цілком не відповідній цьому змістові стилістиці уснорозмовної оповіді, причому без упровадження позиції конкретного спостерігача / свідка, пор. укр.: «І от Карло умирає. Звістка про те застала Августа у Варшаві... Коли Август почув про смерть... то кинув і сейм, і все — поскакав до Дрездена. Та лишенько тяжке, Франція займає таку позицію, що без її згоди нічого не вийде. ..І от Август надумє...». Цікавий випадок наближення плану історії до плану мовлення шляхом упровадження в науковий виклад суб'єктивно-перцептивного погляду автора-спостерігача знаходимо в тексті статті Л. Кретценбахера «Sveta Nedelja — Santa Domenica — Св. Пані Неділя. Південнослов'янські візуальні та словесні свідчення алегорично персоніфікованого культу неділі із заборонаю на працю», опублікований у журналі «Die Welt der Slaven». У певному місці автор переходить від звичного для таких публікацій способу викладу до опису вперше побачених ним об'єктів його дослідження (культових споруд). Цей опис має ха-

²⁵ Schmidt W. Grundfragen der deutsche Grammatik. Eine Einführung in die funktionale Sprachlehre. — Berlin, 1966. — S. 217.

²⁶ Бондарко А. В. Некоторые случаи переносного употребления времен // Русская речь. — 1967. — № 5. — С. 34–35.

рактир фіксації суто особистих вражень автора і відображається в різкій зміні стильового характеру тексту, а саме в застосуванні, поряд із амбівалентними у плані часової віднесеності формами презенса (їх можна витлумачувати в розширеному чи найконкретнішому розумінні), також і немаркованих щодо категорій граматико-дейктичного характеру номінативних структур, пор. нім.: «Auf einer Studienwanderung.. suchte ich, von einer Sonderausstellung in Pula angeregt, das kleine, abseits von den Hauptstraßen gelegene.. Dörflein Bačva auf. .. Ihr nahe steht ein kleines, aus Steinen gemauertes Filialkirchlein St. Jakov. Ein rechteckiger Grundriß, eine Rundapsis; über dem giebelseitigen Eingang ein in der Türsturz gemeißeltes Steinkreuz. ... Ein zweites Medaillon links unterhalb zeigt einen Fleischhackerladen. Ein grober Holztisch in der Mitte. Darüber eine hölzerne Querstange. Von ihr hängen Schinken und Fleischstücke...».

До переносних різновидів теперішнього часу, які виражають минулі дії, прилягають два семантичні варіанти цієї категорії, які є непереносними й водночас відрізняються від презенса в його звичному прямому вживанні. Іншою особливістю цих варіантів є те, що вони, з одного боку, є тотожними в аспекті своєї семіотичної структури, а з другого, — виступають у двох комунікативно-епістемічних типах дискурсу, які докорінно відрізняються один від одного у плані семантики тексту.

Одним із цих варіантів презенса є теперішній час письмового репортажу: англ. «Totally new impressions flood our senses.. Shimmering bands of light race across the streambed.. We reach out and stroke velvety green mats of water moss» (W. H. Amos). Для семантики репортажного тексту першорядне значення має істинність / хибність його змісту, тобто його відповідність певному реальному стану справ. Водночас такий писемний текст, відповідаючи дійсності в усьому іншому, може бути відмінним від неї в плані семантики теперішнього часу, якщо його зміст більш-менш недвозначно вказує на те, що він (як у наведеному вище уривку статті з журналу «National Geographic») не міг бути створеним синхронно з описаними в ньому подіями, і, отже, значення презенса тут якраз не відповідає реальності. Можна розглядати це вживання презенса як літературну умовність (умотивовану, однак, комунікативним наміром автора), як вияв гри з читачем, метою якої є створення ілюзії справжнього репортажу, тобто оповіді прямо з місця подій (цікаво, що письмовий репортаж виник ще до появи радіо і телебачення, які зробили можливою подібну оповідь, так що писемна форма цього жанру, можна сказати, не завжди імітувала свій усний відповідник, а історично була його предтечею). Приймаючи правила цієї гри, читач відмовляється вважати тут істотною істинність / хибність часового значення презенса, оскільки для нього більше важить власне такий вибір часового способу представлення описаного, натомість у разі переносного використання цього часу в значенні минулого реальна темпоральна локалізація відповідних подій стосовно моменту мовлення не лише усвідомлюється, а й часто підкреслюється й конкретизується: укр. *Іду я оце вчора на роботу*. У соціокультурному контексті зазначену особливість теперішнього репортажного часу можна зіставити з таким сприйняттям медійної інформації, при якому її цінність для сприймача полягає в тому, що вона є для нього цікавою, захоплюючою, сенсаційною й безвідносною до реальної значущості повідомлюваного, пор. такі рекламні слогани інформаційних програм, як «все набагато цікавіше» (СТБ) чи «з нами ви завжди в першому ряду» (один із німецьких каналів), де особливо промовистою є алюзія до кінотеатру.

Проте ця ж риса, зокрема іррелевантність змісту повідомлюваного щодо істинності / хибності, кваліфікована з логіко-семантичного погляду як його інтенціональність, є, як відомо, визначальною для семантики художнього тексту: цей останній не (завжди) відображає щось справжнє, а насамперед, як специфічний перформатив, творить свою власну, художню реальність. Інший різновид теперішнього часу, про який тут ідеться, якраз і є презенс «авторського» художньо-літературного викладу, причому як у прозі, так і в поезії²⁷, пор. укр.: «Десять чорних кімнат, налитих п'ятмою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачинаю двері, наче боюся, що світло лампи витече все крізь шпари» (М. Коцюбинський), рос. «Я хохочу! Взбегаю вверх. Бросаю / В них шишками, песком, визжу, пляшу / Среди могил — незримый и высокий... / Кричу: “Эй, Фекла! Фекла!”» (О. Блок).

Таким чином, в обох випадках, тобто і в репортажному, і в художньому текстах, можна констатувати інверсію відношення онтологічної первинності між знаком та позначуваним: якщо в прототиповому випадку можна, абстрагуючись від певних релігійно-філософських аспектів цього питання, стверджувати, що знак є вторинним щодо дійсності як «абсолютного» референта, то в даному разі позначуване виступає як залежне від позначення не лише відносно, як наслідок акту означення й тим самим витлумачення, але й абсолютно. Іntenціональний (мовний) знак іконічно й індексально визначає свій об'єкт, оскільки він є не лише засобом позначення об'єкта, а й водночас єдиною запорукою його існування; можна сказати, що в художній мові інтерпретаційна щодо позначуваного функція знака доходить до граничної межі, створюючи (конструюючи, моделюючи) цей об'єкт не лише в епістемічному, а й в онтологічному розумінні.

Відмінність між «репортажним» і «літературним» варіантами презенса полягає в тому, що в художньому тексті інтенціональність теперішнього часу є похідною від аналогічної орієнтації художньої мови в цілому, натомість у разі письмового репортажу цей часовий різновид є конститутивним, визначальним складником текстів даного жанру, семантика яких, за винятком цього складника, не є інтенціональною.

Як відомо, темпоральний дейксис не обмежується граматичним часом, знаходячи свій вияв також у площині лексики. Відповідно транспозиції, співвідносні з переносним уживанням теперішнього часу в значенні минулого, можна знайти серед прислівників та прислівникових зворотів (таких, як укр. *зараз, тепер, сьогодні, цього дня*, а також *завтра і вчора* і, крім того, ще й їхніх дериватів), для яких, як і для категорії презенса, характерною є співвіднесеність із моментом мовлення як точкою відліку часових координат. У плані комунікативно-функціональних умов використання такі транспозиції властиві художньому, а також белетризованому науково-популярному викладу і публіцистичній прозі, де переносне вживання презенса неможливе і де подібні лексеми виступають у сполученні з граматичними формами минулого часу й часом у контексті незалежної невластиво-прямої мови, пор. рос.: «Случай касался .. девочки, простудившейся .. во время прогулки и теперь погибавшей от воспаления легких» (Ю. Булаховська), англ. «They were in rocky, lava country by now, and approaching the big pines. Tomorrow they would strike the Feather River canyon» (М. Foster), рос. «11 мая газета “Рабочий”. .. сообщала ... о вчерашнем отлете Есенина с Айседо-

²⁷ Пріоритет у виділенні цього різновиду теперішнього часу і в його відокремленні від уснорозмовного історичного презенса належить О. С. Мельничуковій (див.: Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення.— К., 1966.— С. 98).

рой Дункан в Кенигсберг» (М. Чудакова), англ. «So he had made the reservations, and today — if it was still today — they had been on U. S. 50» (S. King)²⁸.

У свою чергу близькість із темпоральним дейксисом у плані семантичного прив'язування до ситуації спілкування й безпосереднього чуттєвого сприйняття, а також щодо стилістично вмотивованого відтворення такої ситуації виявляють інші різновиди дейксиса, такі як персональний і спадіальний. Стосовно першого з них у цьому плані згадаємо приклади того, що можна окреслити як нозаконікативне використання 2-ї, а також і 1-ї особи, яке властиве художньо-літературній мові (у випадку 2-ї особи передусім у мові поезії), де воно може іноді сполучатись із «художнім» презенсом. Спільним для цих семантичних різновидів є те, що вказівка на референтів цих осіб виступає тут не в контексті мовлення внутрішньотекстуального суб'єкта, а як художньо умовний засіб формування нерцептивної перспективи зображуваного. Механізм такого формування полягає в реверсії прагматичних пресупозицій, властивих цим категоріям у їх звичному використанні: 1-й особі, як позначенню мовця-прототипового спостерігача, а 2-й — як позначенню адресата, що водночас є складником чуттєво сприйнятої ситуації. Натомість у контексті, де власне комунікативна роль референтів цих особових категорій виступає як неістотна й узагалі як неможлива, дані пресупозиції зазнають реверсії, стаючи власне семантичними компонентами особового значення²⁹, пор.: 1) укр. «Сон м'яко здушує груди, кладе на лице лапу і тягне назад у ліжко. Сплю. Солодко, міцно і навіть сон бачу. Раптом зскакую з ліжка» (М. Коцюбинський), рос. «На кресле отвалюсь, гляжу на потолок... / Молчу, потерянный, на дальний путь глядя, / Из-за темнеющего сада...» (А. Фет) і 2) укр. «Ми вдвох ішли й не говорили, / Ти вся засніжена була» (М. Рильський), рос. «Над чернотой твоих пучин / Горели дивные светила, / И тяжело зыбь твоя ходила, / Взрывая огонь беззвучных мин» (І. Бунін). Ефект, який досягається за допомогою використання 2-ї особи, легко унаочнити, замінивши цю особу на 3-ю: *Над чернотой его пучин / Горели дивные светила, / И тяжело зыбь его ходила....*

Аналогічні риси виявляє також і спадіальний дейксис, представлений прономінальними прислівниками на зразок укр. *тут* чи вказівними частками, наприклад, укр. *ось*. Роль таких одиниць — локалізувати об'єкти в перцептивно-комунікативному просторі, через що їх можна порівняти із вказівним жестом³⁰. Транспонуючись у контекст минулого часу, вони виконують функцію, що полягає у внесенні до семантики висловлення саме перцептивного погляду на описуване і через це є близькою до відповідної функції маніфестантів презенса й інших дейктичних одиниць, пор. англ.: «The Jackal .. sauntered over to a café.. Here he sat on the terrace...» (F. Forsyth). Зміст прислівника англ. *here* не вичерпується в подібних прикладах анафоричним (або катафоричним) покликанням на місце, зазначене в контексті, для чого можна було б ужити прислівник *there*, який, однак, відсунув би позначуване в глибокому просторі й часу. Натомість одиниця зі значенням «тут» нібито чуттєво наближає зображувану сцену до читача, розміщуючи її у часопросторі нерцептивно-комунікативної ситуації, подібно до того, як

²⁸ Детальніше див.: Єрмоленко С. С. Про деякі структурно-функціональні характеристики темпоральних мікрополів // Мовознавство. — 2003. — № 4. — С. 38–47.

²⁹ Про явище реверсії пресупозицій див.: Єрмоленко С. С. Обернення особових пресупозицій як явище художнього мовлення // Стиль. — 2004. — Т. 3. — С. 327–338.

³⁰ Иванов В. В. Категория определенности — неопределенности и шифтеры // Категория определенности — неопределенности в славянских и балканских языках. — М. — 1979. — С. 90–118.

вказівний жест під час оповіді надає референтові щось на зразок фізичної реальності³¹. Можливим є спільне використання спціальних дейктиків із теперішнім історичним, притаманне уснорозмовному мовленню й художній прозі, яка таке мовлення відтворює: укр. «Сіли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур» (П. Куліш).

Таке використання вказівної частки типу *ось* та її еквівалентів, часом умотивованих семантикою зорового сприйняття, з метою вираження ситуації чуттєвого сприйняття певної несподіваної події досить характерне для мови перекладів Святого Письма, де воно відтворює відповідні риси оригіналу. Так, наприклад, у старозаповітній книзі «Буття», у історії одруження Ісаака з Ребеккою (розділ 24), така частка виступає в багатьох перекладах фрагмента 63-го стиха: гебр. וַהֲגָה גְּמִלִים בְּאֵיךְ — укр.: «І вийшов Ісак на прогулянку в поле, як вечір наставав. І він звів свої очі, і побачив — ось верблюди йдуть» (пер. І. Огієнка). В іншомовних перекладах тут чи деінде виступають лат. *ecce*, іт. *ecco*, фр. *voici*, нім. *siehe*, англ. *lo* чи *behold*, ст.-сл. *сь*, п. *oto*, ч. *hle* тощо. У гебрійському оригіналі Танаху відповідною одиницею є частка וַהֲגָה у поєднанні з так званим *uḏu* сопulativum, чи consecutivum³², тобто וַהֲגָה «ось, глянь»³³, яка вводить зворот із дієприкметником теперішнього часу. У Новому Заповіті й у Септуагінті в аналогічній функції виступає гр. *idou* «ось, глянь(те)» (< гр. *éido* «дивитися»).

Таким чином, спільним для розглянутих вище явищ зі сфери мовного дейксиста є те, що всі вони так чи інакше пов'язані із вторинним відтворенням семантичних і семіотичних рис, зумовлених роллю активного мовця як суб'єкта не лише мовлення, а й сприйняття й узагалі пізнання. У колі цих явищ варто згадати ще одне, що його можна окреслити як особово- (чи суб'єктно-)перцептивну транспозицію. Суть такої транспозиції полягає в тому, що точка зору спостерігача може відриватися від мовця як референта 1-ї особи і пересуватися деінде, пов'язуючись з іншим учасником ситуації. Застосовуватись таким чином можуть утворення, немарковані щодо категорії особи, такі як уже згадані одиниці з ментальним значенням, передусім предикативні прислівники чи безособові слова перцептивної семантики, такі як укр. *видно*, *жарко*, *пече*, предикативні словосполучення аналогічної семантики, а також іменники на позначення конкретних об'єктів і явищ (*nomina concreta* як відмінні від *nomina abstracta*), ужиті в називних реченнях. Не лише перші, а й другі звичайно передбачають, що носієм відповідних динамічних ознак, а також сприймачем позначуваних об'єктів є саме мовець. Однак у вторинному контексті свого застосування ці формації можуть імпліцитним чином співвідноситись із якимсь іншим персонажем, і тоді читач ніби дивиться на зображуване очима цього останнього, пор., наприклад, у вірші І. Буніна «Дурман», де носій патологічного стану ідентифікується вже в першому рядку (*Дурману девочка наелась..*), але подальший опис не містить жодних прономінальних чи й інших маркерів, які б анафорично співвідносили відповідні утворення з цією дівчинкою, у цей спосіб наближаючи сприймане до мовця, а через нього — до читача: рос. «... Тошнит, головка разболелась, / Пылают щечки, клонит в сон, / но сердцу сладко, сладко, сладко...». Так само сприймач позначуваного ідентифікується в наступному прикладі, що містить складносурядне

³¹ Поп.: McNeill D., Cassell J., Levy E. T. Abstract deixis // *Semiotica*.— 1993.— Vol. 95. N 1–2.— P. 5–20.

³² Дьяконов И. М. Древнееврейский язык и некоторые данные о финикийском (пуническом) языке // *Языки Азии и Африки*.— М., 1991.— Т. 4. Кн. 1.— С. 154.

³³ Gesenius W. Hebräisches und chaldäisches Handwörterbuch über das Alte Testament.— Leipzig, 1828.— S. 57.

речення з називними складниками: укр. «Одвет .. вийшов на вулицю. Вона була порожня. Присадкуваті хати, ...осінні яблуньки, що простягали над парканами довге, обшарпане гілля, похмуре небо...» (Є. Путрамент). У «Вакханалії» Б. Пастернака подібні структури виступають, коли після сцени в театрі відбувається відрив перцептивної точки зору від ліричного суб'єкта (та його слухачів-супутників) і переміщення її в якесь невідоме місце, де вона пов'язується з кимсь також невідомим, пор. рос. «И опять мы в метели, / А она все метет, / И в церковном приделе / Свет, и служба идет. / Где-то зимнее небо, / Проходные дворы.. ..Где-то пир, где-то пьянка, / Именинный кутеж.. И хрустенье салфеток, / И приправ острота, / И вино всех расцветок, / И всех водок сорта. ..И на эти-то дива, / Глядя, как маниак, / Кто-то пьет молчаливо / До рассвета коньяк». Можна лише здогадуватися, що для такого відриву перцептивної точки зору від «себе» й поєднання її з цим «кимсь іншим» у поета були свої позалітературні підстави.

Завершуючи цей аналітичний огляд пов'язаних зі сферою дейксиса мовних явищ, можемо зробити два висновки методологічного характеру. По-перше, урахування семіотичних властивостей мовних одиниць важливе не лише саме по собі, а й для висвітлення їхніх семантичних і комунікативно-функціональних характеристик. Зокрема, видається неможливим належним чином висвітлити й описати вторинні функціонально-семантичні різновиди дієслівного часу, якщо розглядати ці різновиди виключно у значеннєвій і функціональній площинах. По-друге, врахування знаково-репрезентативних рис темпоральних формацій дає можливість виявити їхню семантичну й функціональну співвідносність з іншими мовними одиницями подібної семіотичної природи, з якими вони можуть взаємодіяти в межах текстуальних польових структур.

S. S. YERMOLENKO

SEMIOTIC STRUCTURE OF TEMPORAL DEIXIS AND COMMUNICATIVE-FUNCTIONAL CONTEXT

The author focuses on interrelationship between secondary meanings of tense deictica, functional context they occur in, and their representational properties as linguistic signs. He argues that semiotic approach within communicative-epistemic framework permits to understand more fully semantic properties of the grammatical tense as well as to establish functional relations between it and linguistic categories semiotically close to it.

Key words: temporal deixis, sign representation, motivation, tense, communicative-epistemic perspective, semiotics, grammar, iconicity, indexicality.

ЗАСАДИ КОДИФІКАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА БІЛОРУСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВАХ (20-і — початок 30-х рр. XX ст.)

У статті проаналізовано деякі принципи кодифікації української та білоруської літературних мов у 20-х — на початку 30-х рр. XX ст. На прикладі праць українських і білоруських кодифікаторів розглянуто спільні та відмінні методи вироблення кодифікаційної методології згаданих ідіомів.

Ключові слова: нормалізація, кодифікація, історія української літературної мови, історія білоруської літературної мови.

Процеси нормалізації й кодифікації української та білоруської літературних мов у першій третині XX ст. загалом стали визначальними для формування «образів» цих ідіомів. Певна річ, не можна применшувати ролі нормалізаційних тенденцій в українській і білоруській мовах у попередню добу, проте в XIX ст. через несприятливі історичні обставини розвиток розгляданих ідіомів був украй нерівним і непослідовним, часто переривався. Скажімо, безперервність нової білоруської писемності можна простежити тільки з 90-х років XIX ст. Це деяким дослідникам дало підстави твердити, що білоруська літературна мова в XIX ст. так і не склалася, хоч «білоруська писемність до початку XX ст. пройшла великий шлях»¹. Українська літературна мова наприкінці XIX ст. була цілком окресленим ідіомом, незважаючи на досить велику варіантність у різних підсистемах і наявність кількох правописних практик (*максимовичівки, кулішівки, драгоманівки, жеселехівки, ярижки* тощо). І це твердження не буде перебільшенням², хоч В. Сімович ще 1941 р. писав, що «про повну нормалізацію літературної мови в нас ще говорити зарано»³. Проте 1934 р. той самий В. Сімович зауважував: «Та треба сказати, що, не зважаючи на деякі відміни, український правопис⁴ у загальних рисах уже одностайний: різниці дрібні, великого значення не мають»⁵. У такій ситуації взаємозаперечних положень, що їх можна вважати характеристичними не тільки для згаданого мовознавця, а й для української лінгвістики досліджуваного періо-

¹ Крамко І. І., Юрзвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.— Мінск, 1968.— Т. 2.— С. 109–110.

² Разом з тим існує твердження, що для української літературної мови «першої третини XX ст. була властива так звана початкова кодифікація. Вона відбувалася на основі не унормованої літературної мови (напевно, мало бути: відбувалася не на основі унормованої літературної мови.— О. С.), а реальної відносно стабільної перспективної норми, що могла задовольнити мовні потреби західної та східної частин України» (*Марушкевич І. М. Кодифікація української літературної мови в першій третині XX ст. : правописні і граматичні норми та їх текстова реалізація : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2009.— С. 5*).

³ Сімович В. [Передмова до праці:] *Синявський О. Норми української літературної мови.*— Л., 1941 // Сімович В. Праці у двох томах / Упоряд. і передмова Л. Ткач.— Чернівці, 2005.— Т. 1.— С. 303.

⁴ Ідеться про кодекс, що постав 1927–1928 рр. (так званий харківський), і його рецепцію на західноукраїнських землях, а також про правопис після мовної реформи 1933 р. (*О. С.*)

⁵ Сімович В. Українська мова і правопис // Сімович В. Значч. праця.— С. 196.

ду взагалі, постають два засадничі питання: 1) як окреслювали обсяг літературної мови у 20-х рр. XX ст. українські та білоруські кодифікатори?; 2) який критерій нормалізації передбачала кодифікаторська практика в розглядааний період? (Що таке «повна нормалізація» літературної мови?). Інакше кажучи, де можна провести межу між літературною мовою та діалектними рисами в писемній практиці, а також, чи можна вважати непорушність кодексу літературної мови ознакою завершеності формування цього ідіому як лінгвального феномену?

Відповіді на ці питання можна здобути тільки тоді, коли будуть цілком окреслені засади кодифікації літературних мов, адже в розглядааний період в обох ідіомах виявлено кілька протидіючих тенденцій, хоч у цілому там панували національні пуристичні школи. Так, С. Запрудський переконаний, що попри незначні здобутки — з погляду теперішнього стандарту, який постав після мовної реформи 1933 р., — «білоруський пуризм загалом треба вважати успішним. По-перше, він досить ефективно діяв у вирішальний період формування білоруської літературної мови, який, власне, і створив “образ” білоруської мови, — у 1920-і роки. По-друге, пуристична традиція загалом досить міцно вкоренилася у свідомості білоруських лінгвістів»⁶. Ю. Шевельов у межах українського пуризму виокремлював дві школи: крайню пуристичну (етнографічну, або київську) та помірковану пуристичну (синтетичну, або харківську). Речниками етнографічної школи були А. Кримський, Є. Тимченко, О. Курило у своїх ранніх працях, М. Гладкий, С. Смеречинський, В. Сімович та І. Огієнко. Помірковані пуристичні погляди поділяли О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило в пізніших творах та ін.⁷ Проте обидві школи не були оформлені за допомогою якихось програмних декларацій.

Український і білоруський стандарти⁸, незважаючи на чималі відмінності в процесі їхнього становлення, у багатьох випадках мали два початкові пункти дивергенції — умовно їх можна назвати російським і польським, — але в першій

⁶ Запрудський С. Белорусский и чешский языковой пуризм: общее и специфическое // Cesty k národnímu obrození: běloruský a český model / Sborník příspěvků z konference konané 4.—6. 7. 2006 v Praze. — Praha, 2006. — P. 247.

⁷ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус. — Чернівці, 1998. — С. 110–111.

⁸ Зародження й розвиток згаданих ідіомів відбувалися саме на основі утвердження красного письменства рідною мовою. Інші чинники спочатку не відігравали помітної ролі. Інакше кажучи, в обох народів із самого початку виникла літературна мова як *мова художньої літератури*. І тільки наприкінці XIX ст. українська літературна мова поступово стала долати межі жанрової одноманітності. Нова білоруська літературна мова розширила свої комунікативні горизонти у 20-і роки XX ст. Як відомо, в англійському та північно-американському мовознавстві розрізнення *літературної мови* як мови художньої літератури та стандартної мови як ідіому освіти, урядування, фахової діяльності, торгівлі й виробництва, узагалі громадської сфери — це засадничий принцип аналізу (докладніше див.: *Германова Н. Н.* «Стандартные языки» в устно-письменном континууме (англизязычная теория литературных языков) // Устные формы литературного языка. История и современность / Отв. ред.: В. Я. Пархомовский, Н. Н. Семенюк. — М., 1999. — С. 353–376). Останнім часом цей термін активно використовують і в деяких слов'янських лінгвістичних школах, пор.: «Викристалізовані, міцно підтримувані друкованими текстами (друкованою комунікацією), наддіалектні різновиди мови з високим культурним престижем називають *літературними мовами, загальними, культурними або стандартними*» (*Nieckula F.* Znaczenie druku dla języka i kultury // Współczesny język polski / Pod red. J. Bartmińskiego. — Wrocław, 1993. — P. 108), хоч в українській, білоруській та російській мовознавчих традиціях частіше вживане словосполучення *літературна мова*, пор.: Македонски јазик / Red. naukowy L. Minova-Gurkova. — Opole, 1998. — P. 14–15; *Нарумов Б. П.* Литературный язык и язык художественной литературы в Галисии // Языковая норма и эстетический канон / Отв. ред.: В. Я. Пархомовский, Н. Н. Семенюк. — М., 2006. — С. 248–250; *Miodunka W.* Język polski poza Polską // Polscyzyzna 2000. Orędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci / Pod red. W. Pisarka. — Kraków, 1999. — P. 316. Як відомо, серед тем, які 2008 р. розглядалися під час роботи XIV Міжнародного з'їзду славистів у Македонії, окремо сформульовано пункт про «слов'янські стандартні мови» (К XIV Международному съезду славистов // Славяноведение. — 2005. — № 3. — С. 57). У нашій статті терміни *літературна мова* та *стандарт* уживані як синоніми.

третині ХХ ст. завжди шукали опертя в інших традиціях (передусім — слов'янських), що особливо помітно під час мовознавчих дискусій 20-х рр.⁹ Утім це аж ніяк не означає, що саме відштовхування від російської та польської літературних мов було головним у розгляданих процесах, на перше місце виходили власне українські та білоруські засоби нормалізації. Проте й в українській, і в білоруській кодифікаційній практиці майже завжди наявне експліцитне (імпліцитне) порівняння власних засобів з російськими й польськими мовними одиницями. Цікаво, що на Академічній конференції з реформи білоруського правопису й азбуки 1927 р. літературознавець Ф. Імшенник стисло та, можливо, занадто просто окреслив цю проблему: «Ми знаємо, що білоруська мова надзвичайно близька до російської та польської мов, через це часто кажуть, що в білоруській мові є багато запозичень з польської та російської мов. А тому я хотів би знати, коли розробляються матеріали з білоруської мови, то чи виокремлюються ті особливості білоруської мови, які належать тільки одній білоруській мові й жодного стосунку не мають до мов польської та російської, а тільки до спільно-слов'янської»¹⁰. С. Некрашевич, один із провідних кодифікаторів білоруської мови в згадуваний період, зазначав, що потрапляння до цього ідіому російських і польських елементів цілком зрозуміле. При цьому він пояснює, через які механізми відбувається запозичення чужомовних елементів: «Мешканці міст і містечок мали більше стосунків з чужою нацією, що заповняла наш край, а тому перші й стали втрачати чистоту своєї мови. Тільки село, глухе, темне село, для якого була незнайома книжна освіта і яке не тільки не мало зносин з чужинцями в краю, але фактично й мати не могло, бо ним, як мужицьким, гордували, — і ось тільки це село впродовж багатьох століть у чистоті зберігало свій найдорожчий скарб — білоруську мову»¹¹. З огляду на це дослідник робить висновок, що до словника білоруської літературної мови не треба вносити невластивих їй елементів — усього, що є «результатом зросійщення або спольщення», і не має значення, чи «буде воно введене до мови літературним шляхом, чи міститься в якомусь діалекті»¹².

О. Курило також була переконана, що українська інтелігенція «повинна використовувати українську народню мову, вона повинна вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди. Такий є єдиний нормальний шлях, що ним може йти розвиток української літературної мови»¹³. При цьому дослідниця спирається вже на наявну писемну практику, хоч і нарікає, що «усталеної в ширшому розумінні української наукової літературної мови ми не маємо»¹⁴. Тут ідеться не про пошук основи (напряму) норма-

⁹ Пор., скажімо, міркування В. Сімовича: «Я маю, напр., на думці фейлетони “Нової Ради” проти тої залізничної термінології, що її пробували були завести на Україні. Я докладно не пригадую собі всіх цих термінів, але ж знаю, що деякі з них були дуже влучні, оригінальні й суто українські. Я особисто ніяк не міг зрозуміти, чому так завзято розкритиковано слово “залізнична валка”, й радий був би, як би це слово таки в нас прийнялося, побіч *поїзду*, взятого нами від москалів, і *потягу*, запозиченого від поляків. <...> Варто б було тоді нашим критикам пізнати чеські, сербські чи інші які (а не тільки московські) залізничні назви з їх *vlak*-ами (хоч у них є «*pojezd*»), *zavazadl*-ами, *přednost*-ами, *nastupišt*-ями — слова, що теж, може, спочатку неприємно вражали вухо, але до них із часом усе привикло, і вони вже не можуть “не подобатися”. А чехи то просто майстри в витворюванні своєї власної термінології!» (Сімович В. На теми мови // Сімович В. Зазнач. праця. — С. 266).

¹⁰ *Імшенник*. [Виступлення] // Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. — Мінск, 1927. — С. 72.

¹¹ *Некрашевіч С.* Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы // Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашевіча : Да 120-годдзя з дня нараджэння / Навук. рэд. А. І. Падлужны. — Мінск, 2004. — С. 55.

¹² Там же. — С. 58.

¹³ *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. — К., 2004. — С. 13.

¹⁴ Там же.

лізації, а про повернення української літературної мови до своїх народно-розмовних джерел¹⁵. Теперішнього дослідника тогочасні пасажі на зразок «усталеної літературної мови ми не маємо» можуть просто вражати. І білоруські, і українські мовознавці згаданого періоду не раз пишуть щось подібне¹⁶ про сучасну їм писемну практику, але вже самим фактом обговорення складних проблем національно-культурного життя непрофанною українською (білоруською) мовою спростовують тезу про брак відповідної літературної мови. З аналізу багатьох мовознавчих текстів випливає, що наявна велика варіантність¹⁷ у цих літературних мовах сприймалася як перешкода успішному розвитку. І тут, можна припустити, ще раз виявляється вплив чинника тогочасних польської та російської мов як ідіомів з досить твердо окресленим інструментарієм виражальних засобів. Їхня «непорушна» сформованість неначе автоматично встановлює соціальну престижність і привабливість на тлі тільки внормованого рідного ідіому, що тривалий час перебував у підпорядкованому становищі в диглосній опозиції *російська (польська) мова : українська (білоруська) мова*.

Як відомо, ступінь «непорушності» («остаточної нормалізації») літературної мови безпосередньо залежить від засад формування розгляданого ідіому. Скажімо, принцип *imitatio* — наслідування авторитетів — відіграв вирішальну роль у поширенні італійської літературної мови (мови «трьох корон») на теренах усієї Італії. Зорієнтованість на письменників минулих епох, вибір джерел для нормалізації «за правом шедевра», а також вузька база формування літературної мови¹⁸ сповільнили тенденцію до усунення варіантності й усталення чітко окресленого арсеналу мовних засобів. Тим-то й досі «рівень унормованості італійської літературної мови набагато нижчий, ніж, наприклад, у французькій»¹⁹.

¹⁵ Пор: «Богумил і Житецький наприкінці спільної розвідки своєї таке пишуть: “Від народу через культурні верстви знов до народу — такий основний процес розвитку української мови”. Українська літературна мова останніх років, найбільше наукова мова, ухилилася від того основного процесу, і треба докласти щонайбільшої праці, щоб ізнов наблизити її до народної, до мови класиків українського слова» (Там же. — С. 16).

¹⁶ Пор.: «Твердо встановленої, у широкому розумінні, білоруської літературної мови ще немає, і ця невстановленість нашої літературної мови стає нам у пригоді тим, що дає широкі можливості та дозволяє передусім стати на народний, діалектний ґрунт і у своєму розвитку піти за розвитком живої розмовної мови» (*Лёсик Я.* Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы // *Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941) : Хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак. : У 2 ч. / Аўт.-уклад. С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш.* — Мінск, 2005. — Ч. 1. — С. 176).

¹⁷ «Кожний безсторонній читач, а то і звичайний спостерігач міг замітити, що наша письменницька мова якось трохи інша, ніж була до світової війни. І висловів більше, і звороти трохи інакші, і вже нема так дуже багато різних форм того самого слова, як люди пишуть; письменники, а то і звичайні письменні люди дбають уже більше про однотайність; вже й речення складають трохи не так, дивляться, щоб вони були, як у нас кажуть, більше свої, українські, щоб різнилися від мови наших сусідів.

На це склалося багато причин. Але ж найважливіша — та, що наші люди мали нагоду за війни зблизка побувати — у своїх братів на Наддніпрянщині та почути, як говорять вони. То так поволі почали вирівнюватися ті різниці, правда, дуже невеличкі різниці між мовою західноукраїнських земель і мовою людей із Наддніпрянщини. До того доля звела нас тепер ізнову з частиною наших братів із Волині, а їх говір усе ж більше скидається на наддніпрянський, ніж на галицький говори. До того ж у волиняків нема такої сили чужих слів, що позакрадалися до мови галичан. Там мова хоч іще тільки сільська, але ж чистіша. Таким чином дещо приходить до Галичини з Волині, а від нас туди» (*Сімович В.* Дещо про нашу купецьку мову // *Сімович В.* Знач. праця. — С. 279).

¹⁸ «Особливістю італійської ситуації треба визнати дуже вузьку базу формування літературної мови. Основою літературної мови для всієї Італії став флорентійський говір тосканського наріччя в його піднесеній, обробленій формі, у якій застигла мова у творах Данте, Петрарки, Боккаччо» (*Чельшева И. И.* Теория и практика процесса языкового нормирования в Италии XVI в. // *Языковая норма : типология нормализационных процессов / Отв. ред. В. Я. Порхомовский, Н. Н. Семенюк.* — М., 1996. — С. 150–151).

¹⁹ Там же. — С. 151.

У працях білоруських кодифікаторів дуже часто третім пунктом дивергенції стає українська літературна мова²⁰. Скажімо, на думку С. Некрашевича, росіянізми, полонізми й українізми в тогочасній білоруській літературній мові — це «результат незнання білоруської мови»²¹. 1925 р. цей мовознавець, розглядаючи потребу й принципи створення Словника живої білоруської мови, твердив, що чимало білоруської лексики можна знайти в лексикографічних кодексах української мови, проте українці й білоруси «мають так багато спільних слів, що говорити про належність таких слів до одного чи до другого народу часто буває дуже складно»²². І взагалі, за С. Некрашевичем, використовувати словники польської, російської та української мов для укладання Словника живої білоруської мови «треба з надзвичайною обережністю»²³.

У процесі кодифікації нової білоруської літературної мови можна побачити досить чіткий український слід. Маємо на увазі праці, що способом трактування матеріалу засвідчують типологічну схожість між собою або й перебувають у взаємодії як прототип і довершений твір. Ідеться про праці «Уваги до сучасної української літературної мови»²⁴ О. Курило та «Деякі уваги до білоруської літературної мови» Я. Льосика (1924–1925 р.)²⁵. У Льосиковій праці засвідчено й своєрідні ремінісценції з кодексу О. Курило²⁶. Тут можемо простежити, так би мовити, горизонтальні стосунки літературних мов, коли жоден з ідіомів опозиції *мова-реципієнт* : *мова-продуцент* не посідає панівного становища²⁷.

І українська, і білоруська мови в розглядааний період функціонували в умовах диглосії на територіях, які ввійшли до складу кількох держав²⁸, що зумовлювало особливе ставлення до вибору шляхів розвитку літературної мови, бо проблема єдності українського (білоруського) стандарту в різних політико-культурних умовах набувала особливого звучання. Це було надто актуальним для української мови, адже кодифікаційні заходи цього ідіому наприкінці 1920-х років полягали передусім у виробленні єдиного стандарту, узгодженні різних літературно-мовних практик, які умовно можна назвати західноукраїн-

²⁰ Протиставлення західноукраїнської та наддніпрянської літературно-писемних практик у досліджуваному аспекті нерелевантне.

²¹ Некрашевич С. Знач. праця.— С. 74.

²² Там же.— С. 61.

²³ Там же.

²⁴ Перше видання 1920 р. нараховувало 44 сторінки, друге видання 1923 р. мало 118 сторінок тексту, третє видання 1925 р. — 246 сторінок. Хоч книжка після зазначених років виходила у світ ще кілька разів (наприклад, 1942 та 2004 р.), усі подальші видання варто кваліфікувати як перевидання праці 1925 р.

²⁵ Проте текстові О. Курило не властиві риси незавершеної (початкової) чи малозначної праці, адже «Уваги до сучасної української літературної мови» значенням та впливом переважають Льосикові «Деякі уваги до білоруської літературної мови», якщо залучати до глобального аналізу кодифікаційну літературу обох ідіомів усю разом, без урахування специфіки становлення кожної з досліджуваних мов.

²⁶ Свого часу ще С. Некрашевич зазначав, що «Деякі уваги до білоруської літературної мови» написані «не без певного впливу аналогічної праці проф. О. Курило “Уваги до української літературної мови”» (Некрашевич С. Сучасні стан вивчення беларускай мовы // Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі.— Мінск, 1927.— С. 52).

²⁷ Докладніше див.: Скопненко О. Спадщина О. Курило та Я. Льосика: до проблеми українського впливу в історії кодифікації нової білоруської літературної мови (20-і — початок 30-х рр. XX ст.) // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур : Пам'яті академіка Л. Булаховського.— К., 2009.— Вип. 10.— С. 163–168.

²⁸ Переважна більшість носіїв української мови жила на території СРСР та Польщі, значні україномовні анклавні були у складі Румунії та Чехословаччини. Білоруська мова була поширена на території СРСР, Польщі, Латвії.

ською та наддніпрянською²⁹. Для білоруської ситуації говорити про існування якихось варіантів літературної мови до 1933 р. навряд чи доцільно, хоч деякі дослідники й висловлювали припущення про віленський, мінський та гродненський варіанти білоруської літературної мови³⁰.

І українські, і білоруські мовознавці чи не першочерговим своїм завданням бачили створення правописного кодексу, при цьому орфографію часто сприймали як кодифікацію взагалі. Проте очевидність суперечливості такого підходу розуміли ще тоді. «Справа в тому, що до правописних правил повтягано багато такого, що до правопису не належить (форми), офіційне видання наркомосу “Український правопис” треба розуміти ширше, щось як приписи для нормалізації української літературної мови», — зауважував В. Сімович 1933 р.³¹

1927 р. В. Дубовка в шести пунктах виклав своєрідну декларацію розвитку білоруської літературної мови. Перші п'ять позицій стосувалися джерел поповнення лексичної підсистеми (закріплення загальнонародної та професійної й наукової лексики на основі народних засобів, а також поширених регіональних лексичних елементів («паветалізмаў») у стандарті; обережне, але неупереджене ставлення до архаїзмів³² і творення нових слів у письменницькому дискурсі «на підставі законів білоруської народної мови та на підставі наявних у мові корінних слів»³³). Останній пункт декларував потребу вивчення народної фразеології («Треба, щоб усі літератори енергійніше вивчали народну фразеологію та вживали її в реальності. Рада може бути тільки одна. Жодних правил визначити немає змоги») та використання форм присвійного прикметника замість іменників у родовому відмінку належності — *Жылуновічаў артыкул, Купалавы вершы, вершы Кольцовага, Івановага, а не артыкул Жылуновіча, вершы Купалы*³⁴ — і

²⁹ У деяких тогочасних виданнях навіть йшлося про «літературні мови Великої України та Галичини», а також декларувалося «бажання мати для всього українського народу одну спільну літературну мову», що набуло зримих рис саме в добу після Визвольних Змагань. Яскравим доказом цього, на думку І. Огієнка, були процеси народження в Галичині нової літературної мови, що складається «з елементів своїх і нових, свіжих елементів з Великої України» (Огієнко І. Український стилістичний словник. — Л., 1924. — С. 5–7).

³⁰ Борута-Садкоўскі А. Проблемы беларускай марфалогіі ў 20-х гадах : віленскі, мінскі і гродзенскі моўныя варыянты // Беларуская мова : шляхі развіцця, кантакты, перспектывы : Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снежня 2000 г.) / Рэдкал.: Г. Цыхун (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2001. — С. 10–14; див. також: Запрудскі С. Да характарыстыкі пачатковага этапу выпрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі ў 1920-я гады // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. — 2005. — 50. — № 1–2. — С. 164.

³¹ Сімовіч В. Українська мова і правопис // Сімовіч В. Знач. праця. — С. 196.

³² Пор.: «У кожному разі, остаточний висновок один — старою книжною мовою захоплюватися не можна, але вивчати її та досліджувати паші письменники повинні, щоб свідоміше ставитися до розвитку літературної мови» (Дубоўка У. Пра нашу літаратурную мову // Узвышша. — 1927. — № 2. — С. 179); «Народня мова в Галичині (в західних говорах взагалі, особливо в Закарпатті) має надзвичайно багато цікавих залишків старовини як в формах, так і в словах, що давно вже позникали на широкім просторі Великої України; старі форми мови все змінюються на нові, — це нормальний процес життя мови, — але старі слова мусимо зберігати, як скарб свій споконвічний; от з цього цінного скарбу в першу руч мала б скористати Велика Україна (з незнання історії мови в нас ці галицькі залишки старовини часто звуть москалізмами)» (Огієнко І. Знач. праця. — С. 6).

³³ Дубоўка У. Знач. праця. — С. 173.

³⁴ Пор.: «Генітив приналежності (gen. possessivus). Такі звороти, як *твори Шевченка, теорія Дарвіна, таблиця Ліннея, гніздо птахів, хата тітки*, тобто такі, що в них приналежність виражена речівником у генітивній формі, невластиві українській народній складні, — треба казати *Шевченкові твори, Дарвінова теорія, Ліннесва таблиця, пташаче або пташине гніздо, тітчина хата*. <...> Проте і генітив приналежності може мати місце, і передусім там, де кілька генітивів приналежності, що в'яжуться з одним речівником, ідуть один за одним: *Твори Шевченка, Куліша, Франка, також: твори Шевченкові, Кулішеві, Франкові*» (Курило О. Знач. праця. — С. 156–157); «Присвійні прикметники в українській фразі далеко поширеніші, ніж у російській літературній. У дуже багатьох випадках вони відповідають російським родовим відмінкам іменника, ц. т. родовому приналежності; напр.: “дом отца, книжка брата, платок сестры, рука матери” й інш.» (Сулима М. Українська фраза : Коротенькі начерки. — Х., 1928. — С. 46).

жіночих форм білоруських прізвищ (типу *Станкевічыха, Станкевічанка*)³⁵. Усі ці пункти (з певною модифікацією) можна екстраполювати на українську кодифікаційну практику тієї доби³⁶. Проте існує ракурс, який відрізняє українську ситуацію від білоруської: орієнтація на здобутки видатних письменників XIX ст.³⁷ Щоправда, і в історії білоруського ідіому були спроби обґрунтувати важливість авторитетів для становлення літературної мови³⁸, проте, наскільки відомо, систематично про «про білоруських класиків слова» як взірці у ті часи не писали. О. Курило стисло виклала своє бачення шляхів наближення української літературної мови до народної так: «Треба уважно читати українських класиків слова, вважати на їх мову, відзначити в ній своє, українське, найбільше синтактичні та фразеологічні явища в мові. Так само треба й до етнографічних записів поставитися»³⁹. І такі завдання спрямовані на зменшення відстані між народнорозмовним ідіомом та літературною мовою («Живою бо має бути літературна мова»⁴⁰).

В умовах тогочасного СРСР у працях мовознавців протиставлення елементів народнорозмовного та книжного походження в літературній мові потребувало ідеологічного обґрунтування, як-от: «У народів під пануванням буржуазії літературна мова абстрагується все більше й більше, відхиляючись від мови народної, від мови трудящих мас. Наші письменники мають дотримуватися протилежного»⁴¹. Щоправда, навіть такі твердження пізніше не врятували В. Дубовку — автора процитованих слів — та інших діячів, причетних до обговорення шляхів розвитку літературної мови у 20-х рр. XX ст., від критики в стилі сталінських доносів⁴² та пізніших репресій.

³⁵ Дубоўка У. Зазнач. праця. — С. 173.

³⁶ Докладніше про відповідний український матеріал див.: Синявський О. «Норми української літературної мови» (К.; Х., 1931; друге видання — Львів, 1941).

³⁷ У першій третині XX ст. важливу роль у кодифікаційних процесах української мови відігравала Шевченкова творчість. «Авторитет видатного поета сприймався як засіб аксіоматичної правди, тому мовну опозицію *правильно / неправильно* заміняло протиставлення *як у Шевченка / не як у Шевченка*» (Марушкевич І. М. Зазнач. праця. — С. 6). На нашу думку, навряд чи можна без найменших застережень заперечувати «магнетичну дію» Шевченкового доробку в історії кодифікації («Поетичні тексти Кобзаря мали значний вплив на формування у реципієнтів відчуття мовної правильності, однак не впливали на уніфікацію дискусійних правописних чи граматичних елементів» [там же]), адже маємо непоодинокі приклади, коли його творчість не тільки формувала узус, а й була доказовою базою кодексів. Скажімо, у «Нормах української мови» О. Синявського це можна легко простежити.

³⁸ Пор.: «<...> білоруська літературна мова виникла в місцевості з порівняно доброю народною мовою, що письменники з місцевостей з мовою трохи попсованою навчаються з літератури вже створеної; це, однак, тільки зменшує небезпеку, але не заперечує потреби білоруського мовознавства для вдосконалення білоруської літературної мови» (Станкевіч Я. Язык і языкаведа // Родная мова. — 1930. — № 1–2. — С. 3).

³⁹ Курило О. Зазнач. праця. — С. 15.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Дубоўка У. Зазнач. праця. — С. 173.

⁴² Пор.: «Постанова РНК (1933 р. про реформу білоруського правопису. — О. С.) розбиває шкідницьку діяльність білоруських нацдемократів, очищає нашу літературу від націоналістичної отрути — це і викликало фашистський лемент. Нацдемократи в літературі — Дубовка, Пуша, Калюга, Лужанин, Русакович та ін. вводили до літератури безліч архаїзмів, ховали за цими архаїзмами нацдемократичну сутність усього твору. Вони ховали своє брудне обличчя за цими архаїзмами» (Хведаровіч М. Поепех лєнінскай нацыянальнай палітыкі // Письменнікі БССР аб рэформе правапіса беларускай мовы. — Мінск, 1934. — С. 60); «Куркульсько-петлюрівська агентура в наукових інституціях намагалася спрямувати розвиток української літературної мови буржуазно-націоналістичним шляхом, з метою відірвати розвиток української культури від цілого розвитку соціалістичної культури братерських республік СРСР» (Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті на доповідь тов. Хвилі «Націоналістична небезпека на мовному фронті й боротьба проти неї» (26 квітня 1933 р.) // Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду : Док. і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. — К., 2005. — С. 141).

У тогочасних кодифікаторських працях обох ідіомів обстоювано гомогенний характер літературної мови (за Ю. Шевельовим, — мішано-діалектний, а не мішано-мовний). С. Некрашевич, наприклад, доводив цей принцип опосередковано за допомогою міркувань про єдність усної та писемної форм національної мови (на основі народнорозмовності)⁴³. При цьому з уваги лінгвіста неначе випущено той факт, що *цілковита* єдність усної та писемної форм національної мови — нерезальна, адже узгодити стандарт з мінливою живомовною стихією *тут* і *зараз* означало б заперечити сам принцип селекційності літературної мови й через це унеможливити її функціонування. На початку другої третини ХХ ст. український мовознавець А. Артимович, близький до Празького лінгвістичного гуртка, наголошував, що, крім сосюрівського розрізнення «“la langue” (м о в и) та “la parole” (г о в і р к и)», «в розвинутих культурних мовах, з довгою історією та традицією, треба мати на увазі ще окрему, п и с а н у м о в у та її студіювати»⁴⁴.

Українські й білоруські мовознавці 20-х років ХХ ст. висували низку принципів кодифікації, що кількома своїми головними рисами були однаково обґрунтовані для двох досліджуваних ідіомів: орієнтація на власні виражальні засоби, відштовхування від російського та польського ідіомів, залучення для аргументації прикладів з інших слов'янських літературних мов — найчастіше чеської та сербської, активне використання діалектних даних (так званий етнографізм), заохочення до творення неологізмів. Проте для української ситуації окремим чинником виступає широка орієнтація на мову художньої літератури, а також урахування мови тогочасної інтелігенції (*інтелігентської балачки, сучасної інтелігентської мови* (М. Сулима), *мови інтелігенції, інтелігентської мови* (О. Синявський) та ін.

O. I. SKOPNENKO

CODIFICATION FOUNDATIONS IN THE UKRAINIAN AND BELARUSIAN LITERARY LANGUAGES (20s — EARLY 30s OF THE 20th CENTURY)

Some codification fundamentals of Ukrainian and Belorussian literary languages during 20s — early 30s of the 20th century are analyzed in the article. The common and different methods in creating the codification methodology of the mentioned idioms by example of Ukrainian and Belorussian codifiers' works are considered in it.

K e y w o r d s: normalization, codification, history of the Ukrainian literary language, history of the Belorussian literary language.

⁴³ «Ми не тільки не хочемо поділяти нашу мову на якісь там дві мови, — на мову освічених людей, панську, і на мову просту, мужичу, — а навіть і думати про це. Ми хочемо, щоб білоруська мова була одна. Ми маємо прагнути, щоб проста мужицька мова разом з тим була й мовою книжною (літературною). Не можна при цьому думати, що білоруська мова буде якимось винятком серед інших мов. Досить буде сказати про сербську народну й літературну мови, які збігаються в усній мові. Ця єдність народної та книжної мови має бути ідеалом під час розвитку нашої мови» (*Некрашэвіч С. Аб папырэніні акання на чужаземныя словы // Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча : Да 120-годдзя з дня нараджэння / Навук. рэд. А. І. Падлужны. — Мінск, 2004. — С. 25–26*). Проте слід зазначити, що процитована праця створена ще до появи Празького лінгвістичного гуртка, що глибоко розробив теорію літературної мови. Гетерогенний характер мови (неприйнятний для білоруської ситуації) С. Некрашевич проілюстрував на прикладі російської мови. На його думку, «великоруська народна мова ближча до білоруської мови та будь-якої іншої слов'янської мови, ніж російська літературна мова. Остання (російська літературна мова. — О. С.), увібравши в себе різноманітні елементи, зробилася таким штучним конгломератом, який зовсім не властивий для великоруської народної мови та малозрозумілий для тих великорусів, що не перемогли книжної премудрості. Це значення народної мови нам завжди треба мати на оці, особливо тепер, коли ще не завершився процес формування нашої літературної мови й не вилився в щось остаточне, стале, обов'язкове. Задля цього потрібно використати для словника якомога ширше й повніше народну мову» (*Некрашэвіч С. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы // Там же. — С. 61–62*).

⁴⁴ *Артимович А. Писана мова // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі : Наук. зб. / Під заг. ред. В. Сімовича. — Прага, 1932. — Т. 2. — С. 3.*

ПРО ВИХОВАННЯ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ _____

Стаття порушує проблеми мовного виховання громадян України. Розглянуто його засади, методи, канали й основний зміст. Наголошено, що піднесення мовної свідомості стає нині конче важливим з огляду на перспективи мовного майбутнього людства.

Ключові слова: мовне виховання, мовна свідомість, мовна стійкість, мовна поведінка, глобалізація, еколінгвістика, суспільство знань.

Недавнє соціологічне опитування «Мовний баланс України» мало на меті з'ясувати ставлення наших співгромадян до мови¹. Актуальність мовного питання респонденти оцінили так: це невідкладна проблема, яку треба негайно розв'язувати (20,4 %); мовне питання вирішувати треба, але з цим можна почекати (20,4 %); мовне питання неактуальне, кожен і так говорить тією мовою, якою хоче (26,2 %); мовної проблеми взагалі не існує, все це спекуляція політиків (25,9 %); важко сказати (7,2 %) ². Серед тридцяти найгостріших проблем, які стоять перед країною, питання захисту української мови посіло 24-е місце, а російської — 26-е ³.

Як бачимо, більшість опитаних виявила до мовної проблеми відверту байдужість. А частку тих небагатьох, кого вона справді турбує, становлять переважно мешканці Західної України⁴. Тож академік НАН України Г. П. Півторак мав усі підстави в одному з інтерв'ю скрушно відзначити: «Мовні питання простих людей зазвичай мало цікавлять»⁵.

Чи означають результати опитування, що мовна проблема в Україні успішно розв'язана, що різні мови побутують у нас безперешкодно і що наші громадяни володіють мовами на незмінно високому рівні? Напевно, що ні. Наведені цифри засвідчують інше: у свідомості багатьох наших сучасників панує не просто байдужість, а скепсис, нехоть, зневага й навіть нігілізм щодо мови. І навряд чи така, м'яко кажучи, неприхильна оцінка співмірна з тією величезною роллю, яку мова відіграє в житті цілого суспільства й кожної окремої людини.

Що ж перешкоджає зацікавленому, небайдужому ставленню до мови? Напрошується відповідь про тривале перебування мови на задвірках державних пріоритетів, про нашу кволу, невизначено-невизначну мовну політику, про застарілість, недосконалість і малодієвість мовного законодавства, врешті, про відповідну культурну (власне, антикультурну) традицію. Звісно, все це так. Проте

¹ Мовний баланс України / Упоряд. О. Медведєв // Сучасність. — 2007. — № 9. — С. 69–89.

² Там же. — С. 83.

³ Там же. — С. 82–83.

⁴ Там же. — С. 87.

⁵ Півторак Г. Мовні питання простих людей зазвичай мало цікавлять (інтерв'ю) // Віче. — 2009. — № 17. — С. 8.

названі чинники ми все ж таки схильні віднести до наслідків. Бо основна причина — прогалини й прорахунки в мовній освіті.

Було б несправедливо закидати низьку якість усієї нашої мовної освіти. У її структурі важливо розрізнати два складники: мовне навчання й мовне виховання. Перший зводиться до опанування мовних знань, розвитку грамотного мовлення, високої мовної культури. Завдяки ґрунтовній науково-методичній забезпеченості цей складник стоїть у нас на досить високому рівні. Проте мовна освіта в жодному разі не зводиться лише до навчання. Культурна людина має не тільки добре володіти рідною мовою, а й ставитися до неї як до вагомій суспільної цінності, відчувати відповідальність за її теперішнє й майбутнє. Формувати правильне ставлення до мови — і є метою мовного виховання.

Цей аспект ми недооцінюємо: заняття в школах і вишах скеровані переважно на прищеплення правописної грамотності, тоді як плекання ціннісного ставлення до мови вважається чимось необов'язковим, непрактичним, «ідеалістичним». І коли, скажімо, пересічний київський школяр чи студент має з української мови найвищу оцінку, але в повсякденному житті нею ніколи не спілкується, — це закономірний наслідок хорошого мовного навчання й поганого мовного виховання. Безперечно, щоб українська мова надійно закріпилася в молодіжній субкультурі, самого мовного виховання замало. Проте справедливо й те, що мовний нігілізм підлітків часто впливає не з якоїсь свідомої позиції, а з того, що їхнє мовне виховання ми часто пускаємо на самоплив, і мовна освіта лишається недостатньою та неповноцінною.

Небайдуже, ціннісне ставлення до мови як із боку окремої людини, так і всього суспільства найкраще позначати терміном *мовна свідомість* (далі — МС). У попередній статті⁶ ми намагалися показати, що це поняття охоплює погляди, уявлення, почуття, оцінки щодо мови, а також мотиви мовної поведінки. МС є важливим стратегічним чинником мовної стійкості. Адже доля мови чи не в першу чергу залежить від ставлення до неї: якщо мову поважають і цінують, вона краще зберігається і швидше вдосконалюється, якщо ж такої уваги й опіки немає — ризикує стати жертвою масового відступництва, після чого її неминуче спіткають скорочення функцій, занепад і смерть.

Люди та спільноти ставляться до мови по-різному. Тому є підстави виділити рівні розвиненості МС. На нульовому рівні мови не помічають узагалі. На низькому — сприймають як щось неістотне, третьорозрядне, жодної цінності в ній не вбачають, потреби в мовному будівництві та в охороні мови не усвідомлюють. Низька МС уразлива до антинормалізаторства, мовного цинізму, зневаги до рідної мови.

На середньому рівні мова стає предметом роздумів, узагальнень і оцінок. Ці останні, однак, нерідко виявляються суб'єктивними, ненауковими. Скажімо, свою мову вивищують як красивішу, вищу, «богообрану», протиставляючи її іншим мовам — потворним і неповноцінним. Людина із середнім рівнем МС загалом непогано знає мовні норми, але цілком органічного їх засвоєння ще немає: норми сприймаються радше як накинута ззовні обмеження. У надрах середньої МС зароджується уявлення про цінність мови, яка, щоправда, зводиться лише до рівня «ужиткового засобу спілкування». Глибшої сутності мови як культурного та націєтвірного явища середня МС не відчуває.

---

⁶ Селігей П. О. Структура й типологія мовної свідомості // Мовознавство.— 2009.— № 5.— С. 12–29.

Людина з високою МС є зрілою мовною особистістю, якій властиве активне, зацікавлене ставлення до мови. Її лінгвістичні знання є складником наукового світогляду. Будучи досконало обізнаною з нормами, вона сприймає їх як стандарт і запоруку успішного спілкування. Звичка дотримуватися норм переростає у внутрішню потребу. Висока МС наділена опірністю до мовного безкультур'я та нігілізму, сповідує культ рідної мови, шанує чужі, але повсякденний ужиток нерідної мови вважає гріхом. Розвиток МС на цьому рівні вже не треба заохочувати спеціально — він переходить у стадію саморозвитку.

Чому ми вирішили порушити проблему виховання МС? Потреба в ньому не якась надумана чи умоглядна, а цілком реальна, життєво важлива. Насамперед — з огляду на загрозу, яка нині, в умовах глобалізації, нависла над мовним розмаїттям Землі.

Мало не щотижня у світі вимирає якась мова. І темпи «мовної смертності» дедалі наростають. За вірогідними прогнозами, з 6 тис. мов, якими людство розмовляє нині, до 2100 р. переважає більшість не доживе. Відомий фахівець з еколінгвістики М. Краусс до цілковито захищених відносить лише 300 мов, тобто 5 % від загальної кількості, а решту 95 % — до мов із різним ступенем загроженості, що, ймовірно, вийдуть з ужитку протягом цього століття⁷. Більш похмурі передбачення в академіка РАН В. В. Іванова: 90 % мов загине через одне покоління (25 років), у наступний період реально в живих залишиться кількасот, а потім і кількадесят⁸.

Вимирають не тільки безписемні племінні чи «одноаульні» мови. Недоля ця загрожує й відносно розвинутим літературним мовам, які не поширені або малопоширені в усіх тих сферах, де їм належить повнокровно побутовати (держуправління, освіта, наука, мистецтво, церква, книговидавництво, ЗМІ, інтернет, сфера послуг тощо). Шанс вижити мають лише мови добре внормовані, багатofункціональні й — що важливо — поціновані з боку своїх носіїв. А решта приречена в перспективі на невпинне звуження життєвого середовища, скорочення кількості мовців, стирання самотності і, як наслідок, — зникнення з мовної карти планети.

Чи можуть такі безрадісні прогнози виявитися помилковими? Можуть. Але не в цілому, не в головному напрямі, а в деталях, наприклад у швидкості настання загрозливих змін. Ситуація з національними мовами в СРСР, надто під кінець його існування, є досить точною моделлю, своєрідним прообразом мовного майбутнього людства. Та навіть якщо прогнози такі не справдяться (дуже хотілося б на це сподіватися!), все одно треба бути готовими до розвитку подій, який збіднюватиме мовну палітру людства.

Звичайно, нефахівці можуть таким трагічним сценарієм не перейматися, вважаючи його чимось фантастичним. Але лінгвісти думати про це мусять, бо, як науковці, мають бути чутливими не лише до причин, а й до наслідків. Тим більше, що одна з функцій науки — прогнозувати майбутнє, пропонувати оптимальні шляхи пристосування до нього, рецепти, як відвернути або, принаймні, віддалити небажані зміни.

Формувати ціннісне ставлення до мови варто в будь-якій мовній спільноті, а серед носіїв загрожених мов — і поготів. Попри те, що за роки незалежності українська мова в окремих сферах зміцнила свої позиції, є захищеною держав-

⁷ Krauss M. Classification and Terminology for Degrees of Language Endangerment // Language Diversity Endangered / Ed. by M. Brenzinger. — Berlin ; New York, 2007. — P. 2–3.

⁸ Академик Вячеслав Иванов: Главным языком интернета может стать китайский // Новая газета. — 2004. — 2 февр. — С. 7.

ним статусом, ми все ще не можемо викреслити її зі списку загрожених (чи потенційно загрожених) мов. Як свідчать соціологічні опитування, частка тих, хто розмовляє українською у віковій категорії до 30 років, нижча, ніж загалом по масиву, й ще нижча, ніж у старшій віковій групі. А це означає, що з плином часу кількість людей, які вживають лише російську, ймовірно, збільшиться, а тих, хто говорить лише українською, меншатиме⁹. Прогнози погіршує й нинішня демопопуляція української нації. Зусилля держави матеріально заохотити народжуваність небезуспішні, їх слід вітати. Але чи здатні вони подолати демографічну кризу? Адже падіння народжуваності — явище не суто українське, а загальноєвропейське, і пояснюється не так економічними, як цивілізаційними чинниками.

Можна заспокоювати себе думкою: якщо українська мова вистояла кілька століть бездержавності й російщення, вистойть вона й у майбутньому. Однак цей довід не є аж таким переконливим. Треба враховувати реалії ХХІ століття — доби глобальних урбанізаційних і міграційних потоків, доби небувалого панування над людьми ЗМІ та інтернету (четверта влада, образно кажучи, перетворюється на першу владу). Ці чинники загострять конкуренцію мов, зроблять їхню боротьбу за життєвий обшир іще інтенсивнішою й жорстокішою. Війни здавна були трагічним супутником людства. Але якщо всі попередні століття вони спалахували за географічний простір, то нині розгортаються головню за простір культурно-інформаційний, за людський мозок.

Зрозуміло, що для зміцнення соціолінгвістичних позицій мови треба створювати нею якомога більше джерел корисної інформації, інтелектуального продукту, культурних і духовних вартостей — усього того, що робить її незамінною, конкурентоздатною на «мовному ринку». Цим має опікуватися держава. Але життєздатність мови залежить і від ставлення до неї людей, їхньої мовної поведінки.

Впливати на цю поведінку можна через МС, цілеспрямовано формуючи в ній відповідні мотиви й настанови. Виховання мовносвідомих громадян — це вияв турботи про успішний розвиток мови, посилення її опірності до явищ інтерференції та лінгвоциду. Прищеплюючи молоді погляд на мову як на життєву цінність, ми тим самим робимо мудру інвестицію в її благополуччя завтра, захищаємо екологію мовного середовища в цивілізований, ненасильницький спосіб.

Плекати високу МС — значить розвивати в людині прихильність до мови, вчити відчувати її значущість як духовного блага, усвідомлювати особисту відповідальність за її стан і потребу дбати про неї в усіх видах діяльності. Це означає виховувати такого мовця, який: 1) не просто добре знає норми, а й неухильно дотримується їх; 2) говорить правильно не тому, що хтось примушує, а тому, що інакше не може; 3) свідомо прагне до мовного самовдосконалення; 4) має поняття як про мовні права, так і про мовні обов'язки; 5) сповідує ціннісне ставлення до мови, яке перетворилося на тверде переконання й зумовлює всю його мовну поведінку.

Важливо, щоб носіями високої МС були не лише вузький прошарок культурної еліти, а й широкі верстви людей, — навіть ті, що не мають гуманітарної освіти. Тим-то мовне виховання має стати окремим напрямом державної мовної політики й важливим соціальним завданням середньої та вищої школи.

МС не закладається природою, не успадковується генетично від батьків, а виникає під впливом культурного середовища як складова частина соціалізації людини і як наслідок соціальної взаємодії. З одного боку, МС розвивається че-

---

⁹ Мовний баланс України... — С. 86.

рез засвоєння мовної культури, мовних норм і цінностей, що загалом панують у суспільстві й стають набутком більшості його членів. З другого,— вона є продуктом особистого мовного досвіду й зумовлена впливом безпосереднього оточення: людина переймає таке ставлення до мови, яке сповідує група, до якої вона себе відносить чи волею долі потрапляє. Отже, МС формується під дією керованих і некерованих чинників.

Зі сказаного зрозуміло, що можливості мовного виховання не безмежні. Це слід мати на увазі, щоб не вдаватися до заходів, реалізація яких заздалегідь приречена на невдачу. Утім, зробити цей процес якомога ефективнішим — цілком реально. Важливо дотримуватися трьох основних методичних принципів: ненав'язливості, систематичності й комплексності.

Виховання МС, як і будь-яке виховання,— не одноразова акція, а тривалий, безупинний процес. Досвідчений учитель не накидає любові до мови «враз», а пробуджує її в душах учнів непомітно, поступово, копіткою щоденною працею, організовуючи постійний потік ненав'язливих виховних сигналів і стимулів. Перебуваючи тривалий час у такому середовищі, учень підсвідомо засвоює відповідні норми та цінності, починає глибше відчувати мову і сприймати її як власне надбання. Найкраще, коли б формування МС могло стати складником системи безперервної мовної освіти. У цьому, власне, полягають принципи ненав'язливості й систематичності.

Що ж до принципу комплексності, то він передбачає залучення якнайбільшої кількості суб'єктів і каналів впливу. До них належать: родина, освітні заклади, ЗМІ, державні структури та громадсько-політичні організації.

Хоч носіями розвинутої МС є здебільшого повнолітні люди, її основи слід закладати в родині вже в перші роки життя, коли психіка надзвичайно пластична й піддатлива. Любов до мови часто ґрунтується на дитячих враженнях і переживаннях: вони глибоко западають у душу, закарбовуються в пам'яті, частково переходять у підсвідоме й надалі впливають на становлення особистості та її світовідчуття. Мова в ранньому дитинстві — як візерунок на камені. «Людина ніколи не переживає під впливом слова таких сильних почувань, як у дошкільному віці»,— стверджував видатний педагог Г. Г. Ващенко¹⁰. Дитячі радощі від казки, віршика чи пісеньки закладають до мови стихійну любов, на основі якої потім можна розвивати любов свідому.

У дошкільному та шкільному віці велика виховна роль родинного спілкування. Початки МС виникають тоді, коли в сім'ї панує культ рідної мови, коли нею проводять свята й урочистості, багато читають класиків і сучасних авторів. Любов до мови формується головно на прикладі дорослих, тож дитина має відчувати, що росте в мовно свідомій родині. Коли ж дитина цурається рідної мови, то це почасти провина батьків, які не виконали щодо неї своїх батьківських обов'язків. Хоч тут, звісно, не можна скидати з рахунку й «тиску вулиці». Якщо дитина, скажімо, вдома розмовляє українською, а серед однолітків змушена переходити на російську, то така «диглосія» дуже шкідлива, бо змалку закладає почуття мовної меншовартості, накидає модель поведінки, що властива нацменщинам.

Свідома прихильність до мови, цікавість до мовного життя починаються з елементарних знань, які дає середня, а потім і вища школа. На жаль, ми ще нерідко пропонуємо учням і студентам визубрювати другорядні правила, не надто важливі орфограми, якісь малочастотні винятки. Після іспиту все це швидко ви-

¹⁰ Ващенко Г. Виховання волі і характеру.— К., 1999.— С. 298.

вітрюється з пам'яті, залишаючи про заняття з мови не вельми приємні спогади. Безперечно: грамотна людина має опанувати достатній мінімум правописних навичок. Проте, погодьмося, доля мови залежить не від того, як утворюється прикметник від ойконіма *Цюрих* або, скажімо, чи писати апостроф у слові *вола-люк* (це неважко уточнити за словником), а від того, чи вдасться нам прищепити молоді уявлення про українську мову як феномен, що заслуговує на пошану, опіку й щоденне використання. Школа, виш мають дати випускникові відчуття себе повноцінним членом мовної спільноти, з якою він кровно зв'язаний і з якою не повинен поривати. Гадаємо, вже давно час запровадити до навчальних програм ті відомості з еколінгвістики, які допоможуть зміцнити в учнів дбайливе ставлення до мови (докладніше про це йтиметься далі).

В освітніх закладах застосовуються різноманітні форми й методи виховання МС. Крім уроків і лекцій, це конференції, зустрічі з мовознавцями, мовні конкурси й вікторини, заняття-дискусії та круглі столи з обговорення мовних проблем на матеріалі публікацій ЗМІ та різних життєвих ситуацій. До творчих робіт, поряд із написанням рефератів, можна віднести підготовку стіннівок, укладання словників малого обсягу (наприклад, місцевих діалектизмів, «суржикізмів», учнівсько-студентського сленгу, поширених помилок тощо), оформлення «мовних куточків» у класах та аудиторіях. Узагалі, виховання МС агітаційними плакатами й іншими наочними засобами варто застосовувати ширше. Великий досвід у цьому плані нагромаджено в Лінгвістичному навчальному музеї при Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка (засновник і завідувач — проф. К. М. Тищенко). Експозиція музею знайомить із розмаїттям лінгвосфери, місцем української мови в ній, основними галузями мовознавства, законами й закономірностями, що діють у мовах і в мовленні. Приголомшливе враження на відвідувачів справляє мана вимерлих («згаслих») мов. При виході з музею в очі впадає плакат зі словами баскійського поета Х.-М. Арце: «Мова зникає не тому, що її не вивчають чужинці, а тому, що нею не розмовляють ті, хто її знає». (За встановленим у психології «ефектом краю», перше й останнє враження запам'ятовуються краще, ніж серединні).

Щоб ціннісне ставлення до мови ввійшло до системи потреб людини, стало мотивом поведінки, воно має зачіпати почуттєву сферу. Насамперед це стосується дошкільнят і молодших школярів: у їхніх душах важливо викликати захоплення мовою, розвивати відчуття її милозвучності та краси. Весь навчальний матеріал повинен мати приємно-емоційне забарвлення. Натомість у підлітково-му та юнацькому віці, коли формується абстрактне мислення й на перший план виходить потреба досягнути все своїм розумом, учням варто пропонувати завдання, розраховані на допитливість, де треба поміркувати, скласти власну думку, знайти нове розв'язання. Хоч у старшокласників і студентів посилюється раціональне начало, емоційне не зникає зовсім. На зміну дитячому замилюванню красою мови приходять естетична насолода від творів красного письменства, інтерес до явищ мови та її будови. Отже, викладач має однаково добре володіти як емоційними, так і раціональними методами мовного виховання, дотримуючись доцільного балансу між ними залежно від віку учнів.

Виховувати — значить давати власний приклад. Мовлення вчителя, як і мова навчальної літератури, мусять бути взірцевими. Багато важить дидактична майстерність, вміння цікаво подати предмет, уникаючи формалізму, шаблону та нудних повчань. Таких педагогів, на жаль, небагато. Тому на часі якісна підготовка й перепідготовка кадрів, підвищення престижу освітянської праці. Вихов-

ні зусилля викладача стають значно дієвішими, коли керівництво начального закладу заохочує дотримання в його стінах мовного режиму. З огляду на специфічну соціолінгвістичну ситуацію в багатьох куточках нашої держави школи й університети покликані стати тими оазами, де юнаки та дівчата могли б вільно відточувати свої навички мислити й спілкуватися українською мовою.

Не обтяжена забобонами й помилками батьків, молодь здатна по-іншому поглянути на паш недосконалий світ, спробувати своєю бурхливою енергією перевлаштувати чи поліпшити його. Швидко й радо підхоплює вона все нове, але водночас не завжди вміє правильно відрізнити, що в цьому новому є корисним, а що ні. Тим-то молоді часом зопалу відкидають паціоально-культурні цінності, які здаються їм пережитком минулого. Інша суперечність — між родинно-шкільним вихованням та «вихованням» вулиці. Важливо вчасно запобігати появі в підлітків мовних відхилень, долати розрив між мовними знаннями та мовною поведінкою, викорінювати небажані тенденції ще на ранніх стадіях, зокрема пояснювати, чому спілкуватися чемно краще, ніж лихословити. Певна річ, долати ці суперечності дуже важко. Часто вихователь із розпачем бачить, що всі його зусилля зводяться нанівець¹¹. Але іншого виходу немає: молодь — це велике національне надбання, особливий гуманітарний ресурс, і його треба готувати берегти мову, яка була передана на збереження нам. Таким чином, уся мережа навчальних закладів різних ланок (дошкільних, шкільних, вишівських) має бути охоплена цілісною системою мовного виховання.

У добу всевладдя ЗМІ їхня роль у мовному житті дуже велика, а виховний вплив їхній іноді перевершує вплив педагогічного виховання. ЗМІ здатні поширювати в масах лінгвістичні знання, надавати фахові консультації, привчати любити й шанувати мову. В Україні, наприклад, цю функцію успішно виконує радіожурнал «Слово» Національної радіокомпанії, а віднедавна — й невеликі міжпрограми ролики на ТРК «Київ», у яких ведучий А. С. Васянович ненав'язливо розповідає, як говорити українською правильно, уникаючи поширених помилок. Плекати високу МС була покликана популярна публіцистична радіопередача А. Г. Погрібного «Якби ми вчилися так, як треба» (1997–2007), а також виготовлена за замовлення Міністерства культури й туризму серія телевізійних роликів «Наша мова», де різні люди розповідали, як і чому вони спілкуються українською. Друковані ЗМІ час від часу надають трибуну охочим висловити своє ставлення до мови та мовної дійсності, окремі видання мають навіть постійні мовні рубрики. Проте це більше стосується державних ЗМІ, тоді як приватні більше дбають про розвагу публіки.

На відміну від контактних форм виховання МС (лекції, бесіди, конференції), неконтактні форми (електронні та друковані ЗМІ) мають ту перевагу, що незмірно розширюють аудиторію впливу, і той недолік, що її розосереджують, не забезпечують зворотного зв'язку в момент інформаційного впливу. Натомість усесвітня мережа поєднує переваги обох форм виховання. Вона дає змогу порушувати мовні теми на практично необмеженій аудиторії, не позбавляючи її пра-

¹¹ Корені цієї проблеми, схоже, лежать не так у мовнокультурних, як у психологічних чинниках. Нові розвідки показують, що до причин підлітково-молодіжного лихослів'я, крім уже відомих (словесна агресія — суспільно «прийнята» форма сублімації фізичної агресії й провісник статевого дозрівання), належить і несвідоме «підвищення» в такий спосіб свого нижчого статусу стосовно дорослих і тих однолітків, які навчаються у престижніших освітніх закладах або є матеріально більш забезпеченими (див.: *Панова Н. Ю.* Психологічні функції ненормативних мовленнєвих конструктів у комунікативній поведінці студентської й учнівської молоді. — *Донецьк*, 2008. — 168 с.). Отже, лайка — це свого роду «крик по допомогу».

ва висловитись у відповідь (на форумах, під час віртуальних конференцій тощо). Можливість сказати своє слово інтелектуально й емоційно «втягує» людину в обговорювану проблематику, тому вона з більшою готовністю переймає і глибше засвоює пропонувані їй погляди й оцінки.

Мовні теми в мережі обговорюють досить-таки жваво. Щоправда, нерідко виплескується словесна агресія: сперечальники легко потрапляють у полон емоцій, переходять на особистості, ображають мовні й національні почуття. Через це власникам сайтів варто б ретельніше пильнувати додержання норм нетикету (правил спілкування в мережі), а затятих порушників позбавляти «права голосу». Масова грамотність і мовний етикет не останньою чергою формуються на публічних зразках. Тож і ЗМІ, й інтернет мають являти зразки високої мовної культури, а не безкультур'я.

Роботу українських ЗМІ слід удосконалювати також і з юридичного погляду. Адже нерідко вони поширюють ідеї та «цінності», що перешкоджають мовному вихованню, стають знаряддям не так формування МС, як маніпулювання нею. Дехто вважає, що свобода думки й слова дає їм право глумитися з мови. Відомий випадок, коли головний редактор газети «Крымская правда» М. О. Бахарев (нині — заступник Голови Верховної Ради АР Крим) привселюдно заявив: «Немає такої української мови. Це мова черні... Це мова, яку штучно придумали Шевченко й інші авантюристи. Я вам скажу більше — немає і такої нації “українці”, як і немає жодного майбутнього в Української держави» (Зеркало недели.— 1997.— 4–10 окт.— С. 1). Ще приклад. Не так давно А. В. Мілевський, нападник футбольного клубу «Динамо» (Київ), «напав» на українську мову: «Не дуже розумію української мови й те, як можна дивитися фільми українською, особливо серйозні картини» (Газета по-українсьому.— 2009.— 19 лип.).

Гадаємо, «відкриття» такого ґибибу заслуговують не лише на моральний осуд, а й на правову оцінку. Справді, якщо особа, яка паплюжить державні символи України (герб, прапор, гімн), підлягає штрафу або й арешту, то чому на таке ж покарання не заслуговує той, хто публічно зводить наклепи на державну мову, і той, хто ці наклепи поширює? Якщо закон переслідує того, хто кривдить національні або релігійні почуття інших людей, то чому закон байдужий до кривдника мовних почуттів? Визнаючи мову невід’ємною ознакою державності, національною і суспільною цінністю, логічно визнати й те, що вона потребує такого ж правового захисту, який надається державним символам та іншим культурно-історичним цінностям. Обов’язок громадян шанувати державну мову та мови національних меншин варто було б закріпити в Конституції України.

Крім зміцнення правової врегульованості мовного життя до заходів державної мовної політики, які підвищують масову МС, можна віднести: протекціонізм щодо державної мови та загрожених мов нацменшин; зміцнення мовного порядку (державна гарантує громадянам мовні права й спонукає їх виконувати мовні обов’язки); впровадження контролю за нормативністю суспільного мовлення (не плутати з цензурою!); вироблення стандартів мовної грамотності для осіб, які претендують на роботу в органах влади та в закладах освіти; створення системи моральних, матеріальних і соціальних стимулів, за яких добре знання мови було б вигідним і престижним¹². Г. П. Півторак слушно зауважує: «Мову ви-

---

¹² В Україні працівники деяких бюджетних закладів отримують надбавку до зарплати (10–25 %) за знання й використання в роботі однієї або кількох іноземних мов (постанова Кабінету Міністрів України № 1298 від 30 серпня 2002 р.). Незрозуміло, чому такі надбавки не виплачують тим, хто досконало володіє державною мовою.

вчають і люблять тоді, коли без неї не можна обійтися, коли вона потрібна в щоденному житті. Якщо українська мова стане державною не тільки на папері, а й у повсякденній практиці, якщо нею заговорять усі депутати у Верховній Раді, чиновники в Кабінеті Міністрів, областях (а вони зобов'язані це робити), коли вона запанує в засобах масової інформації, тоді повага до неї й прагнення досконало нею володіти стане звичним явищем»¹³.

Масова МС зростає й тоді, коли в країні діють мовні товариства, провідниками мовної політики стають політичні партії, національні, дитячі й молодіжні об'єднання, релігійні осередки, на мовні теми публічно висловлюються відомі люди — лідери громадської думки, філологи, інші представники інтелігенції. Свою роль відіграють відзначення Міжнародного дня рідної мови, Дня слов'янської писемності й культури, вихід різноманітних словників, підручників, розмовників, якісної мовознавчо-популярної літератури.

Підвищити масову МС могла б загальнодержавна лінгвістична служба, яка телефоном і в мережі надавала б безкоштовні поради з мовних питань (оперативна відповідь — її істотна перевага). Слід вітати й інші ініціативи, на зразок наліпок у громадських місцях «Говорімо правильно!», де наведено нормативні варіанти до поширених помилок. Заслуговує на обговорення ідея підготовки й затвердження на державному рівні Національної програми мовного виховання. Доцільно заснувати Академію української мови — громадську організацію, до складу якої обиралися б діячі, що мають виняткові заслуги перед нею, — ті, хто успішно її утверджує, вдосконалює, поширює, досліджує (політики, письменники, журналісти, перекладачі, вчителі, мовознавці тощо). Академія, серед іншого, могла б присуджувати відзнаки публічним особам, чиє мовлення є взірцевим, і тим, хто, будучи іншомовним, спромігся досконало опанувати мову українського народу, а також укладати рейтинг «ворогів» української мови.

Отже, сформування високої МС — бажана мета мовної політики. МС розвивається тим швидше, чим більше уваги мовній сфері приділяють держава й суспільство. Має значення і загальне піднесення духовної культури, освітнього рівня людей. Краще, коли МС визріває одночасно з почуттям патріотизму й іншими формами свідомості — національною, правовою, історичною. Адже якщо людина пишається своєю державою і своїм народом, сумлінно виконує конституційні обов'язки, усвідомлює головні чинники націєтворення, вона неодмінно переконується й у значущості рідної мови, в необхідності її плекати та захищати.

Взаємодія всіх згаданих виховних інститутів має підвищити в суспільстві повагу до мови, загострити нетерпимість до мовного нігілізму й антинормалізаторства, створити атмосферу, яка заохотить кожного відчувати себе учасником мовного процесу й замислитися про власну відповідальність за долю рідної мови.

Розглянувши форми й канали виховання МС, спинимось на його змісті. Він має бути науковим, правдивим, об'єктивним, відбивати такі факти й аргументи, які утверджують людину в ціннісному ставленні до мови взагалі й до рідної мови зокрема.

Місце людини в житті не в останню чергу залежить від того, наскільки добре вона володіє мовою. Викладач має довести учням, що без багажу лінгвістичних знань їхня майбутня кар'єра не складеться. Куций запас слів, брак правописно-граматичних навичок, невміння працювати з текстом гальмують інтелектуальне та професійне зростання. Малограмотний сам собі обрізає шлях у самореа-

¹³ Півторак Г. Зазнач. праця. — С. 9.

лізації. Більше того — почувається особою другого сорту, «культурним інвалідом», а отже, стає джерелом соціальної напруги.

Чим вище підноситься людина службовими щаблями, тим більше потребує мовної вправності. Коли ж стає публічною особою, вимоги до її мовлення зростають стократ. Адже телебачення й радіо на всі помилки наче наводять збільшувальне скло, і мовна неспроможність такого «ритора» постає перед людьми в усій своїй красі. «Вуста — мірило розуму» — ніде слухність цього прислів'я не підтверджується так, як у публічній політиці. Недоріки неминуче стають тут по-сміховищем, навіть якщо волею долі потрапляють на самісіньке верхів'я влади.

Згадаймо, як «уславився» на цій ниві 43-й президент США Дж. Буш (молодший). Лексичні й граматичні суперечності, алогізми й просто дурниці траплялися в його виступах так часто, що залишали враження цілковитого неуптва. Ось деякі з «бушизмів»: *Америка — це країна, яка любить свободу й любить нашу країну; Вона (К. Райс) така ж дівчина із західного Техасу, як і я; Я хочу зберегти виконавчу силу президента не лише для себе, а й для всіх моїх майбутніх попередників; Одна з найкращих речей у книжках — це те, що інколи в них є чудові малюнки; Якщо ви вивчите вашого дитину читати, то він або її зможе скласти тест на грамотність*¹⁴. Дж. Буш несамохіть підтвердив мудрість свого славетного співвітчизника Р. В. Емерсона: «Хоч якою мовою говори — скажеш іншим лише те, який ти сам»¹⁵. Методика викладання, як відомо, не рекомендує педагогу відтворювати перед учнями помилки. Утім, гадаємо, такі «перли» більш ніж повчальні, бо показують, до чого можуть призвести неувaga й неповага до мови.

Натомість майстерне володіння словом надає сучасникові вагомі козири: підвищує його конкурентоздатність на ринку праці, відкриває доступ у світ найвищих культурних досягнень, дозволяє швидко поповнювати свої знання й ділитися ними з іншими. Уміння впевнено орієнтуватися в бурхливому потоці фахової та щоденної інформації стає нині життєво важливим. Адже рішення ми приймаємо на основі отриманих повідомлень. А їх мало просто прочитати або почути — треба ще вміти їх проаналізувати й правильно зрозуміти: визначити їхню тему й мету, виділити головне й відсіяти другорядне, оцінити якість і вірогідність інформації, побачити підтекст, якщо він є, зробити висновки. Нарешті, треба вміти адекватно сформулювати для себе й для інших саме своє рішення.

Істотну роль мови як складника професійності підкреслювали не раз — і фольклор, і література, і наука; пор., напр.: «Німії піп ніколи парафії не дістане» (ірландське прислів'я)¹⁶, «Людина без знання мови — все одно, що телевізор без звуку» (О. Черногуз)¹⁷, «Homo sapiens — людина розумна чи homo faber — людина вміла в ручній праці. Ті homo sapiens і faber не могли б бути ані sapiens, ані faber якби не були одночасно homo loquens — людиною мовною» (В. Дорошевський)¹⁸. А ще мова — вірогідна підстава для загальної оцінки людини. Вишукане літературне мовлення підтверджує ерудицію, освіченість і

¹⁴ В оригіналі: If you teach you child to read, he or her would be able to pass a literacy test. Усі вислови цит. за: The Complete Bush Quotes. The most complete collection anywhere (<http://estnyboer.com/bush/>).

¹⁵ В оригіналі: «Use what language you will, you can never say anything to others but what you are» (Emerson R. W. Essays and Lectures.— New York, 1983.— P. 1067).

¹⁶ Ірландські прислів'я та приказки / Упоряд. і пер. з англ. Р. І. Доценко.— К., 1982.— С. 122.

¹⁷ Черногуз О. Ф. Аристократ із Вапнярки.— К., 1996.— С. 258.

¹⁸ Doroszewski W. O kulturę słowa : Wybór porad językowych.— Warszawa, 1991.— S. 8.

справжню шляхетність свого носія. Це розуміли ще в античному світі: «Доброї крові ти, люба дитино, якщо так говориш!» (Гомер)¹⁹.

Мова дає змогу точно, правильно, ефективно передавати думки (а коли треба, то й приховувати їх). Звідси — давня теза, що мова є засобом обміну думок, тобто засобом спілкування, взаєморозуміння. Теза ця слушна, але сьогодні видається поверховою. Найбільш проникливі науковці виявили глибшу, фундаментальнішу властивість мови — як знаряддя впливу на інших²⁰. Слово, сказане або написане, є для людини наче концентрованим подразником, на який вона має відреагувати. Вправному мовцеві до снаги завоювати найнепрístupнішу фортецю — розум і серця своїх співрозмовників або читачів. На рівні ж суспільства мова служить єдиним і незамінним механізмом для соціалізації, окультурення, олюднення його членів. Отже, мова — могутній дар, що дозволяє керувати людьми, змінювати їхні погляди та поведінку.

Цінуючи мову як таку, можна, однак, не дуже цінувати мову рідну, що, на жаль, і досі властиво багатьом нашим співвітчизникам. Тим-то при вихованні МС на цю обставину слід звертати не меншу, а навіть і більшу увагу.

Рідна мова — чинник буття нації, такий же важливий, як і спільні територія, історичне минуле, риси культури, традицій і характеру. Відшліфована літературна мова та її добре знання згуртовують націю, підносять її самосвідомість, що, своєю чергою, допомагає досягати рівноправних, партнерських стосунків з іншими народами. Така нація зазвичай викликає пошану, її сприймають як виразно окремлішню й самодостатню. Якщо ж хтось кепсько володіє рідною мовою, він тим самим не лише засвідчує власну недорікуватість, а й кидає тінь на всю націю, бо створює враження її «штучності», культурної неповноцінності.

Чималий виховний потенціал мають трагічні сторінки з історії української мови: її тривалий бездержавний статус, скорочення територіальної та соціальної бази, запанування суржику, випадки заборони й інші вияви лінгвоциду. Слід розповідати про репресії та катування мовознавців, письменників, педагогів у 1930-ті роки й пізніше — саме за те, що вони самовіддано працювали з українським словом, поширювали його. Як приклад варто наводити мовну поведінку тих українців, які всупереч обставинам принципово не зрікалися рідної мови, навіть стаючи предметом насмішок, образ або й переслідувань²¹.

Практика показує: драматичні факти такого роду справляють на аудиторію сильне враження (хоч тут важливо не передати куті меду, щоб не ввести слухачів в афективну розчуленість, сльозоточивий сентименталізм). Водночас ці факти засвідчують велику життестійкість української мови. Адже з виснажливої боротьби за існування вона вийшла переможницею. Сила її якраз і полягає в тому, що попри всі перешкоди їй удалося розвинути високі комунікативні якості: милозвучність, лексичне багатство, граматичну гнучкість, стилістичне різнобарв'я тощо. За своїми можливостями — реалізованими та потенційними — вона

¹⁹ Гомер. *Одіссея* / Пер. з дгр. Бориса Тена. — Х., 2004. — С. 109.

²⁰ Учення І. П. Павлова про мову як другу сигнальну систему, теорія Б. М. Поршнєва про мову як засіб сугестії та контрсугестії.

²¹ Чималий матеріал на цю тему можна почерпнути з таких джерел: Російщення України : Наук.-поп. зб. / За ред. Л. Полтави. — К., 1992. — 408 с.; *Лизанчук В. В.* Навічно кайдани кували : Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. — Л., 1995. — 415 с.; *Півторак Г. П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». — К., 2004. — С. 136–179; *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). — К., 2004. — 168 с.; *Українська мова у XX сторіччі: Історія лінгвоциду. Документи і матеріали* / За ред. Л. Т. Маценка. — 2-е вид., доп. — К., 2006. — 400 с.

нітрохи не поступається мовам тих народів, яким пощастило здобути державність раніше, ніж українцям.

Отже, недоцільно зациклюватися тільки на негативі — важливіше викликати приємні почуття. Не замовчуймо вагомих здобутків нашої мови в науці, літературі, мистецтві й інших царинах культури. Головне — повідомляти чимбільше фактів, що виводять зі стану байдужості, зворушують розум, скеровують на правильні висновки й оцінки. Як курс історії України покликаний виховувати патріотизм, привчати громадян цінувати державність, так і історія української мови має переконувати в тому, що мова є великою національною цінністю, за яку треба боротись і яку треба оберігати.

Виховуючи МС українців, не зайве подавати ширшу фактологічну базу для паралелей і зіставлень. Тобто не обмежуватися рідною мовою, а розповідати все цікаве й повчальне зі світового досвіду мовного будівництва. Ідеться про історію утвердження рідної мови іншими народами (як громадяни виборюють у держави мовні права, як держава змушує громадян виконувати мовні обов'язки), особливості мовного законодавства різних країн, причини й наслідки занепаду національних мов — тих, яким порівняно з українською пощастило менше (білоруській, кельтським, мовам народів Крайньої Півночі та Далекого Сходу Російської Федерації, корінних народів США тощо), випадки успішного відродження вимерлих мов, явища мовного імперіалізму в сучасному світі, новини мовного життя за рубежом²².

Усі такі факти допоможуть пояснити, чому сучасні держави розбудовують мовне законодавство й проводять на його основі цілеспрямовану мовну політику. Аудиторія має усвідомити, що в нинішньому глобалізованому світі пустити розвиток мови на самоплив — означає втратити її в майбутньому, й що регульовальні заходи мають на меті не обмежувати свободу людей, а зміцнювати позиції мови, заохочувати дальший її поступ, не допустити її застою та занепаду. Ось чому держава змушена захищати мову юридично — так само, як і докільля, суспільну мораль, історико-культурні пам'ятки тощо.

Проте не лише держава, а й кожен окремий мовець має обов'язки щодо мови. Одні з них випливають із законодавства, інші — з моральних норм. Своєрідний кодекс останніх уклав І. І. Огієнко в праці «Паука про рідномовні обов'язки» (1935)²³. До них належать, наприклад, такі: берегти честь рідної мови як свою власну; розмовляти скрізь, де тільки можна, рідною мовою; навчати її своїх дітей; опановувати соборну літературну мову; працювати повсякчас для її розвитку; дотримуватися єдиного правопису; підтримувати рідномовні періодичні видання; знати й виконувати всі ці обов'язки. А найголовніший обов'язок кожного перед рідною мовою — зберегти її й передати нащадкам.

У ставленні людей до мов поряд із науковими поглядами побутують і хибні, часом зовсім дикі забобони, стереотипи, міфологеми. Вони склалися історично й виявляють на низьких рівнях МС неабияку живучість. Мусимо їх спростовувати,

²² Див. про це, зокрема: Державність української мови і мовний досвід світу : Матеріали міжнар. конф. (Київ, 11–12 травня 2000 р.).— К., 2000.— 444 с.; *Ткаченко О. Б.* Українська мова і мовне життя світу.— К., 2004.— 272 с.; *Calvet L.-J.* La guerre des langues et les politiques linguistiques.— Paris, 1999.— 294 p.; *Words and Worlds: World Languages Review* / F. Martí, P. Ortega, I. Idiazabal et al.; ed. by F. Martí.— Clevedon ; Buffalo ; Toronto, 2005.— 357 p.; *Encyclopedia of the World's Endangered Languages* / Ed. by Ch. Moseley.— London, 2007.— 669 p.; *Language Diversity Endangered* / Ed. by M. Brenzinger.— Berlin ; New York, 2007.— 454 p.

²³ *Огієнко І.* Наука про рідномовні обов'язки.— К., 1994.— 72 с.

викорінювати, бо вони кривдять мовні почуття людей, викликають конфлікти, виставляють націю на посміх у міжнародних стосунках.

У кожної мовної спільноти — свої забобони. Ті, що властиві мешканцям України, стосуються глотогенезу («українська мова — праматір індоєвропейських мов»; «українська мова — це російська мова, зіпсута польськими впливами»; «російська мова — це українська мова, зіпсута угро-фінським субстратом»²⁴), соціолінгвістичного чи естетичного статусу різних мов («є мови кращі й гірші, елітні й вульгарні, милозвучні й какофонічні»), їхніх словотвірних або функціональних можливостей («“селянські” мови для науки й високих технологій не годяться»; «ніж карбувати власні терміни, завжди краще позичати вже готові з інших мов»; «українська не надається для дублювання зарубіжних фільмів»; «заклад, названий англійською мовою, більш сучасний і прогресивний, ніж заклад, названий українською»²⁵), правової регуляції мововжитку («будь-які обмеження в мовній царині порушують права людини, загрожують свободі слова»), міжособистісного спілкування («з чужомовним співрозмовником завжди треба переходити на його мову, бо інакше ми виразимо зневагу до нього»; «справжній чоловік повинен уміти вправно матюкатися»), науки про мову («щоб стати лінгвістом, головне мати містку пам'ять») тощо.

МС слід звільняти й з-під пресу тих забобонів, які живлять мовну меншовартість («рідна мова бідна й примітивна, а чужі — досконалі й престижні») та мовний шовінізм («моя мова найкраща, а всі інші — недолугі»). Треба пояснювати, що цікавість і повага до чужих мов — не привід нехтувати рідну мову, а любов до рідної мови не повинна провокувати уявлення про її вищість і винятковість щодо інших мов.

У міжмовних стосунках діє закон «емоційного зараження»: ставлення до певної мови з боку іншомовців великою мірою залежить від того, як до неї ставляться ті, для кого вона є рідною. Якщо високо цінують і ревно оберігають, то пошана до неї виникає і в носіїв інших мов; якщо ж нехтують і зневажають, то дивно було б очікувати, що чужинці поставляться до неї краще. Отже, щоб поважали твою мову інші, треба самому її поважати.

До мовної поведінки застосовне й «золоте правило» моралі: стався до мови іншого так, як би ти хотів, щоб інший ставився до твоєї мови. Зверхність до мови співрозмовника шкодить обом співрозмовникам. Носій іншої мови — не ворог, а його мовна інакшість не повинна викликати антипатії. На моральний осуд заслугує не мова, якою розмовляє людина, а сама людина, якщо вона зрікається рідної мови або погано володіє нею.

Не лише дорослі, а й молоді люди схильні вважати себе зрілими, самодостатніми особистостями. Моралізаторство, всілякі повчання вони часто зустрічають «у багнети». Така протидія до певної міри природна, адже в умовах вільнодумства й свободи слова ми рідко дослухаємося думки фахівців, бо найкращим фахівцем вважаємо передусім себе (тут спрацьовує хід думки, добре відомий ліка-

²⁴ Аналіз таких стереотипів див.: Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. I–II // Мовознавство.— 2009.— № 2.— С. 3–33; № 3–4.— С. 54–81.

²⁵ В основі всіх таких забобонів лежать глибокий суб'єктивізм і почуття мовно-культурної меншовартості. Досить порівняти парадоксальну реакцію багатьох українців на нові терміни. Якщо термін утворено на основі питомих засобів, він часто викликає скептичну посмішку (така ж реакція на власні терміни, вже усталені в західно- й південнослов'янських мовах). Якщо ж це термін запозичений, що постав на основі питомих засобів у французькій, німецькій або англійській мовах, він справляє «солідне» враження, а його внутрішня форма, навіть будучи зрозумілою, сміху не викликає.

рям: те, що стосується мого здоров'я, ніхто не може знати краще, ніж я сам). Навряд чи виховні ідеї перетворюються на мотиви поведінки, якщо їх просто постулювати, догматично «втовкмачувати». Тому тільки розповіді про рідномовні обов'язки та спростувати навколомовні стереотипи — замало. Найкраще, коли зміст виховання людина глибоко продумує, критично переосмислює, застосовує в житті. У такому разі вона наче *сама* доходить до того, в чому хоче переконати її вихователь, і зроблені висновки сприймає як наслідок самостійної духовної праці. Тоді висновки міцно закріплюються в її МС як власні переконання.

Тут найдоцільнішим є метод «проблемних ситуацій», коли перед аудиторією ставлять на обговорення складні, суперечливі питання, пропонуючи помірковувати над ними, висловити своє бачення та оцінки, знайти й обґрунтувати можливі розв'язки.

Розглянемо, наприклад, як цим методом можна вести профілактику почуття мовної меншовартості. Студентам або старшокласникам викладач наводить два протилежних, взаємовиключних погляди на вживання української мови. Так, історик П. П. Толочко стверджує, що українська — його рідна мова, але оскільки за рубезем її ніхто, крім діаспори, не знає, він задля більшої відомості намагається публікувати свої праці російською. Завдяки їй, каже вчений, ми можемо заявити про себе світові. «Без російської мови Україна неповноцінною буде», — такий висновок П. П. Толочка ([Інтерв'ю з П. Толочком]. — *Известия в Украине*, 2008, 12 нояб., с. 8). А прозаїк Ю. В. Покальчук про своє мовне кредо сказав так: «Якщо десь буде останній письменник, який пише українською, так це буду я» (*Рівне вечірнє*, 2006, 30 листоп., с. 19).

Педагог заохочує в аудиторії своєрідне «ток-шоу», ставлячи навідні запитання: «Як ви розумієте ці дві позиції? У чому вони протилежні? Чи можна їх поєднати? Які мотиви, на вашу думку, рухають науковцем і письменником? Хто має більше рації і чому? З ким ви згодні, а з ким ні? Чия настанова могла б стати правилом мовної поведінки для всіх українців?».

Викладач теж учасник диспуту. До того ж учасник авторитетний, який, вислуховуючи думки вихованців, принагідно ознайомлює їх із тим, як цю животрепетну проблему розв'язує сучасна еколінгвістика.

Національна мова виживає й набирає комунікативної потужності не так через якісь свої структурні переваги, як через належність заповзятливій, творчо продуктивній і мовно свідомій спільноті. «Кожному народові, — пише О. Б. Ткаченко, — дорога своя мова, кожному народові треба витратити дуже багато сил, щоб довести світові, що і його мова потрібна. Найкраще це доводиться, коли цією мовою створюють багату й цікаву літературу, зокрема й наукову, спеціальну»²⁶. Кожний культурний здобуток, створений певною мовою, підвищує її престижність, привабливість, інформативну цінність. Сприяття появи або поширенню таких здобутків — моральний обов'язок мовців. Якщо ж вони ухиляються від цього обов'язку й воліють створювати наукові чи мистецькі праці чужими мовами, вони тим самим непрямо сприяють занепадові рідної мови.

У позиції П. П. Толочка наявна раціоналізація (пошук начебто пристойного приводу) мовного відступництва. Учений сплутав причину й наслідок. Українську мову саме тому й мало знають у світі, що багато наших науковців пишуть свої праці не українською, а іншими мовами, засвідчуючи тим самим своє ставлення до неї як «непридатної» для наукової царини («Трагічна мова! Вже тобі

---

²⁶ Ткаченко О. Б. Письма далекого друга. Васольялгань сѣрмат. — Саранск, 2004. — С. 44.

труну не тільки вороги, а й діти власні тепуть»²⁷). Утім, позиція П. П. Толочка закономірна для тих, хто вбачає в мові лише засіб спілкування, а її націє- і культуротворчої функції не усвідомлює. Найперший чинник розвитку мови — потреби й діяльність людей, для яких вона є рідною. Якщо ж усі українці думатимуть і вчинятимуть так, як П. П. Толочко, то українська мова й далі лишатиметься маловідомою й функціонально неповною, а згодом наблизиться до небезпечної межі.

Натомість Ю. В. Покальчук — людина, безперечно, високої МС — висловив настанову патріота, лицаря, охоронця рідної мови. Обов'язок розвивати її для нього важливіший, ніж оманлива спокуса, змінивши мову, вийти на ширший читачий загал. (І це при тому, що для Ю. В. Покальчука така можливість була цілком реальною: письменник-поліглот, він володів одинадцятьма чужими мовами, з яких чотирма — вільно.) Що більше таких людей у мовній спільноті, то більша стійкість мови, її непідвладність лінгвоцидові.

Під час дискусії викладач поступово підводить учнів до висновку: наша мовна поведінка — частина життя мови, отже, кожне слово, сказане українцем в Україні не українською, підкошує мову, підриває її позиції, звужує її життєвий простір. А для народу втрата мови рівнозначна втраті національності. Тому з погляду лінгвоекології відмова від рідної мови — чи то при написанні книжок, чи то в побутових розмовах — є різновидом культурно небезпечної, девіантної поведінки.

Популяризувати вітчизняні наукові й мистецькі здобутки за рубежом, звичайно ж, треба. Але не зреченням рідної мови, а шляхом перекладу. До речі, кількість перекладів, зроблених із певної мови, — об'єктивний показник її культурної ваги й престижності. А для поширення наших надбань у слов'янському світі навіть і переклад не завжди потрібен, бо зрозуміти українську носіям споріднених мов за бажання неважко. І чим більше з'являтиметься таких надбань українською мовою, тим сильнішим буде потяг інших народів опановувати її.

Як ми вже зазначали, кінцева мета мовного виховання — сформувати високу МС. Лише на цьому рівні визріває мовна самосвідомість, коли людина усвідомлює себе як мовця, критично оцінює свою мовну культуру й заохочує себе до самоосвіти. Тобто мовні навички починають удосконалюватися під впливом уже не чужої, а її власної волі. Така людина цілеспрямовано, не шкодуючи зусиль і часу, примножує лексичний запас, опановує граматичні тонкощі, розвиває смак до слова, цікавиться здобутками мовознавства. Її мовлення потрапляє під повний і осмислений самоконтроль. А ще вона замислюється над роллю мови у своєму житті та в житті суспільства, плекає любов до рідної мови, насолоджується нею, прагне своєю працею зміцнити її становище та підвищити її статус.

Таким чином, усе те, що було змістом виховання людини, тепер міцно закріпилося у вигляді мотивів її мовної поведінки. Виховної мети досягнуто. Небагатьом вдається піднятися до цього найвищого рівня, але сама наявність таких мовців підтверджує: високорозвинена МС і мовне самовиховання — явища не тільки можливі, а й цілком реальні.

Проте, з іншого боку, цих поодиноких мовців можна потрактувати і як виняток, як доказ того, що висока МС у принципі не може бути повселюдною. Отже, спеціально формувати її в масах недоцільно, бо це, мовляв, прожектерство, утопічне просвітництво, на яке не варто марнувати зусилля й кошти. Що тут ска-

²⁷ Костенко Л. В. Вибране.— К., 1989.— С. 161.

жеш? По-перше, така позиція якраз і засвідчила б, що ціннісне ставлення до мови перебуває в нас на загрозливо низькому рівні й що його треба наполегливо підвищувати. А по-друге, за останні півстоліття у справі розбудови різних типів суспільної свідомості (національної, правової, екологічної, політичної тощо) нагромаджено чималий і корисний досвід, який варто вивчати і творчо переймати задля виховання МС. Звичайно, тут нас спіткатимуть і специфічні труднощі. Основна з них криється в різючій прірві між надвисокою матеріально-технічною й відносно скромною морально-духовною розвиненістю сучасного людства.

Не секрет, що в західній культурі матеріальні цінності помітно гіпертрофовані. Чимало наших сучасників мету існування вбачають у тому, щоб оточити себе розкошами й добробутом, щастя вимірюють розміром особистого капіталу, життєву філософію зводять до нехитрої формули «нам аби гроші та харчі хороші».

Викривлена культура споживання, ідеологія речовизму масово продукують міщанство. Його суть О. Ф. Лосєв вбачав у будь-якій обмеженості інтересів і поглядів людей, їхній вузьколобості та духовному вбогстві²⁸. Усю свою життєдіяльність міщанин організовує за типом раціонального підприємництва, стосунки з іншими будує на принципі «купи — продай», а все, що не вписується в ці рамки, відкидає як не вигідне й нерентабельне. Культурне життя, духовні цінності та інші «високі матерії» йому чужі й незрозумілі. Не особистісний розвиток, не пошук істини, не творча самореалізація, а примноження статків — ось на що скерована вся його активність. «Табір міщанський, трухлявий, огидний, ой як тебе ненавидю я», — так затаврував М. Г. Куліш цей клас²⁹.

Цілком закономірно постає питання: чи легко в атмосфері повсякденного товарного-грошового фетишизму виховувати високу МС? Певно, що ні. Адже приземлений розум не прагне всебічного розвитку, малочутливий до явищ культури, а тому, якщо й здатен цікавитися мовою, то виключно з вузькопрагматичних міркувань. Розмірковувати про цінність мови перед ним — усе одно, що «розсипати перла перед свинями».

Чи є вихід? Чи настане колись край усевладдю золотого тільця й спричинений ним бездуховності? Є всі підстави сподіватися: тотальне споживацтво врешті-решт приречене. Річ у тім, що надвиробництво товарів, помножене на неконтрольований зріст народонаселення, поглинає дедалі більше невідновних природних ресурсів. А вони аж ніяк не безмежні. Якщо так триватиме й далі, екологічна криза глибшатиме й нас неминуче спіткатимуть потужні природні катаклізми глобального характеру. Якщо розгнуждане споживацтво вчасно не приборкати, людство докотиться до самознищення. Отже, першість духовних потреб над матеріальними рано чи пізно стане невідворотною.

У тому, що ціннісні орієнтири людини майбутнього будуть зовсім іншими, нас переконує й футурологічна концепція суспільства знань³⁰. Концепція досить вірогідна, адже обриси цього суспільства проступають уже сьогодні.

Роль знань та інформації незмірно зростає. Вони заміщують більшість матеріальних ресурсів і стають головним продуктом виробництва. Прибуток формується переважно внаслідок інтелектуальної діяльності. На провідні позиції

²⁸ Лосєв А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития : В 2 кн. — М., 2000. — Кн. 2. — С. 503.

²⁹ Куліш М. Г. Твори : У 2 т. — К., 1990. — Т. 2. — С. 544.

³⁰ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество : Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. — М., 1999. — 787 с.; Иноземцев В. Л. Расколотая цивилизация : Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. — М., 1999. — 724 с.; Тоффлер Е. Третья Хвиля / Пер. з англ. — К., 2000. — 475 с.

виходять наукомісткі галузі. Ефективність продуктивних сил залежить головно від нематеріальних активів — технологій, ноу-хау, кваліфікації працівників. Сфера послуг усе більше зводиться до нагромадження й поширення знань. Наука стає запорукою розвитку та самозбереження суспільства. Провідною суспільною верствою стає клас інтелектуалів (науковці, аналітики, програмісти, виробники інформаційних технологій та продуктів).

Економіка висуває жорсткі вимоги до знань працівника. Високо цінуються ґрунтовна освіта, науковий світогляд, широка ерудиція, компетентність, професіоналізм. Найцінніша риса людини майбутнього — хист до науково-технічної або художньої творчості, здатність творчо змінювати світ. Бо без свіжої ідеї, сміливого задуму, оригінальної інновації перевага над конкурентами й узагалі успіх у будь-якій справі стануть неможливими. Отже, виникнуть усі передумови, щоб наука з елітарного заняття перетворилася на масове.

Освіта в суспільстві знань не так передаватиме успадкований досвід, як готуватиме до самостійної творчої праці, до вирішення завдань, які не стояли раніше. Університет випускатиме не бездумних виконавців інструкцій, а носіїв продуктивного мислення, здатних створювати щось нове й корисне. Проте на цьому їхнє навчання не завершиться. Темпи змін у майбутньому будуть іще швидшими, ніж сьогодні, й самé життя вимагатиме від фахівця безперервно поповнювати знання й відточувати майстерність. Як влучно висловився психолог Г. Герджой, «завтра неграмотним буде не той, хто не вмів читати, а той, хто не навчився вчитися»³¹. Гнучкий розум, відкритість до нового, потяг до самоосвіти й самовдосконалення — такі риси людини майбутнього.

Усе це має безпосередній стосунок до теми нашої статті — виховання мовної свідомості. Зайве доводити основоположну роль мови в мисленні й навчанні. І все-таки варто було б нагадати деякі ключові тези наших класиків: «Мова є орган, який утворює думку» (В. фон Гумбольдт)³², «Слово відноситься до речей засобів прогресу як найперше й основне» (О. О. Потебня)³³, «Думка не виражається в слові, а здійснюється в слові» (Л. С. Виготський)³⁴, «Знання рідної мови кладе початок усякому іншому знанню» (В. М. Русанівський)³⁵, «Навчити учня виразно і правильно говорити — значить навчити його правильно, чітко і ясно мислити» (І. К. Кучеренко)³⁶.

Отже, мова не лише формує, а й великою мірою формує думку. І хоча для народження нової, оригінальної думки самої лише мови замало, усе ж вона лишається головним знаряддям пізнання, а грамотність — тим підмурівком, на якому будуватиметься дальший інтелектуальний розвиток людини. Слово дає можливість управляти мисленням, допомагає «вполювати» й зафіксувати думку, зробити її зрозумілою для себе й для інших.

Більше того, удосконалюючи мовні навички, ми тим самим удосконалюємо і власні розумові здібності. Що більше опановуємо слів, то ширшими стають наші уявлення про світ. Зі збагаченням лексичного запасу ми збагачуємо свій поняттєвий апарат, дістаємо змогу точніше передавати логічні зв'язки й категорії,

³¹ Цит. за: *Toffler A. Future Shock.* — New York, 1970. — P. 414.

³² *Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем.* — 2-е изд. — М., 2000. — С. 75.

³³ *Потебня А. А. Мысль и язык.* — К., 1993. — С. 155.

³⁴ *Виготский Л. С. Психология развития человека.* — М., 2005. — С. 963.

³⁵ *Русанівський В. М. Наукові вимоги до сучасних підручників з мови // Мовознавство і школа.* — К., 1981. — С. 201.

³⁶ *Кучеренко І. К. Лінгвістичну підготовку філолога — на вищий рівень // Українське мовознавство.* — 1978. — Вип. 6. — С. 4.

нам легше даються аналіз, синтез, узагальнення. Підбираючи синоніми й синонімічні звороти, розвиваємо гнучкість розуму. Вивчаючи граматику, засвоюємо основні форми й закони мислення, посилюємо його динамічний компонент, полегшуємо осмислену побудову суджень. Плануючи композицію твору, розвиваємо системний підхід. Дотримуючись правил розгортання тексту, досягаємо послідовності, зв'язності, логічності. Прагнучи писати лаконічно, втілюємо методологічний принцип «бритви Оккама» (не примножуй сутностей без потреби). Нарешті, записуючи думку, ще не зовсім ясну для нас, ми її краще усвідомлюємо, виявляємо приховані помилки та прогалини в міркуваннях. Отже, в межах думкотвірної функції мови є підстави виділити свого роду підфункцію — вплив мови на поліпшення інтелектуальної діяльності.

І якщо в майбутньому обсяг та глибина наукових знань, важливість розумової праці й творчого мислення швидко збільшуватимуться, то й суспільна роль мови, мовної освіченості неминуче зростатиме. А це означає, що так само зростатиме й мовна свідомість людства.

P. O. SELIHEY

ON CULTIVATION OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

The article deals with problems of linguistic upbringing of Ukrainians. Its principles, methods, channels, and main content are analyzed. It is accentuated, that the growth of linguistic consciousness becomes very important nowadays in connection with perspectives of linguistic future of humankind.

Keywords: linguistic education, linguistic consciousness, linguistic stability, linguistic behavior, globalization, ecolinguistics, knowledge society.

ПЕРФОРМАТИВИ ЯК ІНДИКАТОРИ ФУНКЦІЙ КОНВЕНЦІЙНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ

У статті досліджуються експліцитні перформативи як індикатори комунікативних функцій конвенційних висловлень. У перформативну парадигму введено семантичні перформативи, їхні формальні модифікації, а також прагматичні кліше, що виявляють ознаки непрямих перформативів.

Ключові слова: перформатив, конвенційне висловлення, комунікативна функція.

У той час, коли філософи і психологи визнали, що люди спілкуються не тільки заради того, щоб репрезентувати у своїх висловленнях навколишній світ та давати йому оцінки, а й щоб реалізувати свої наміри і впливати на поведінку один одного, лінгвісти також звернули увагу на мовленнєву діяльність, зокрема на комунікативно-прагматичні характеристики мовних одиниць, й отримали на цьому шляху значні здобутки. На жаль, бурхливий розвиток теорії комунікації, увиразнюючи соціальні й психологічні умови спілкування, насамперед продукування і рецепцію мовлення, настільки вплинув на дослідження в галузі лінгвістики, особливо в розвідках з теорії мовленнєвих актів, що вивчення мовних знаків деінде почало підмінятися вивченням категорій немовних та особливо тих, які раніше вже були досліджені філософами, психологами й соціологами. Водночас лінгвісти насамперед свідомі того, що в досягненні мети, навіть за дотримання всіх комунікативних норм (конвенційних правил), вирішальну роль відіграє мовна репрезентація сказаного, усе інше слугує лише допоміжним фактором. Зважаючи на це, звернемо увагу на мовний бік проблеми комунікації й увиразнимо методологічний чинник. Запропоновані засади і принципи аналізу не претендують на повноту, але ми хочемо, щоб вони були, по-перше, достатньо універсальними стосовно слов'янських мов; по-друге, ураховували сучасні теоретичні надбання — як лінгвістичні, так і міждисциплінарні — і на цій основі посприяли формуванню єдиної концептуальної бази; по-третє, більш-менш однозначно окреслили послідовність аналітичних кроків на ґрунті сформованої концептуальної бази. При цьому ми спираємося на праці сучасних дослідників з проблем функціонального синтаксису¹, розвідки теоретиків лінгвістичної праг-

¹ Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М., 1982. — 368 с.; Grepl M. Porozumění komunikačním intencím // Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity. — 1991. — Roč. 40. A 39. — S. 9–17; Вихованець І. Р. Граматика української мови // Синтаксис. — К., 1993. — 365 с.

матики і комунікативної лінгвістики², теорії мовленнєвих актів³, а також результати власної наукової діяльності.

Об'єктом дослідження є аналіз мовних індикаторів функцій конвенційних висловень, мовна репрезентація і вживання яких залежать від прийнятих у суспільстві форм взаємодії, у тому числі мовленнєвої⁴. І хоча поняття конвенційності мовних знаків належить до дискусійних як у філософії, так і в лінгвістиці⁵, а межі між конвенціями вживання і конвенціями мовними не завжди чіткі, стосовно окресленої мети, здається, достатньо вважати, що більшість висловень так чи інакше регламентовані, у мовному плані — семантично, граматично і прагматично. Звичайно, менш інформативними (констативи, дескриптиви тощо) є ті з них, де повідомляється про події, факти (їх можна верифікувати за ознакою істинності / неістинності); більш інформативними — перформативні, що дорівнюють словесній дії (згода / незгода, дозвіл / заборона, визнання, прохання, наказ, вибачення, подяка, похвала тощо) і не підлягають зазначеній верифікації. Заради справедливості зазначимо, що в будь-якій мовленнєвій взаємодії мовці відчують себе комфортніше, якщо такий регламент є, ніж якщо його немає. Недарма в працях з лінгвопрагматики значна увага приділяється постулатам успішного спілкування; наприклад, Дж. Ліч мовленнєву поведінку мовця порівнює з мистецтвом жонглера, який, підкидаючи різні предмети, не дозволяє жодному з них упасти⁶. Так само й обране слово, граматика, інтонація мають слугувати розпізнаванню ілюкутивної сили, а відтак інтенції мовця. Предметом розвідки є аналіз перформативів — мовних індикаторів комунікативних функцій⁷.

Як зазначалося, вживання висловень ґрунтується на конвенційних правилах (правилах успішності). Справедливо буде вважати, що природним складником цих правил є також правила мовні. Реалізуючи власні наміри й роблячи мовний вибір, мовець не може поводитися довільно: між змістом його висловень, лексичним наповненням, граматикою, з одного боку, і комунікативною функцією, — з другого, повинен бути когерентний зв'язок. Згідно із семантичними конвенціями, зміст речення має відповідати актуальній комунікативній функції. Така відповідність є в реченні *Вітаю із сімдесятиріччям!*, що виконує функцію вітання, а *Бажаю творчих злетів* — побажання. Речення *Куріння призводить до серцево-судинних захворювань* своїм змістом, точніше лексичним наповненням, засвідчує, що не може вживатися як порада, а лише — як застереження; натомість речення *Регулярні фізичні вправи допоможуть зміцнити серцево-судинну систему* увиразнює попереднє — як порада.

Конвенції, пов'язані з контекстуальними ознаками, зокрема з намірами мовця, компетенціями, уміннями, очікуваннями і т. ін., належать до сфери прагматики і тому називаються прагматичними. Дію прагматичних конвенцій, на

² Арутюнова Н. Д., Падучева Е. В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16. — С. 3–42; Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и словаре // Апресян Ю. Д. Избранные труды : В 2 т. — 2-е изд. — М., 1995. — Т. 2. — С. 213–214; Watzlawick P., Bevelasová J. B., Jackson D. D. Pragmatika lidské komunikace : Transl. z angl. a něm. originalu. — Hradec Králové, 2000. — 243 s.

³ Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1986. — Вып. 17. — С. 22–130; Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? // Там же. — С. 151–194; Вежбицка А. Речевые акты // Там же. — 1985. — Вып. 16. — С. 151–275.

⁴ Ключев Е. В. Речевая коммуникация. — М., 1998. — С. 16.

⁵ Див., наприклад: Grochowski M. Konwencje semantyczne a definowanie wyrażen. — Warszawa, 1993. — S. 9–15.

⁶ Leech G. N. Principles of pragmatics. — London ; New York, 1983. — S. 250.

⁷ Висловлення, вжите з певною метою, являє собою ілюкутивний акт. Мета ж, з якою вживається акт, називається ілюкутивною функцією (силою) висловень. На нашу думку, цілком доречно вважати цю функцію комунікативною.

відміну від семантичних, найкраще демонструють семантично «спустошені» висловлення. Наприклад, у структурі вітання (*Добрий день!*) чи прощання (*До побачення!*) закодовано не семантичну, а фатичну інформацію, актуальну в ситуації, де домінують максими ввічливості, а не реальне побажання *доброго дня* чи бажання *знову побачитися*. Те саме стосується частовживаного слова *прошу*, яке як прохання в окремих випадках десемантизується і вживається як індикатор ввічливості, наприклад, як синонім *будь ласка*. Чеський відповідник *прошу* — *prosím* — є настільки частовживаним, що виявляє тенденцію до втрати значення ввічливості і перетворюється в поліфункціональну частку. Як частка-структив, він виконує функцію формального загострення уваги співрозмовника (*Bylo to prosím už k ránu. Jsem prosím informován (Marek)*), як підсилювальна частка вживається у стереотипних висловленнях, наприклад, передаючи докір (*Ale prosím tě!*), здебільшого в поєднанні з іншими частками: *tak prosím, no prosím, ale prosím, že prosím*. У чеському правописі неперформативна функція цієї словоформи маркована відсутністю її виділення комою, пор.: *Prosím tě, podej mi knihu, Prosím, podej mi knihu* — *Bylo to prosím už k ránu*. Щоправда, проблема виділення / невиділення комою до кінця так і не подолана через значні труднощі в розпізнаванні прагматичного значення слова. Тільки в чеській мові ми нарахували вісімнадцять значень слова *prosím* у репліках-акціях і реакціях, а в українській — одинадцять⁸.

Якщо ж значення висловлення не відповідає правилам уживання, його слід вважати неконвенційним. Наприклад, побажання *Доброї вам ночі!* або питання *Я вам не заважаю?* можуть бути неконвенційною реакцією викладача на неконвенційну поведінку студентів на лекції і набути ситуативного значення іронічного зауваження. За правилами семантики зазначену інтенцію можна було б висловити так: *Зосередьтесь, будь ласка, На жаль, ви не уважні* або *Не розмовляйте, прошу, Ви (мені) заважаєте*. Водночас не можна стверджувати, що неконвенційні знаки незрозумілі адресатові й тому неуспішні. Ситуація, пресупозиційний чинник і гумористично-іронічна конотація роблять їх семантично прозорими і переводять у поле іншої конвенційності — використання мовних знаків у словесних іграх.

Певні ознаки неконвенційності має висловлення *У будинку хтось є*, яке і семантично, і структурно репрезентує функцію констатива, але реально вжите як застереження («Будь обережним, бо там хтось є»), або як відмова («Не піду туди, бо там хтось є»), або докір («Ти казав, що нікого не буде, а там хтось є») і т. д. У такому випадку проста пропозиційна структура перетворюється на складну, глибинний рівень якої приховує головну перформативну частину, наприклад: *Застерегаю тебе: у будинку хтось є, Відмовляюсь туди йти: у будинку хтось є*. Можливість підстановки імпліцитного складника дозволяє, на нашу думку, вважати такі висловлення конвенційними, що підтверджує перформативну гіпотезу прибічників генеративної семантики, згідно з якою глибинна структура будь-

⁸ Баландіна Н. Ф. До проблеми опису етикетних перформативів у словниках // *Eslavistica Computense*. — 2007. — Vol. 7. — S. 63–76.

Сфера функціонування українського *прошу* (*просимо*) у значенні «будь ласка / будь ласкавий / з вашої ласки / коли вапа ласка» значно вужча. Іноді таке вживання вважають регіонально зумовленим. В україністиці існують спроби розмежування функціонального змісту слова за допомогою наголосу. *Прошу* з наголосом на останньому складі рекомендується для вживання у значенні «прохання», «клопотання», а з наголосом на першому складі — у значенні «будь ласка», «запрошую» (*Гринчишин Д. Г., Капелюшний А. О. та ін. Словник труднощів української мови*. — К., 1989. — С. 257). Пропонована різнонаголошувальність слова *прошу*, не маючи під собою чітких об'єктивних критеріїв, не зовсім виправдана й утруднює його вживання. За основу розрізнення пропонують сфери вживання, стилістику, а насправді залучається семантика, принаймні це засвідчують наведені у словнику приклади.

якого речення має на своїй вершині перформативне дієслово⁹, тоді як висловлене на лекції побажання *Доброї вам ночі* чи питання *Я вам не заважаю?*, де підстановка перформатива стає неможливою: **Я роблю зауваження* (тобто докоряю): *Доброї вам ночі / Я вам не заважаю?*, її заперечує, що є додатковим аргументом на користь неконвенційності таких уживань.

Висловлення на зразок *У будинку хтось є* з імпліцитною перформативністю, очевидно, слід вважати ситуативно конвенційними. Для їх прочитання потрібні фонові знання, знання пресупозицій, спільна апперцепційна база комунікантів. Такий контекстуально-ситуативний акт відрізняється від конвенційного тим, що, будучи відірваним від ситуації і контексту, не маркує тієї інтенції, яку йому приписано в контексті.

Наведені приклади начебто переконують у тому, що адресат сприймає значення сказаного насамперед на основі комунікативного контексту і прагматичних пресупозицій. У дослідженнях з проблем продукування і рецепції мовлення (з погляду лінгвістичного, філософського, психологічного, соціологічного і т. ін.), ситуативні чинники вважаються основними. І справді, позамовні контексти (ситуації), зокрема в проаналізованих вище реченнях на зразок *У будинку хтось є*, допомагають нейтралізувати семантичну багатозначність чи зрозуміти неконвенційність ужитого на лекції побажання *Доброї вам ночі* за умови, що дотримано всіх умов успішності. Не дивно, що серед деяких лінгвістів з'явився скептицизм стосовно положень системної лінгвістики. Водночас, віддаючи належне контекстним чинникам, не можна заперечувати того факту, що кожна мова має набір засобів, які разом з їхньою структурою, відношеннями і функціями полегшують адресатові сприйняття й розуміння інтенції адресанта. Ще Дж. Остін і Дж. Серль підкреслювали значення перформативів у цьому процесі, а також не виключали ролі модусу, часток, прислівників, сполучників, інтонації, логічного наголосу і вказували на можливість існування інших засобів. Як філософи, вони створили універсальну теорію на основі англійської мови, головню зосереджуючи увагу на мовній індикації функцій за посередництва перформативів і, звичайно, не ставили собі за мету детальніше аналізувати мовні індикатори конкретної мови¹⁰. Завдання сучасних лінгвістів — знаходити й описувати ці індикатори.

Звичайно, жоден із наведених індикаторів не наділений таким високим ступенем однозначності, як перформативне дієслово, тому важливим є пошук експліцитних перформативів — своєю семантикою вони досить виразно репрезентують і функцію сказаного, і інтенцію мовця¹¹. Крім перформативів, індикаторами функцій можуть бути одиниці всіх мовних рівнів, насамперед лексичного, граматичного і фонетичного, які, хоч і привертали увагу дослідників, викликають ще багато питань. Лінгвісти з їхнім тяжінням до впорядкування будь-якого мовного явища, зокрема індикаторів функцій за рівнями, можуть натрапити на нездоланні труднощі — чітко розмежувати індикатори досить складно: упродовж свого функціонування вони створили усталені конвенціоналізовані конфігурації (стереотипи), пор.: а) Пропоную вам // каву / купити цю книгу — *Чи не // зварити вам кави / не купити б вам цієї книги?*; б) Відмовляюся // туди йти / вибачатися / втручатися — *Чого б це я // туди ходив / вибачався / втручався?* Конструкції, увиразнені в опозиції, справедливо можна вважати

⁹ Мак-Коли Дж. О месте семантики в грамматике языка // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1981. — Вып. 10. — С. 277–285.

¹⁰ Остин Дж. Л. Знач. праця. — С. 22–130; Серль Дж. Р. Знач. праця. — С. 151–194.

¹¹ Слідом за Дж. Остином учені вже традиційно виділяють експліцитні та імпліцитні перформативи (Остин Дж. Л. Знач. праця. — С. 62–63).

мовними конвенціями, за допомогою яких репрезентують певні наміри. Такі утворення притаманні всім слов'янським мовам, їм можна приписати й іллокутивний потенціал, і семантичні ознаки. На жаль, ці одиниці тривалий час залишалися на периферії наукових досліджень, бо не вписувалися в парадигму традиційного синтаксису з її тяжінням до правильного речення й аналізу формально-семантичної структури, ядром якої є відмінювана форма дієслова.

Попри те, що перформативи вважають надійним індикатором інтенції, вони не являють собою побіжний складник повсякденного спілкування. За підрахунками вчених, спонукальні перформативні конструкції за межами писемного офіційного дискурсу в чеській мові становлять усього 2 %, а в російській — 4 %¹². Неприродність уживання конструкцій на зразок *Питаю тебе, що ...?, Повідомляю тебе, що ...* пояснюється їхньою однозначністю й ідіоматичністю — ознак, важливих насамперед для офіційної сфери спілкування. Недаремно основоположники теорії перформативності у своїх прикладах зверталися саме до інституційних мовленнєвих актів: *Проголошую..., Іменую ....* Уживання перформативів у побіжних розмовах можливе лише за необхідності акцентуалізації інтенції мовця в мовленні: *Я тобі раджу (а не наказую)*.

Очевидним є те, що й при експліцитному перформативі з ідентифікацією функції можуть виникати проблеми. Насамперед це ранжування перформативів у межах одного різновиду. Наприклад, важко розпізнати за силою, енергійністю іллокутивної мети директиви. В умовах демократизації дискурсу наказ, навіть в офіційних розмовах, може подаватися під «прикриттям» прохання, зокрема у юридичній практиці засідання суду розпочинається словами *Прошу всіх встати, суд іде*, а при перетині кордону чуємо: *Просимо приготувати для перевірки паспорти*. Семантична конвенційність тут поступається прагматичній — максимам увічливості. Крім того, однаковий начебто за значенням перформатив у різних мовах може мати й різну силу. Учені відзначають більший ступінь категоричності *вимоги (требования і, відповідно, перформатива *требую*)* в російській традиції і менший — у німецькій¹³. У цьому плані ч. *žadost*, як і в німецькій мові, ближче до прохання, ніж до вимоги, натомість українське значення слова *вимога (вимагаю)* ближче до російського. А. І. Ізотов, характеризуючи ч. *naléhavý rozkaz* і його російський переклад *настоячий приказ*, зазначає, що в російській картині світу така сполука має радше оксюморонний характер — там, де у мовця є можливість наказувати, йому не потрібно наполягати¹⁴.

Трапляється, що дієслово мовлення взагалі не репрезентує іллокутивної функції, тому й не може бути її індикатором. Так, висловлення *Кажу тобі, не ходи туди* — не констатив, незважаючи на семантичну прозорість словоформи *кажу*. Сприймається він як директивний акт, який може бути наказом, проханням, застереженням, порадою, благанням; *Кажу тобі, сідай! Сідай, кажу тобі!* — наполегливе прохання; *Прошу тебе, не будь смішним!* — докір. Такі дієслова виконують у даному випадку роль емпізи, а не індикатора функції. Цікавий приклад редукції іллокутивної функції наводить В. В. Богданов: «...якщо будь-який компонент перформативної частини висловлення потрапляє в позицію комунікативного фокусу, висловлення набуває ознак дескриптива. Наприклад, коли ремою стає перший актант, як це відбувається у висловленні на зразок “Об этом одолжении прошу тебя я”; “Сделать это советую вам я”, “За эту помощь

¹² Изотов А. И. Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке в ее сопоставлении с русским. — Врпо, 2005. — С. 115.

¹³ Потапова Р. К. Коннотативная паралингвистика. — М., 1997. — С. 9, 36.

¹⁴ Изотов А. И. Знач. праця. — С. 39.

благодарю вас я” (з наголосом на займеннику “я”)... Такі висловлення можна розглядати як дескриптивні висловлення тотожності»¹⁵.

Як відомо, перформатив виявляє ознаку слова-дії тільки в першій особі теперішнього часу дійсного способу; інші форми переважно її втрачають, пор.: *Я обіцяю тобі зробити це* — *Він обіцяє йому зробити це*, *Я обіцяв йому зробити це*. У реальному спілкуванні, при збереженні інших ситуативно-дейктичних координат, натрапляємо на відхилення від зазначених форм особи, виду, часу, способу; може вилучатися якийсь із актантів, пор.: *Просимо пасажирів не відчиняти у вагонах вікна* — *Пасажирів просять не відчиняти у вагонах вікна*. Постає питання, чи ці модифікації є такими ж надійними індикаторами функцій, як і канонічні перформативи. Проаналізуємо кілька прикладів.

Виділяють двох головних учасників мовленнєвого акту: мовця й адресата, які, відповідно, представлені першою і другою особами. Третя особа нібито не може бути ні мовцем, ні адресатом, бо, за образним висловлюванням Е. Бенвеніста, — це фактично «не-особа». Але, наприклад, у листах можемо натрапити на таке: *Vitae тебе твоя сестра Ольга*; ч. *Zdravi Tě Tvá sestra Olha*. Мовець у такий спосіб свою особу (граматично — першу особу) подає дещо відсторонено, пересуваючи її на місце третьої, і таким чином надає факту вітання описовості й підвищує його тональність. При цьому третя особа може бути представлена тільки іменником (іменним словосполученням), а не особовим займенником. Монологічна форма листів, оголошень, рекомендацій тощо і часова розбіжність між моментом їх написання й отримання дозволяють на мовному рівні виявляти певну неузгодженість особових показників іллокуції, але індикація намірів у таких випадках залишається прозорою.

Транспозиція може відбуватися не тільки в лівобічній, а й у правобічній валентній позиції, коли замість другої особи адресата вживається третя, але представлена не займенником, а іменником: *Пропоную вчителям працювати за новою програмою*. Як бачимо, кодування інформації начебто мало б підпорядковуватися вимогам перформативності, але водночас воно не байдуже і до того, хто, де, кому і в який спосіб ту інформацію передає.

Не викликає труднощів розпізнавання інтенції у висловленнях на зразок *Директор просить вас прийти завтра*; *Вона просить у вас вибачення*; *Він вітає вас із днем народження*, кожне з яких виконує, відповідно, функцію спонукування, вибачення і вітання, але мовець виражає не власну інтенцію, а чужу, бо виступає лише посередником у такому акті. Ініціатор же (носій інтенції) не бере безпосередньої участі в комунікації, але його інтенція переповідається третьою особою. Формально не визначений прескриптор виступає також у різноманітних оголошеннях-заборонах: *Пасажирів просять не відчиняти у вагонах вікна*; ч. *Zákaz vstupu na zalesněné plochy!*, де важливо підкреслити насамперед предмет заборони.

Функціональні особливості стосовно перформативності виявляє й категорія виду. Зміна недоконаного виду дієслова на доконаний приводить до зміни часу і таким чином відходить від перформативного канону, асоціюючись уже з актом не іллокутивно-перформативним, а радше перлокутивним, пор.: *прошу* — *упрошу*, *переконаю* — *переконаю*. Така думка засвідчує лише тенденцію, але не правило. Справді, у більшості слов'янських мов доконаний вид не пов'язаний з теперішнім часом, за винятком хіба що словенської мови: *Sprejmet te za svojega toža*; *Sprejmet te za svojo ženo*, де навіть уведено термін *dovršni sedanjik* (теп. час дієслів док. виду). Ця особливість словенської мови, як зазначає В. Криза з покликанням на А. Дерганц, спонукала словенця Ст. Шкрабця ще 1898 р., за-

¹⁵ Богданов В. В. Речевое общение // Прагматические и семантические аспекты. — Ленинград, 1990. — С. 65.

довго до Дж. Остіна, виділити клас перформативів (без уживання цього терміна), звернути увагу на їхні особливості й стверджувати, що у словенській мові ці дієслова можуть мати форму доконаного виду. Отримали вони назву *praesens effectivum*¹⁶. Цікаві спостереження подає з цього приводу й Г. Шевць щодо верхньолужицької мови, де в розмовній мові вживаються форми *powitał was* замість *witał was*, *przeprósił was* замість *przeprósił was*¹⁷.

Шукаючи такі аналогії в інших слов'янських мовах, натрапляємо на укр. *Прошу Вас добирати слова — Попрошу Вас добирати слова*; рос. *Каюсь в своей вине — Покаюсь в своей вине*; п. *Proszę państwo... — Poproszę państwo...*, де зміна недоконаного виду на доконаний практично не змінює темпоральної суті осі «тепер», засвідчуючи тим самим лише багатство мовних форм й асиметрію мовного знака. У мовознавстві є спроби пояснити семантичну відмінність між доконаним і недоконаним видом дієслова: доконаний вид робить іллокуцію категоричнішою¹⁸. І. Новак, характеризуючи висловлення на зразок *Попрошу вас минутку помолчать, Попрошу меня не учить*, говорить про індикацію роздратування мовця, іронії, злостивості стосовно адресата¹⁹.

Надмірну семантичну буквальність перформативів пом'якшено завдяки аналітичним утворенням, напр.: *хочу / хотів / хотів би // запитати / дізнатися / попросити / запросити / подякувати; дозволю собі // запитати / дізнатися / сказати / попросити / запросити / подякувати / не погодитися*. У ти-(Ви)-орієнтованих структурах *дозвольте // запитати / дізнатися / сказати / попросити / запросити / подякувати / не погодитися*, на відміну від попередніх я-орієнтованих, акцентовано особу адресата. Словоформи на зразок *дозволю собі*, ч. *dovolím si*, п. *pozwolę sobie* вже втратили семантику слова-дії, набувши прагматичного значення ввічливої модальності, і запозичили в перформатива граматичні ознаки особи: *дозволю собі запросити, dovolím si říci*. Суттєву роль у репрезентації перформативних сполук відіграє зворотний займенник, у разі елімінації якого зникає і значення перформативності, пор.: *Дозволю собі запросити...; Dovolím si říci... — Дозволю запросити...; Dovolím říci...* Прикметно й те, що модальні слова виявляють широкий темпоральний спектр — це теперішній, майбутній і минулий часи, останній, щоправда, зрідка: *Хотів запитати Вас, чи насправді ви погодилися це зробити?* п. *Pozwoliłem sobie powiedzieć panu kilka słów*. У таких висловленнях ідеться здебільшого про інтенцію, яка виникла до моменту мовлення, наприклад, щось запитати, щось важливе сказати.

Перформативи стають підґрунтям для утворення форм умовного способу, пор.: *Прошу вас, щоб... — Просив би вас, щоб...; Раджу вам... — Радив би вам...; ч. Proším vás, aby... — Prosil bych vás, aby...* Ці конструкції усталилися як конвенційні кліше, де граматичне значення ірреальності акту прохання нейтралізується за рахунок ситуативних чинників «я — ти — тепер — тут». Відомо, що будь-яке прохання — це акт, основною метою якого є перетворення ірреального стану речей у реальний або збереження наявного. При цьому будь-яке прохання є втручанням в особистісну сферу адресата, тобто є спонуканням, мета якого — примусити зробити наступний крок на користь адресанта. Вживаючи перформатив у формі умовного способу, мовці затемнюють сему примусовості завдяки граматичному значенню ірреальності і таким чином пом'якшують волевиявлен-

¹⁶ Kryzia W. Semantyka i pragmatyka aspektu dokonanego w języku słoweńskim // Kategorie w języku. Język w kategoriach. — Katowice, 2009. — S. 94–97.

¹⁷ Ibid. — S. 97.

¹⁸ Гловинская М. Я. Русские речевые акты и вид глагола // Логический анализ языка. Модели действия. — М., 1992. — С. 129.

¹⁹ Nowak I. Implicytne performatywy w języku rosyjskim i ich rola w konwersacji. — Katowice, 2000. — S. 86.

ня, демонструючи вищий ступінь увічливості. Умовний спосіб подає дійсність як можливу, яка може відбутися, а може й не відбутися, тобто припускається невиконання прохання, поради. Чеська мовленнєва традиція, за підрахунками вчених, звертається до умовного способу значно частіше, ніж російська ²⁰.

Кожна зі слов'янських мов має чимало усталених висловів із вираженою прагматичною конвенційністю на зразок *Hi za čo! A džusky!*, ч. *Aní za nic!*, рос. *А вот тебе; I не соромно тобі?*, ч. *Že se nestydiš!*, які мають системний і типологічний характер. Так, у висловленні **Я тобі покажу, як вчитися!** без труднощів розпізнається виділений стереотип, що виражає інтенцію роздратованої погрози і цілком вписується в перформативну рамку (при цьому перформатив *погрожую* експліцитно не вживається). Такі висловлення закріплені за певними ситуаціями (їх називають по-різному: мовними (рутинними, прагматичними) кліше (чи формулами), прагматичними формативами (чи ідіомами), семіінтеракційними одиницями, комунікативними фразеологізмами, комунікативами) ²¹. Якщо взяти до уваги сформульовані В. В. Богдановим ознаки перформативності — еквіакціональність (дорівнює дії); неверифікованість (неперевірюваність за критерієм істинності / неістинності); автореферентність (здатність перформативного акту бути референтом для самого себе); автономінативність (називання самого себе); еквітемпоральність (темпоральний збіг часу дієслова і дії) ²², то подані вище одиниці — еквіакціональні, хоч і мають іншу, ніж перформативи, мовну репрезентацію; не перевіряються за істинністю; наділені автореферентністю (відсилають до конкретного мовленнєвого акту із притаманними йому дійсними ознаками «я — ти — тепер — тут»); хоч і не називають самих себе, є індикаторами конкретної інтенції; хоч і не завжди включають відмінювану форму дієслова в теперішньому часі, висловлюються в ситуації «тепер». Крім того, перлокутивний ефект за успішного перебігу подій очікується такий самий, як і при вживанні семантичного перформатива. У зв'язку з цим цілком можна погодитися з думкою, що такі висловлення можна вважати непрямыми експліцитними перформативами ²³. Розширити розуміння перформативності пропонує і Ф. С. Бацевич, який, аналізуючи висловлення на зразок *Ogo! Oце! Oце так! Ну і ну!* і под., вважає їх прагматичними перформативами на відміну від семантичних ²⁴.

Як і семантичні перформативи, вони орієнтовані на співрозмовника, чи то поєднуючись із звертанням, чи то наявністю в них особових займенників або апелятивності, вираженої формою дієслова; відтворюються мовцями в незмінюваному вигляді або з незначними модифікаціями. Так, висловлення заборони може бути посилене інтенсифікатором, пор.: ч. *To je vyloučeno — To je naprosto vyloučeno*; рос. *Это исключено — Это совершенно исключено*. Водночас поводитися доволіно з такими висловленнями, так само як і з перформативами, не можна, бо певні трансформації викликать і зміну функції. Наприклад, зміна темпоральності в наведених реченнях нівелює їхню актомовленнєву функцію заборони, пор.: ч. *To je vyloučeno — To bylo vyloučeno*; рос. *Это исключено — Это было (будет) исключено*.

²⁰ Широкова А. Г. Проблематика транспозиций форм наклонений в славянских языках (на материале чешского и русского языков) // Сопоставительное изучение русского языка с чешским и другими славянскими языками. — М., 1983. — С. 83–104.

²¹ Дослідження таких виразів на матеріалі чеської мови див.: Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті. — К., 2002. — 330 с.

²² Богданов В. В. Знач. праця. — С. 59–62.

²³ Крекич Й. Побудительные перформативные высказывания. — Szeged, 1993. — С. 11.

²⁴ Бацевич Ф. С. Прагматичні перформативи: спроба обґрунтування комунікативного статусу // Мовознавство. — 2008. — № 1. — С. 31–36.

Якщо говорити про мовну репрезентацію формул, то, мабуть, найбільше багатство виявляють індикатори прохання, бо й саме прохання в системі інших актів є чи не найуживанішим. Наприклад, замість чеського перформатива *Prosím tě / vás...* уживають такі синонімічні конструкції: *Chtěl bych si..., Přál bych si, kdyby..., Mám (k vám) přání / (malíčkov) prosbu..., Bud' te tak laskav / hodný / dobrý..., Mohl / Nemohl byste (mi) (prosím)....?, Směl bych vás (po)prosit....?, Stálo by vám to moc práce, kdybyste....?, Byl bych vám vděčný / zavázán velikými díky, kdybyste..., Byl bych rád, kdyby..., Můžete mi prokázat malou službu?, Obracím se k vám o pomoc, Nerád bych vás obtěžovat, ale..., Byl bych vám velmi zavázán, kdybyste..., Potřeboval bych..., Smím se otázat....?, Řekl byste mi laskavě....?, Rád bych se na něco zeptal* і т. ін. У більшості випадків вони є індикаторами інтенційного складника висловлення, але семантично і валентно недостатнього: **Potřeboval bych (co?) koupit známku**. Формуючи модус висловлення, його прагматичну пропозицію, вони потребують доповнення диктумною частиною із семантичною пропозицією. При цьому не обов'язково, щоб обидві пропозиції (прагматична і семантична) входили до одного речення (простого чи складного); у репліці *Můžete mi prokázat malou službu? Potřeboval bych vyžehlit sako* питання *Můžete mi prokázat malou službu?* індукує намір заради суті: *Potřeboval bych vyžehlit sako*.

Синонімія цих кліше з перформативом *Prosím (tě / vás)...* ґрунтується ще й на семі спонукальності, увиразненні осіб мовця й адресата (або одного з них) і на практично однакових умовах уживання. Вони засвідчують: а) наявність у мовця інтенції волевиявлення — спонукати адресата до виконання / невиконання (тобто збереження наявного стану справ) певної дії; б) особисту зацікавленість у реалізації прохання; в) спрямованість на адресата; г) усвідомлення залежності від адресата в момент мовлення; г) невпевненість у кінцевому результаті.

Прохання як волюнтативний акт у первинному своєму вияві ґрунтується на неперформативних предикатах (я) *хочу, бажаю*; рос. *хочу, желаю*; ч. *chci, přeji (si)*. Якщо ж мовець реагує на чийсь пропозицію чи питання (*Чого б ти собі сам побажав?*) відповіддю на зразок *Бажаю собі бути вимогливішим до себе*, то *бажаю* відносять до перформативних; крім того, дослідники вважають, що слово *бажаю* як перформатив уживається також у вигаданому світі казок, міфів і т. ін.: ч. *Přeji si, aby na té skále stál zlatý zámek*²⁵. У кожній конкретній мові ці слова мають культурну маркованість. Так, росіяни віддають перевагу модальному дієслову *хотеть*, яке є стилістично нейтральним, тоді як дієслово *желать* — стилістично забарвлене, вживається у «високому стилі» або задля увиразнення емоційності і, нарешті, у деяких сферах спілкування, зокрема в мовленні обслуговуючого персоналу при спілкуванні з клієнтами²⁶. У чеській мові ці дієслова в значеннєвому плані практично не вирізняються.

Звичайно, прямо виражати волю, наприклад за допомогою дієслова *chci*, не прийнято, а якщо це й трапляється, то переважно під прикриттям ірреальності, пор: *Chci ... (Mám přání)...* — *Chtěl bych si...; Přál bych si, kdyby...* Цей предикат може вживатися також з негацією, коли мовець прагне зберегти наявний стан речей: *Nechci..., Nechtěl bych si..., Nepřál bych si, kdyby...* Передати силу бажання, прохання можна за допомогою дієслів *toužit, prahnout, doufat, snít, blouznit*, але в перформативному значенні вони не вживаються, бо позбавленні активного дієвого начала і виражають скоріше психічний стан, почуття, а не волю.

²⁵ Mluvnice češtiny. Skladba.— Praha, 1987.— S. 354. Як відомо, дієслово *бажаю* може вживатися в побажаннях — мовленнєвих актах, зміст яких передбачає позитивний перебіг подій на користь адресата: *Бажаю Вам творчої наснаги і здоров'я*; ч. *Přeji vám, abyste byli spolu šťastní!* Їхніми еквівалентами є: *Творчої наснаги Вам! Abyste byli spolu šťastní!*

²⁶ Теория функциональной грамматики : Темпоральность. Модальность.— Ленинград, 1990.— С. 183.

Те, що такі кліше мають безпосереднє відношення до перформативів, засвідчує також наявність у них дейктичних особових індикаторів, щоправда, їхня граматична варіативність у чеській мові дозволяє елімінувати якийсь із актантів і, отже, формувати власну парадигму²⁷, де я-мовця й ти-адресата подано таким чином.

1. Перший її блок становлять я-формули з експліцитним чи імпліцитним увиразненням особи адресата:

а) у формі знахідного відмінка однини чи множини: *Směl bych (vás) (po)prosit...?, Nerád bych vás obtěžovat, ale..., Rád bych se na něco (vás) zeptal;*

б) у формі давального відмінка однини чи множини: *Byl bych vám vděčný / zavázán velikými díky, kdybyste..., Mám (k vám) přání / (malíčkou) prosbu..., Ob-racím se (k vám) o pomoc, Byl bych (vám) velmi zavázán, kdybyste..., Doufam, že by vám nevadilo;*

3) не в модусній, а в диктумній пропозиційній частині: *Byl bych rád, kdybyste..., Chtěl bych si, abyste...*

2. Другий блок формують ти- / Ви-формули з експліцитним чи імпліцитним увиразненням особи мовця, на користь якого здійснюватиметься дія:

а) у формі давального відмінка однини чи множини ти / Ви — мені: *Mohl / Nemohl byste (mi) (prosím)...?, Můžete mi prokázat malou službu?, Řekl byste mi laskavě...?, Dovolte (mi), abych...,*

б) не в модусній, а в диктумній частині: *Bud'te tak laskav / hodný / dobrý, ..., Jestliže se nebudete zlobit, tak bych...*

3. Периферію формує третій блок, у якому представлено лише особу адресата у формі давального відмінка з імпліцитним чи експліцитним увиразненням особи мовця в диктумній частині: *Stálo by (vám) to moc práce, kdybyste...?, Nevadilo by (vám)...?*

Таким чином, можна констатувати, що експліцитні перформативи, насамперед їхня семантика, є порівняно надійним індикатором функцій конвенційних висловень. Водночас потрібно визнати той факт, що зміна формальних ознак — граматичного значення особи, виду, способу — не завжди змінює чи затемнює комунікативну функцію. В деяких випадках формальні видозміни лише збагачують перформативну парадигму й не виводять неканонічну конструкцію за її межі. Крім того, ознака перформативності не є винятково семантичним продуктом дієслова мовлення. Якщо прагматичне кліше — синонім перформатива — виявляє ознаки еквіакціональності, автореферентності, неverifiedованості, то його можна вважати непрямо-перформативним, що так само, як і перформатив, є індикатором комунікативної функції, а відтак інтенції мовця.

(Полтава)

N. F. BALANDINA

PERFORMATIVES AS INDICATORS OF FUNCTIONS AND CONVENTIONAL UTTERANCES

The given paper analyses the explicit performatives as indicators of the communicative functions and conventional utterances. Semantic performatives, their formal modifications, and pragmatic clichés which display the signs of indirect performatives were included into the performative paradigm.

Keywords: performative, conventional utterance, communicative function.

²⁷ У чеській мові, крім стандартних *ty-* і *Vy-*форм, уживалися як розмовні ввічливі *oni-*форми, у яких особа адресата позначена займенником третьої особи множини: *prosím jich*. Їх вважають германізмами, характерними насамперед для доби чесько-німецького білінгвізму.